

રૂ. સુલોચનાખહેન ઉન્નુલાલ અંકલલ સમારક મંથાવલી : ૨

શાંતિનિકેતન

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર કૃત 'શાંતિનિકેતન' નો અનુવાદ

ખંડ બીજો

અનુવાદક

નગીનદાસ પારેખ

બાલગોવિંદ કુબેરદાસની કંપની, અમદાવાદ

Shantiniketan, Vol. 2.
 Gujarati Translation
 Nagindas Parekh,
 Balgovind Prakashan, Ahmedabad.
 Price : Rs. 4-00 1965

વિનયભારતી ગ્રંથન વિભાગના સૌજન્યથી
 આ સંસ્કરણ પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે.

© નગીનદાસ પારેખ

પહેલી આવૃત્તિ, ૧૯૧૫
 ચાર રૂપિયા

પ્રકાશક :
 મજલાલ ત્રિભોવનદાસ પરીખ
 બાલગોવિંદ પ્રકાશન
 ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ

મુદ્રક :
 કાંતિલાલ મોતીલાલ દેસાઈ
 ચંદ્રિતા પ્રિન્ટરી
 મીરનપુર રોડ, અમદાવાદ

પરમશ્રદ્ધેય પ્રજ્ઞાચક્ર
પંડિત શ્રી સુખલાલજીને
પ્રેમાદરપૂર્વક
અર્પણ

પ્રકાશકનું નિવેદન

અમારા સ્વ. પૂજ્ય મામા શ્રી જાલગોવિંદદાસનાં પુત્રી સ્વ. બહેન સુલોચના ઇન્દુલાલના સ્મરણમાં એક ગ્રંથમાળા શરૂ થઈ તેના પ્રથમ ગ્રંથ તરીકે ‘શાંતિનિકેતન’નો પહેલો ખંડ ૧૯૬૩માં પ્રગટ થયો હતો. એ જ પુસ્તકનો આ બીજો ખંડ ગ્રંથમાળાના બીજા ગ્રંથ તરીકે આજે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

કસ્તૂરબા જયંતી

વા. ૨૨-૨-'૬૫

નિવેદન

‘શાન્તિનિકેતન’ના અનુવાદનો આ ખીન્ને ખંડ પ્રગટ થાય છે. પહેલા ખંડમાં કુલ ૭૮ પ્રવચનો લેવામાં આવ્યાં હતાં, એટલે કે મૂળ બંગાળી ૭ પુસ્તિકાઓ ઉપરાંત સાતમીનાં આઠ પ્રવચનો સીધાં હતાં. આ ખીન્ન ખંડમાં સાતમી પુસ્તિકામાંનાં બાકીનાં ૬ અને આઠ, નવ, દસ અને અગિયારમી પુસ્તિકામાંનાં ૨૯ એટલે એકંદરે ૩૫ પ્રવચનોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. હવે બાકી રહેલી ૭ પુસ્તિકાઓમાંનાં પ્રવચનો ત્રીજા ખંડમાં આવશે. મૂળ સાથે સરખાવવામાં સરળતા થાય એ માટે અનુક્રમણિકામાં મૂળ પુસ્તિકાનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે. પહેલા ખંડમાંનાં પ્રવચનો મૂળ પુસ્તિકામાં આ પ્રમાણે વહેંચાયેલાં છે :

પુસ્તિકા ૧ : પ્રવચનો ૧-૧૨ ; પુસ્તિકા ૨ : પ્રવચનો ૧૩-૨૪ ; પુસ્તિકા ૩ : પ્રવચનો ૨૫-૩૬ ; પુસ્તિકા ૪ : પ્રવચનો ૩૭-૪૮ ; પુસ્તિકા ૫ : પ્રવચનો ૪૯-૫૬ ; પુસ્તિકા ૬ : પ્રવચનો ૫૭-૭૦ ; પુસ્તિકા ૭ : પ્રવચનો ૭૧-૭૮.

પહેલા ખંડના નિવેદનમાં મેં એમ જણાવ્યું હતું કે ૧૯૩૫ માં બે ખંડમાં પ્રગટ થયેલ સંસ્કરણની ખીજ આજ્ઞા ફરી પ્રગટ થઈ છે, પણ ત્યાર પછી એ પુસ્તિકા પ્રત્યક્ષ જોતાં મારૂં પડ્યું કે એમાં તો પેલી સત્તર પુસ્તિકાવાળો પાક જ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે.

‘મુ. શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ પહેલો ખંડ વાંચ્યા પછી મારા ઉપર જે પત્ર લખ્યો હતો તેમાં એક સૂચન એવું ક્યું હતું કે અંચમાં આવતાં અવતરણો ક્યાંથી લીધેલાં છે, તેનો નિર્દેશ હોય તો સારું. આ અંચમાં મોટા ભાગનાં અવતરણો ઉપનિષદાદિ ગ્રંથોમાંનાં છે. એ

અવતરણો 'બ્રાહ્મધર્મ' નામે ગ્રંથમાંથી લેવામાં આવ્યા હોય છે. કવિધરના પિતા મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર એ ગ્રંથના વ્યાસ છે. એમણે હુદે હુદે સ્થાનેથી વચનો લઈને એ ગ્રંથનું સંકલન કરેલું છે. એ ગ્રંથનું જે સંસ્કરણ અત્યારે મળે છે તેમાં એ બધાં વચનો કયાં કયાંથી લેવામાં આવેલાં છે, તેના નિર્દેશ વિગતે કરેલા છે. એટલે જેમને એવી જિજ્ઞાસા હોય તેમણે એ ગ્રંથ જોવો. એ ગ્રંથમાં મૂળ સંસ્કૃત વચનો, અન્વયાર્થ, બંગાળી અનુવાદ અને તાત્પર્યનો પણ સમાવેશ થાય છે. ઉપરાંત બીજી પણ કેટલીક ઉપયોગી માહિતી અને વચન શોધવામાં સરળતા થાય એવી સુવિધો પણ આપેલી છે. આખો ગ્રંથ બંગાળી લિપિમાં છાપેલો છે. સાધારણ બ્રાહ્મસમાજ, ૨૧૧ કોર્નવોલિસ સ્ટ્રીટ, કલકત્તા - એ એ પ્રગટ કરેલો છે અને એની કિંમત ૫ = ૦૦ છે.

સરદાર પટેલ નગર

અમદાવાદ-૧

તા ૧૪-૧-૧૫

નગીનદાસ પાણી

પ્રવચનોનું સ્વારસ્ય

સન ૧૯૧૪નો વખત હતો. કેળવણીકાર રવીન્દ્રનાથના શાંતિ-નિકેતનમાં રહી એમના વિચારો જાણવાની અને એ વિચારો પ્રત્યક્ષ અમત્તમાં કેમ મુકાય છે તે જોવાની ઇચ્છા થઈ. તે વખતે દિમાક્રમમાં અને ખીજે ભટકતો હું એક સાધુ હતો. હું કોઈને ઓળખું નહિ અને મને કોઈ ઓળખે નહિ એવી અત્રિપ્ત સ્વતંત્ર દશામાં હું હતો. મેં એક વાર શાંતિનિકેતન જોઈ આવવાનું નહીં કયું. બે દિવસ રહી સંસ્થા જોઈ લીધી. ગુરુદેવ (શાંતિનિકેતનમાં રવીન્દ્રનાથને બધા ગુરુદેવ કહેતા હતા) ને હું મળ્યો. થોડી કેળવણી વિશેની વાતો કરી અને પાછો આવ્યો.

રવિબાણુની ‘ગીતાંજલિ’ મેં વાંચી હતી. શાંતિનિકેતનમાં એમનાં ગીતો સાંભળ્યાં. પણ હું વિશેષ પ્રભાવિત થયો એમની સાથેની મુલાકાતથી. મને લાગ્યું કે શાંતિનિકેતનમાં રહી ખીજન શિક્ષકોની પેઠે ત્યાં કામ કરી સંસ્થાનું અંતરંગ નિહાળવું જોઈએ, બહારના પ્રેક્ષક તરીકે નહિ પણ એક કાર્યકર્તા તરીકે, સંસ્થાના માણસ થઈને.

મેં રવિબાણુને કામગી લખ્યો, અર્થાત્ અંગ્રેજીમાં. એમ લખ્યું કે “આપનાં કાળ્યો વાંચી આપના કવિહૃદયનો પરિચય થયો છે. પણ આપની સંસ્થામાં રહીને રાષ્ટ્રીય કેળવણીના આપના વિચાર જાણવા માગું છું. મારે મન કેળવણી એ કેવળ સિદ્ધાંત નથી પણ જીવન ખીલવવાની પદ્ધતિ છે. તે પ્રત્યક્ષ જોયા વગર સંતોષ ન થાય અને પ્રેરણા ન મળે.

“મારે આપની સંસ્થામાં ચારજ મહિના રહેવું છે. હું એટલો પૈસાદાર નથી કે મારું ખર્ચ આપી શકું અને એવી મુશ્કેલીમાં પણ નથી કે સેવા માટે મારે પગાર માગવો પડે. આપ આપશો તે કામ કરીશ. છોકરાઓ જોડે રહીશ. એમની સાથે જમીશ. મેં રાષ્ટ્રીય શાળાઓ ચલાવી છે. સ્વયંસેવક તરીકે આવનારા લોકો દેવા બેજવાબદાર

હોય છે એનો મને ખ્યાલ છે, માટે આપને આટલું આશ્વાસન આપવા માગું છું કે આપની સંસ્થામાં રહું તે દરમિયાન આપની સંસ્થાના બધા નિયમોનું અને એમની પાછળના હેતુનું અક્ષરયઃ અને હૃદયથી પાલન કરીશ. સંસ્થાને નજારરૂપ ધરિશ નહિ."

મારે કામજ એમને ગમ્યો દરે. એમણે શાંતિનિકેતનમાં આવી રહેલા માટે મને તરત આમંત્રણ આપ્યું.

શાંતિનિકેતનમાં દર શુક્રવારે પ્રાર્થના મંદિરમાં ઉપાસના થતી. એની સાથે ગુરુદેવનું પ્રવચન પણ થતું. સરઘાનમાં એ પ્રવચનો કુ' સમજી શકતો ન હતો. ફક્ત કેકિલકંઠે રવીન્દ્રનાથનાં બંગાળી વાક્યોનાં ઉચ્ચારણ સાંભળવાનો જ આનંદ મળતો. એમની બોલવાની છટા, ઉચ્ચારણના આરોહઅવરોહ, અને આપ્યા પ્રવચનની તાલખૂલતા બધું જ મને ગમ્યું. અર્થ સમજાતો ન હતો એ કારણે જ શ્વનિનું માધુર્ય અને બોલવાની છટા તરફ વધારે ધ્યાન ગયું.

આગળ જતાં બંગાળીનો પરિચય વધ્યો. પ્રવચનોનો ભાવ હું સમજવા લાગ્યો. પણ એમની શૈલી એટલી ગ્રીહ અને મારે માટે જટિલ કે વાક્યોનો અર્થ સમજતાં છતાં સસ્વાળે શું કહ્યું એ ઝટ ધ્યાનમાં આવતું નહિ.

એ અરસામાં હું જ્યાં રહેતો હતો એની પડોશમાં લાંબા ચિત્રકાર અસિતકુમાર હલ્દાર રહેતા હતા. એમની પાસે શાંતિનિકેતનમાં અપાતાં ગુરુદેવનાં પ્રવચનોની નાની ચોપડીઓ મેં જોઈ. ચિત્રકાર કળારસિક તો હોય જ. એમની એ ચોપડીઓ માટે મેં જાણી છાત્રમાંથી જનતબતનાં મગાનાં પૂર્ણ બનાવી આપ્યાં. એટલે એમણે મને એ પ્રવચનોની આરંભ ચોપડીનો સંચ ભેટ તરીકે આપ્યો. તે જ વખતે મારે એ પ્રવચનો વાંચવાં જોઈતાં હતાં. પણ હું 'ગેરા', 'ચોખેર બાતી' અને 'ગલ્પગુચ્છ' જેવું કથા-સાહિત્ય વાંચવામાં મુગ્ધતાન હતો. સાર પછી 'સ્વદેશ', 'સમૃદ્ધ' ઇત્યાદિ ગુરુદેવના

નિબંધો વાંચ્યા. અગ્રેજીમાં 'Glimpses of Bengal' જેવી ચોપડીઓ વાંચી અને ત્યાં જ મારું વાચન અટક્યું. પછી હું ધ્વજદેશ ગયો. ત્યાંથી આવી સિંધ ગયો. ત્યાંથી વડોદરા ગયો. અને અંતે ગાંધીજીના આશ્રમમાં પહોંચી ગયો. શાંતિનિકેતનવાળાં પ્રવચનો વાંચવાનું રહી ગયું તે રહી જ ગયું. મારી પાસેની બંગાળી ચોપડીઓ જે લોકો વાંચવા લાઈ ગયા એમને તે બહુ ગમી એટલે એ પ્રવચનો મારા સંપ્રદમાં પણ ન રહ્યાં. ફક્ત એ પ્રવચનો વાંચવાની ઇચ્છા જ સાથે રહી ગઈ. અને રવીન્દ્ર-સાહિત્યમાંથી પરિચય પામવાનો એટલો જ ભાગ રહી ગયો. ખરખરો પણ રહ્યો.

અને તેથી જ જ્યારે મારા મિત્ર અને વિદ્યાર્થીના સાથી અધ્યાપક નગીનદાસ પારેએ શાંતિનિકેતનવાળાં પ્રવચનોના ગુજરાતી અનુવાદ માટે મારી પાસેથી પ્રસ્તાવના માગી ત્યારે મને થયું કે ભગવાને જ એમની મારફતે મારી ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. હવે હું એ પ્રવચનો મૂળમાં ભણે ન હોય પણ ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રામાણિક અને શુદ્ધ ગુજરાતીમાં ધ્યાનપૂર્વક અને રસપૂર્વક વાંચી સારીશ.

સુંદર રસિક અને ઉન્નત સાહિત્ય વાંચ્યા પછી એનો આનંદ અને એની ધન્યતા લખી કાઢ્યા વગર રહેવાય જ કેમ ?

એક રીતે સારું થયું કે કવિવર રવીન્દ્રની નવચૂકથાઓ—લઘુકથાઓ, કવિતા, નાટક અને નિબંધો વાંચ્યા પછી જ રવિગાથુનાં આ પ્રવચનો વાંચવાની તક મળી. કેમ કે મારે પ્રસ્તાવનામાં મુખ્ય એ જ વસ્તુ લખવી છે કે —

રવિગાથુએ પોતાની ઉત્કૃષ્ટ અને વિસ્તૃત કવિતામાં જે વિચારો, કલ્પનાઓ અને ભાવનાઓ ખીજ્યાં છે તે સમજવા માટે આ પ્રવચનો જેટલું ખીજું ઉત્તમ સહાયક સાહિત્ય નથી.

રવિગાથુ કોઈ દાર્શનિક નથી, ફિલોસોફર તત્ત્વજ્ઞ નથી. દૈત, અદૈત કે વિશિષ્ટાદૈત જેવા કોઈ વાદ એમની પાસે નથી. કુદુર્ગલી સનાતન

બ્રાહ્મણી પરંપરામાં, બ્રાહ્મસમાજે જે સુધારો કર્યો તેમાં કવિ બેઝરેલા હતા. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથના દીકરા હોઈ એમને પિતાના ચિંતન અને પ્રવચનનો લાલ નાનપણથી મળ્યો હતો. પિતા સાથે યાત્રા કરી હિમાચલની લગ્નચત્રાનાં એમણે દર્શન કર્યાં હતાં. અને નાનપણથી પ્રકૃતિ સાથે અને પ્રકૃતિના સનાતન બાળક એવી ગ્રામીણ પ્રજા સાથે બીડો પરિચય હોવાથી અને સ્વભાવમાં અંતર્મુખતા હોવાથી નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ અને ચિંતન એ ત્રણે વ્યાપાર એમને મારે સ્વાભાવિક હતા. એમાંથી જે જીવન ઉપાસના તેઓ કરી સકયા તેનો નિર્ણય આ પ્રવચનોમાં આપણને સાંભળવાને અથવા પ્રત્યક્ષ જોવાને મળે છે.

રવિજાણુ સાથેની પહેલી જ મુલાકાતમાં તેમણે મને કહેલું, “મારી સાધના જીવનસાધના છે. અને તે પણ છે કવિની સાધના. હું માયાવાદી નથી. મારે મન આખી સૃષ્ટિ સભ્ય છે. જે હું જોઉં છું, નિહાળું છું અને અનુભવું છું એ બધું સત્ય છે. અને એમાં જ હું મારા ભગવાનનાં દર્શન કરું છું. જે દેખાય છે તે બધું સત્ય છે, ચૈતન્યમય છે. સૌંદર્યનો એ આવિષ્કાર છે, એમ હું અનુભવતો જાઉં છું. એમાંથી જ મારી આખી જીવનદૃષ્ટિ ખીસેલી છે. મારા ડેંગવણીના પ્રયોગો પણ એ સાધનાનું જ એક અંગ છે.” છત્યાદિ.

તે વખતના એમના રાખ્દો મેં નોંધી રાખ્યા ન હતા પણ એમનાં વચનો મેં એટલી ઉત્કટતાથી પીધાં હતાં કે આજે એ બધું લખતાં રાખ્દો લખે મારા હોમ પણ એમનો ભાવ મેં જેવો ને તેવો જ રજૂ કર્યો છે, એવો વિશ્વાસ છે.

માણસ જ્યારે ગરૂપ — કષ્ટાઓ લખે છે અથવા મોટી મોટી નવલકથાઓ ગૂંથે છે ત્યારે પોતાના વિચારો બિન્ન બિન્ન પાત્રોનાં સંભાષણોમાં તે તે પ્રસંગે જાગે તેવા ખંડિત રૂપમાં મૂકી દે છે. તે તે બક્ષિતના ચારિત્ર્યમાં બેસી શકે એવું એકાંગી રૂપ પણ એ વિચારોને એણે આપ્યું પડે છે. એ જ કવિ જ્યારે કવિતાઓ લખવા બેસે છે

ત્યારે અંતર્યામી પ્રકૃતિના સૌંદર્યથી મંત્રમુગ્ધ થઈ પોતાના વિચારોને અનેક રીતે શણગારે છે. રાજ્ય જેમ રાજદરબારમાં રુઆળ સાથે ઉગ્ગ્રવળ વસ્ત્ર પહેરીને બેસે છે તેવી જ રીતે કવિની કલ્પનાઓ કાવ્યના દરબારમાં અનેક વેશ ધારણ કરી આપણને મંત્રમુગ્ધ કરે છે.

એ જ મનીષી જ્યારે લોકનાયક બની, સમાજદિતચિંતક બની નિબંધો લખે છે ત્યારે ઇતિહાસ, પુરાણ, વિધવિધ દર્શનો, ધાર્મિક ગાથાઓ, અને લોકજીવનની ચર્ચાના પરિપાક તરીકે પોતાના વિચારો કમળદ્વ રજૂ કરે છે. એમાં પારમાર્થિકતા એટલી બધી હોય છે કે કલ્પનાવિદ્યાસ ઉપર પણ લેખકને ઠીક ઠીક અંકુશ મૂકવો પડે છે.

સાહિત્યના એ બધા જ પ્રકારો સુંદર છે, કલ્યાણકારક છે. ચિરંતન સાહિત્ય એ રૂપે જ સંધરી શકાય છે. પણ માણસની ખરેખરી સ્વાભાવિકતા અને એની આત્મનેપદી ચિંતનપદ્ધતિ સોળે કળાએ પ્રગટ થાય છે એનાં પ્રવચનોમાં, વિશ્રબ્ધ વાર્તાસાપમાં અને કેટલાક અંગત છતાં પારમાર્થિક કાગળોમાં. અને તેથી આ જાતનું ત્રિવિધ સાહિત્ય જોવા વાંચવાને મળે તો તે આત્મોન્નતિ માટે અને ચિંતન માટે ઉત્તમ, સુપામ્ય પૌષ્ટિક ખોરાક જ છે. આવે! ખોરાક માટે ભાગે હળવો પણ હોય છે. પણ એ તેમ નયે હોય.

જેમને પ્રવચનોમાં જોલવાની ટેવ હોય છે તેમની મનોવૃત્તિ કોઈ વાર અંતમુખ ચવાથી પ્રવચનશૈલી આત્મનેપદી બને છે, કોઈ વાર પ્રવચનો સાંભળવા બેઠા ચચેલા સ્વજનો સાથે ચિત્તવૃત્તિ ભળી જવાથી પ્રવચન શૈલી પરસ્પૃષ્ટ બને છે. અને એ વાતાવરણ જ એવું વિશ્રબ્ધ અને અંગત હોય છે કે પ્રવચનોની શૈલી પરસ્પૃષ્ટતામાંથી ક્યારે આત્મનેપદીમાં સરી ગઈ. અને ફરી ક્યારે પરસ્પૃષ્ટ બની એ સમજાતું નથી.

અને સાંભળનાર પણ જો વક્તા સાથે તથ્યૂરાના તારની ચેકે, સંવાદી બન્યા હોય તો બને જણ્યુ સહચિંતન કરતા હોય એટલો

એકરાગ જન્મે છે. આને માટે તો તંબૂરાની નહિ પણ તરફના તારવાળી સનારની ઉપમા અપાય. નખીના પ્રહાર જીવનાર અને આંગળીને વફાદાર તારો એ જાણે વક્તા અને પાઠ તો નિશ્ચય અને અસ્થિત રહેનાર 'તરફ' ના તારો એ જાણે એ શ્રોતા. દિલ્લી એકતા જન્મે એટલે તરફના તારો પણ સ્પર્શ વગર શું જી છે. તેવું જ વાતાવરણ પ્રવચનો વખતે ઠાક ઠાક વાર જન્મે છે અને તેથી જ ઉપનિષદોના ઋષિઓ પ્રવચનો સ્વભાવતા હોય ત્યારે ઠાક ઠાક વાર પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરતી વખતે નાભોને બદલે સર્વનાભો વાપરીને જ હંચારાથી પનાવી દે છે.

સાંતિનિકેતનવાળાં આ પ્રવચનોની શૈલી એકધારી નથી. ઠાક વાર તે જાંઝાણમાં બિતરે છે. ઠાક વાર ઉપર ઉપરથી તરનાં તરતાં સામે કાંઠે પહોંચી જાય છે. ઠાક વખતે એક વાતાવરણ પેદા કરે છે 'તો ખીજી વખત એથી વિરુદ્ધ વાતાવરણમાં પણ લઈ જાય છે. એટલા માટે પ્રવચનો સાંભળનાર કે વાંચનારમાં વૃત્તિની અમુક અનુકૂળતા હોવી જોઈએ. આથી જન્ય અનુકૂળતાને જ એ. જાંઝારકરે શ્રદ્ધા કહી છે. વક્તા જે કહે છે તેની સાથે તન્મય થઈ, એ વિચાર અને એ વાતાવરણ કાઢે છે, ગ્રાહ્ય છે, એવું મનનું વચણ ધારણ કરીને જ સાંભળવાનો પ્રયત્ન કરીએ, એટલે જોતજોતામાં આપણો અને પ્રવક્તાનો સંવાદ એકરાગ જન્મે છે. પછી તો એમની બધી વસ્તુઓ પારદર્શક અને સ્પષ્ટ થઈ જાય છે અને જ્યાં મનબેદ ધાય છે ત્યાં પણ વિસંવાદ યતો નથી. આ જે વૃત્તિની અનુકૂળતાની જરૂર છે તે જ ઉપનિષદના ઋષિઓ પોતાના શિષ્યો પાસેથી "શ્રદ્ધા સૌમ્ય" કહી માગી લેતા હતા. આમાં મતબેદ મારી નાખવાનો કે આંધળાપણું કેળવવાનો પ્રયત્ન નથી હોતો. ઋષિઓએ જ કહ્યું છે કે —
 जिज्ञासा नास्ति नास्तित्वम्। પણ શ્રદ્ધા, 'openness of mind' અને 'Will to believe' તો હોવાં જ જોઈએ. એ ચિત્તની અનુકૂળતા જેની પાસે છે એવા શિષ્યને ઋષિઓ સૌમ્ય કહે છે.

જેનામાં સાંભળવાની તત્પરતા નથી, શ્રદ્ધા નથી તેને પ્રતિનિધિ હોઈ છે એ 'સામે અર્થ એકેલો' હાવાની હોય છે. પોતાનાં પ્રવચનો વિશે ગીતાકારે પણ કહ્યું છે કે — ન શાશ્વત્ત્વે માન્યમ્ ન ચ મામ્ સોડમ્યસૂચતિ !

રવિબાણુનાં આ પ્રવચનો પરથી તમે કહી ન સકો કે તેઓ દ્વૈતવાદી છે, અદ્વૈતવાદી છે કે વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી છે. તેઓ પોતે કહેશે, ભાઈ, હું તો જીવનનિષ્ઠ છું. જે વખતે જેવી જીવનાનુભૂતિ યાય છે તેને હું નિર્ભળભાવે રજૂ કરું છું. એમાં એકવાક્યના છે કે નહિ એ જોવાનું મારું કામ નહિ. અનેક રીતે અનેક દિશામાં ખીસતું બહુરૂપી જીવન જો મૂળમાં એક જ હોય તો એમાં સામંજસ્ય હોવું તો જોઈએ જ. એ છે એમ સિદ્ધ કરવાનો જોતો મારે માથે ન હોય. મને અંદરથી વિશ્વાસ છે કે સામંજસ્ય હોવું જ જોઈએ. સાંભળનાર તમે પણ જો જીવનનિષ્ઠ અને અનુકૂળપ્રતિવાળા શુદ્ધ હશે તો તમને પણ મારાં પ્રવચનો કંઈ નહિ.

આપણે શુદ્ધ નિઘ્રાપૂર્વક જીવતા જઈશું, સામંજસ્ય એની મેળે આપણી પાછળ પાછળ આવવું જોઈએ.

રવિબાણુએ આ પ્રવચનોમાં મોટે ભાગે ઉપનિષદનાં વચનો ટાંક્યાં છે. પણ એમનો પ્રયત્ન ઉપનિષદોનો અર્થ કરવાનો નથી. અથવા પોતાનું જીવનદર્શન ઉપનિષદોમાંથી ધટાવવાનો નથી. અનુભવ અને ચિંતનમાંથી એમને જે જડ્યું છે, તેને વિશદ કરવા માટે ઉપનિષદનાં એ વચનો મણાં ફાંવતાં છે એટલા માટે તેઓ એ ટાંકે છે. અને પોતાના અનુભવને મહાન જીવન ઋષિઓનો ટેકો છે, એ જોઈ આશ્વાસન મેળવે છે. તેથી એમણે ટાંકેલાં આવાં સાસ્ત્રવચનો આપણે માટે જોગરૂપ નથી નીવડતાં. જીવડું, હવાઈજહાઝના પંખાની પેઠે આપણને તે જોયે ચડવામાં મદદગાર નીવડે છે.

જીવનનો પરિચય મેળવીને પોતાની નિજા નજી કરતાં માનવતાનો ઉપાસક કઈ રીતે પોતાના મન સાથે વિચાર કરે છે, ચિંતન

ચલાવે છે અને અનુભવોને ગોઠવે છે એ જોવાની તક આ પ્રવચનોમાં આપણને મળે છે. અને તેથી આપણને પણ આપણી દોષે જીવન ચિંતન કરવાની પદ્ધતિ જડે છે. આ પ્રવચનો વાંચતાં અને એમની પેઠે ચિંતન કરતાં જો આપણાથી બીજા જ ઠાઈ નિર્ભય પર આવી પહોંચ્યા તો સ્વિઆણુ તેથી નારાજ કે નિરાશ થવાના નથી. તેમનામાં પોતાની નિષ્ઠા પ્રત્યે આદર છે, વિશ્વાસ છે, પણ તેમનામાં મતામદ જરાય નથી. હું પોતે આ દોષે ચાકું છું, આ દોષે વિચારું છું, મને આમાંથી આ જાતની પ્રેરણા મળે છે અને સંતોષ થાય છે અને તેથી મારો અનુભવ દુનિયા આગળ મૂકવાનું મને મન થાય છે. એટલું ક્યું એટલે મને સંતોષ છે. મારી વાત સાંભળ્યા સમજ્યા પછી તમે સ્વતંત્ર છો. તમે તમારી જીવનદષ્ટિ કઈ રીતે ઠેગવો છો એ જોવાનું કે નહીં કરવાનું કામ મારું નથી. તમે છો અને તમારો જીવનસ્વામી છે. તમારી વચ્ચે આવવાનું કામ મારું નથી. જે જાતની સ્વતંત્રતા મેં મારે માટે અખત્યાર કરી છે તે જ જાતની સ્વતંત્રતા તમને પણ હોવી જોઈએ. તમારી એવી સ્વતંત્રતા પ્રત્યે મારો આદર હશે. દરેકની આવી સ્વતંત્રતાના રક્ષક આપણે બધા જ હોઈએ. એ હશે, હવે પછીની આપણી જીવન સંસ્કૃતિનું વાતાવરણ. આ પ્રવચનો વાંચતાં આપણને અનુભવ થાય છે કે સ્વિઆણુના સામીધમાં આપણી સ્વતંત્રતા અબાધિત છે. અને તેથી આપણે એક જાતની મોકળાશ, શરૂથી આખર સુધી અનુભવતા રહીએ છીએ અને સાથે સાથે આપણને એમ પણ લાગે છે કે કેવી વિશાળ સમજ સ અને તૃપ્તિદાયક જીવનદષ્ટિ આપણને અહીં મળે છે.

કેટલીય વાર આ પ્રવચનો વાંચતાં બિંદાણમાં બિનધર્મની તૃપ્તિથી હું થોભી ગયો છું.

આગળ વાંચવા કરતાં જે મળ્યું છે તે વાગોળવું, પોતાના ચિંતન સાથે એકસ કરવું વધારે જરૂરનું છે એમ લાગવાથી હું થોભ્યો છું અને પૂછું મનન કર્યું પછી જ આગળ વધ્યો છું.

અને અનેક વાર તો આ પ્રવચનો વાંચતાં રવિબાણુનાં સુંદર સુંદર ગીતો નજર આગળ છતાં ચયાં છે.

એક વાર વિચાર કરેલો કે આ બધાં પ્રવચનો વાંચ્યા પછી રવિબાણુનું જે જીવનદર્શન આમાંથી નીતરે છે તેનું જાણે હૈયગંધીન અથવા માખણ કાઢીને વાચકો આગળ રજૂ કરું. કેટલાંક પ્રવચનોની ખાસ નામ દર્શને વાચકોને લલામણુ કરું કે આ તો તમારે ખાસ ધ્યાનપૂર્વક ફરી ફરી વાંચવાં જ જોઈએ. પણ પછી ચાલું કે કોઈ નિબંધમાં આપણને ગતતાં વચનો મોટા અક્ષરે છાપીને વાચકોના વાચનમાં કેટલાક પ્રકાશકો દખલ પેદા કરે છે તેના જેવું આ યશ.

દરેક વાંચનાર પોતાનો જીવનરસ અને પોતાની જીવનાનુભૂતિ પ્રમાણે આમાંથી વિશેષ પ્રકારનો બોધ લેશે, આનંદ મેળવશે. એને અમુક જ દિશામાં દોરવાનું કામ આપણે શા માટે કરીએ ? જુઓ, આ પ્રવચનોમાં વિચારોની ચિંતનની કેવડી અદ્વિત ખાણ છે — એમ કહીને વાચકોને નોતરવાનું કામ કરીએ એટલે બસ.

કાકા કાલેલકલ

અનુક્રમણિકા

પ્રવચનોનું સ્વારસ્ય	કાકા કાસિલકર	૧
પુસ્તિકા સાતમી		
૭૬. આદેશ	...	૩
૮૦. સાધન	...	૧
૮૧. બ્રહ્મવિહાર	...	૬
૮૨. પૂર્ણતા	...	૧૮
૮૩. માળાનું શિક્ષણ	...	૨૩
૮૪. ભૂમા	...	૧૧
પુસ્તિકા અઠ્ઠમી		
૮૫. ચોખ્ખું	...	૩૦
૮૬. સ્વભાવપ્રાપ્તિ	...	૩૪
૮૭. અખંડપ્રાપ્તિ	...	૩૮
૮૮. આત્મસમર્પણ	...	૪૧
૮૯. સમય જોડે	...	૪૪
૯૦. આત્મપ્રત્યય	...	૪૮
૯૧. ધીર શુદ્ધાત્મા	...	૫૦
૯૨. સુરક્ષ અને સહેલું	...	૫૩
૯૩. નમસ્તેડરુદ્ધ	...	૫૭
૯૪. મંત્રનું બંધન	...	૧૧
૯૫. પ્રાણ અને પ્રેમ	...	૧૩
૯૬. ભય અને અજાનંદ	...	૧૬
૯૭. નિયમ અને મુક્તિ	...	૭૦
૯૮. દરાની ઇચ્છા	...	૭૩
૯૯. વર્ણના અર્થ	...	૭૮
૧૦૦. અનંતની ઇચ્છા	...	૮૧
૧૦૧. પ્રાપ્તિ અને અપ્રાપ્તિ	...	૮૪
૧૦૨. યજુ	...	૮૯
૧૦૩. મુક્તિ	...	૯૩
૧૦૪. મુક્તિનો માર્ગ	...	૯૬

પુસ્તિકા નવમી

૧૦૫. આશ્રમ	૧૦૦
૧૦૬. તપોવન	૧૧૨
૧૦૭. રત્ન પદ્મી	૧૪૫
૧૦૮. વર્તમાન યુગ	૧૪૯

પુસ્તિકા દસમી

૧૦૯. કાકા	૧૫૩
૧૧૦. ચિરનવનીતતા	૧૬૮
૧૧૧. વિશ્વભાવના	૧૮૪

પુસ્તિકા અગિયારમી

૧૧૨. રત્નનો ધર્મ	૨૦૨
૧૧૩. ગ્રહાહિત	૨૧૬
૧૧૪. દુર્લભ	૨૨૬
૧૧૫. જન્મોત્સવ	૨૩૨
૧૧૬. આવધુસંધ્યા	૨૪૨
૧૧૭. દ્વિધા	૨૫૦

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અનુર્થ	શુદ્ધ
૩૩	૪	ચન્દ્રતારકા	ચન્દ્રતારકમ્
"	૫	માતિ	માન્તિ
૫૦	૫	અન્તરતરં	અન્તરતર

રત્નચંદ્રનાથ ઠાકુર દ્વારા

શાંતિનિકેતન

ખંડ બીજો

નવીનદાસ પાંચ

આદેશ

૯મી ધિત્ર ૧૯૧૫

ક્યાં ક્યાં ખરાબ કામો કરવાં નહિ તેનો ખાસ ઉશ્મેખ કરીને તે બધાનો ધર્મશાસ્ત્રે ઇશ્વરના નિર્દેશપે પ્રચાર કર્યો છે.

એવી રીતે પ્રચાર કરવાને લીધે એમ લાગે છે જાણે ઇશ્વરે પોતાની ઇચ્છા મુજબ અમુક કાયદાઓ કરી આપેલા છે. અને તે કાયદાઓનું હિંસ્રંધન કરીએ તો વિશ્વના તે રાજના કોપનો ભોગ થવું પડે છે. એ વાત હું આપી ક્ષુદ્ર અને કૃત્રિમ રીતે માની શકતો નથી. તેમણે કોઈ ખાસ આદેશ કરેલો નથી, તેમણે એક જ આદેશ જાહેર કરેલો છે. સમસ્ત વિશ્વવ્યાપી પ્રત્યે તેમનો એ આદેશ છે. એ જ એકમાત્ર આદેશ છે.

તેમણે ફક્ત એટલું જ કહ્યું છે, પ્રગટ થાઓ. સૂર્યને પણ એ જ કહ્યું છે, પૃથ્વીને પણ એ જ કહ્યું છે અને માણસને પણ એ જ કહ્યું છે. એટલે સૂર્ય પ્રકાશમય બન્યો છે, પૃથ્વી જીવધારી બની છે, અને માણસે પણ આત્માને પ્રગટ કરવાનો છે.

આખા વિશ્વના જે કોઈ ખૂણામાં તેમનો આ આદેશ બાધાગ્રસ્ત બને છે, ત્યાં ત્યાં કળી કરમાઈ જાય છે, નદી પ્રવાહ વગરની બનીને શેવાળનાં જાળાંથી રૂંધાઈ જાય છે, — ત્યાં ત્યાં બંધન, વિકાર અને વિનાશ જોવા મળે છે.

શુદ્ધદેવે જ્યારે વેદનાપૂર્ણ ચિત્તે ધ્યાન મારફતે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર શોધ્યો હતો કે, માણસને બંધન, વિકાર અને વિનાશ કેમ છે, દુઃખ, જરા અને મૃત્યુ કેમ છે, ત્યારે તેઓ ક્યો ઉત્તર પામીને આનંદિત થઈ ગયા હતા? ત્યારે તેમને આ જ ઉત્તર મળ્યો હતો કે, માણસ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરશે, આત્માને પ્રગટ કરશે, એટલે મુક્તિ પામશે. એ પ્રકાશના માર્ગમાં બાધા એ જ એનું દુઃખ, એ જ એનું પાપ.

એટલા માટે તેમણે પહેલાં કેટલાક નિર્બંધોનો સ્વીકાર કરાવી માણસને શીઘ્ર મરણ કરવાનો આદેશ આપ્યો છે. તેઓ માણસને કહે છે, તું લોભ કરીશ નહિ, દિંસા કરીશ નહિ, વિદ્વાસમાં લપ-ટાઈશ નહિ. જે બધાં આવરણો તેને વીંટળાઈ વણેલાં છે તે બધાંને રોજના નિયત અભ્યાસ વડે છોડી નાખવાનો તેમણે ઉપદેશ કર્યો છે. એ આવરણો છૂટી જાય એટલે આત્મા પોતાના વિશુદ્ધ સ્વરૂપને પામી શકે.

એ સ્વરૂપ કેવું છે? એ ચન્નતા નથી, નૈઋત્ય નથી. એ તો મૈત્રી, કરુણા, અને વિશ્વ પ્રત્યે પ્રેમ છે. શુદ્ધ કેવળ વાસનાનો ત્યાગ કરવાનું કશું નથી. તેમણે પ્રેમનો વિસ્તાર કરવાનું કહ્યું છે. કારણ, એ પ્રેમના વિસ્તાર દ્વારા જ આત્મા પોતાના સ્વરૂપને પામે છે—જેમ સૂર્ય પોતાના પ્રકાશને ફેલાવવા દ્વારા જ પોતાના સ્વભાવને પામે છે.

સર્વ લોકમાં પોતાનો વિસ્તાર કરવો એ આત્માનો ધર્મ છે—પરમાત્માનો પણ એ જ ધર્મ છે. તેમનો એ ધર્મ પરિપૂર્ણ છે, કારણ, તેઓ શુદ્ધ જ્ઞાનવિદ્ધ છે. તેઓ નિર્વિંકાર છે, તેમનામાં પાપની કોઈ આડખીટી નથી, એટલે તેમનો પ્રવેશ સર્વત્ર છે.

પાપનું બંધન છોડી નાખીશું તો આપણા પ્રવેશના માર્ગમાં પણ કોઈ આડખીટી રહેશે નહિ. પછી આપણે કેવા બની જઈશું? પછી પરમાત્માની પેઠે આપણે પણ તે સ્વરૂપને પામીશું જે સ્વરૂપમાં તેઓ કવિ, મનીષી, ગ્રંથ અને સ્વયંજૂ છે. આપણે પણ આનંદમય

કવિ બની જઈશું. મનના અધીશ્વર બની જઈશું, દાસત્વમાંથી મુક્ત થઈશું, પોતાના નિર્મલ પ્રકાશથી પોતે પ્રકાશિત થઈશું. તે વખતે આત્મા બધા વિચાર વાણી અને કર્મમાં પોતાને છાન્તં જિવ ગદ્ગત રૂપે પ્રગટ કરશે — પોતાને કુન્ધ કુન્ધ કે અંધવિખંડિત ભાવે પ્રગટ નહિ કરે.

મૈત્રેયીની પ્રાર્થના પણ એ પ્રકારની જ પ્રાર્થના છે. જે પ્રાર્થના વિશ્વની બધી કળીઓમાં અને કિસમયોમાં રહેલી છે, જે પ્રાર્થના દેશકાળની અપરિતૃપ્ત ગદરાઈમાંથી સદા ડેકાપા કરે છે, વિશ્વવ્યાપી પ્રત્યેક આલુપરમાણુમાં જે પ્રાર્થના રહેલી છે, જે પ્રાર્થનાના યુગયુગાંતર-વ્યાપી કન્દનથી ભરાઈ ગયું હોવાને કારણે જ વેદમાં આ અન્તરીક્ષને કન્દસી રોન્દી કહેલ છે, તે માનવાત્માની ચિરંતન પ્રાર્થના જ મૈત્રેયીની પ્રાર્થના છે. મને પ્રગટ કરો, મને પ્રગટ કરો. હું અસન્નથી ઠંકાઈ ગયો છું, મને સસમાં પ્રગટ કરો. હું અધકારથી ઘેરાયેલો છું, મને જ્યોતિમાં પ્રગટ કરો. હું મૃત્યુમાં સપડાયેલો છું, મને અમૃતમાં પ્રગટ કરો. હે આત્મા, હે પરિપૂર્ણ પ્રકાશ, તારામાં જ મારો પ્રકાશ થાઓ, મારામાં તારો પ્રકાશ કોઈ બાધા ન પામે, — એ પ્રકાર નિર્મુક્ત ધર્તા જ તારા દક્ષિણ મુખની જ્યોતિમાં હું સદાને માટે સુરક્ષિત રહીશ. એ પ્રકારની બાધા એ જ તારી અપ્રસન્નતા.

છુદે બધા માનવો વતી પોતાના જીવનમાં એ પરિપૂર્ણ પ્રકારની જ પ્રાર્થના કરી હતી. એ સિવાય માણસની બીજી કોઈ પ્રાર્થના જ નથી.

૮૦

સાધન

૧૦મી રેત્ર ૧૩૧૪

આપણામાંના ધણા રોજ રોજ એમ કહીને દુઃખ વ્યક્ત કરીએ છીએ કે આપણને ઈશ્વર કેમ મળતો નથી? આપણું મન કેમ સ્થિર થતું નથી? આપણો ભાવ કેમ જામતો નથી?

એ તે કંઈ એમ ને એમ થતું હશે, આપોઆપ બની આવતું હશે? આવો મોટો લાભ કોઈ મોટી સાધના વગર જ મળી જતો હશે? ઈશ્વરને પામતું એ કેવી મોટી વાત છે એ જો આપણે બરાબર સમજીએ તો એ સંબંધી ધણાખરો નકામો અજાણો દૂર થાય.

બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનો અર્થ જો કોઈ એક વિચારમાં મનને સ્થિર કરતું અથવા કોઈ એક ભાવમાં મનને રસતરંગોળ બનાવી દેતું એટલો જ હોત તો તો મુશ્કેલી જ નહોતી — પણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ એ એવી મુશ્કેલ વસ્તુ નથી. એને માટે આપણે તાલીમ ક્યાં લીધી છે? એને માટે આપણે સમસ્ત ચિત્તને એકાગ્ર ક્યાં બનાવ્યું છે? તપસ્યા પ્રજ્ઞ વિવિદ્વાનમ્બ । અર્થાત્ તપસ્યા દ્વારા બ્રહ્મને વિશેષરૂપે જાણવાની ઇચ્છા રાખી, એ ઉપદેશને અનુરૂપ તપસ્યા આપણે કરી છે ક્યાં?

૩૫૫ નિયમિત વખતે તેમનું નામ લેતું અને સાંભળતું એ જ શું તપસ્યા છે? જીવનની થોડી અમથી વધારાની જગ્યા તેને માટે કાઢી આપવી એ જ શું તપસ્યા છે? એ જરા જોટલી જગ્યા છોડી દઈને તું રોજ તેનો હિસાબ ચૂકતો કરવાનો તમાલો ક્યાં કરે છે. કહે છે, આ ઉપાસના તો કરું છું, છતાં બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કેમ નથી થતી? આટલા સસ્તામાં કંઈ વસ્તુ તને મળી છે?

ફક્ત પાંચ માણસો બેચા રહેવા માટે લાયક થવા શી દી તપસ્યા નથી કરવી પડતી ? માગાપ પાસે શીખવાનું, પાડોશી પાસેથી શીખવાનું, ખિત્ર પાસેથી શીખવાનું, ચતુ પાસેથી શીખવાનું, નિશાળમાં શીખવાનું, ઓફિસમાં શીખવાનું; રાખનું શાસન, સમાજનું શાસન, શાસ્ત્રનું શાસન. એ માટે સતત સહજજીવિઓનું દમન કરવું પડ્યું છે, હજીજીવે અર્ધાંશિત કરવી પડી છે. આટઆટલું કરવા છતાં પૂરેપૂરા સામાજિક દ્રવ આપણે બની શક્યા નથી. એટલે જિંદગીના છેલ્લા દહાડા સુધી આપણી સમાજસાધના ચાલ્યા જ કરવાની.

સમાજવિહારને માટે જો આટલી કઠોર અને નિરંતર સાધનાની જરૂર પડતી હોય તો બ્રહ્મવિહારને માટે ફક્ત અવારનવાર નિયમસર બેચાર શબ્દો સાંભળ્યા અથવા બેચાર શબ્દો બોલ્યા એટલે કામ પતી ગયું, એમ ?

એવી આશા જો કોઈ રાખતું હોય તો સમજતું કે તે માણસ મોટે ગમે તે કહેતો હોય, તેણે સાધનાતું લક્ષ્ય જે સ્થાને સ્થાપ્યું છે, તે અત્યંત ક્ષુદ્ર સ્થાન છે; તે સ્થાનમાં એવું કંઈ જ નથી જે તમારા આખા સંસાર કરતાં પણ મોટું હોય — બન્નકે કંઈક એવું છે જેના કરતાં તમારા સંસારની મોટા ભાગની વસ્તુઓ મોટી છે.

એટલું યાદ રાખતું જોઈએ કે હંમેશાં દરેક કાર્યમાં આપણી સાધનાને જાગ્રત રાખવાની છે. એ સાધનાને આપણે પોતે ધરી લેવાની છે. શરીરને, મનને અને હૃદયને બધી બાબુઓથી બ્રહ્મવિહારને અનુકૂળ બનાવી લેવાનાં છે.

સમાજને માટે તો આપણાં આ શરીર, મન અને હૃદયને આપણે ધીમે ધીમે તૈયાર કરી લીધાં છે. શરીરને સમાજને ઉપયોગી પોશાક પહેરવાની ટેવ પાડી છે — શરીર સમાજને ઉપયોગી લજ્જન સડોઅ ખાળતાં શીખ્યું છે. તેના હાથ, પગ, નગર અને હાસ્ય સમાજના

પ્રયોજન અનુસાર ચિસ્ત પાત્રતાં રીપી ગયાં છે. સભામાં સ્થિર થઈને બેસનાં તેને હવે મહેનત પડી નથી, પરિચિત સન્ન્યસ મગનાં હસને મોઢે ખીડી વાત કરવા માટે તેણે હવે પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. સમાજની સાથે દળીમગીને રહેવા માટે ખાસ ટેવ યાડીને અનેક ગમ-અલગમ, અનેક ધુણ અને ભવ એવાં નિર્માણ કરી લેવાં પડ્યાં છે કે એ બધાં શારીરિક સંસ્કારો બની ગયાં છે; એટલું જ નહિ, એ બધાં આપણા સદજ સંસ્કારો કરતાં પણ પ્રબળ બની ગયાં છે. આ પ્રમાણે દેવળ શરીરને જ નહિ, મનને અને હૃદયને પણ સમાજના ઢાળામાં નાખીને હથોડા વડે રીપીને ધડી લેવાં પડ્યાં છે.

બ્રહ્મવિહારને માટે પણ શરીર, મન અને હૃદયને બધી બાબતમાં બધી રીતે પોતાના પ્રયત્નથી ધડી લેવાં પડશે. જો કંઈ પ્રભુ પૂજવાનો હોય તો તે એટલો જ કે હું શું એ પ્રયત્ન કરું છું? હું શું બ્રહ્મને પામ્યો છું, એ પ્રશ્ન હમણાં રહેવા દો.

પહેલાં તો શરીરને શુદ્ધ કરવું પડશે. આપણાં આંખ, મુખ, હાથ, પગને એવાં બનાવવાં જોઈશે કે પવિત્ર સંયમ તેઓને બિલકુલ સદજ સંસ્કાર જેવા બની જાય. સામે ઠાઈ લગ્ન પામવા જેવી વસ્તુ આવતાં જ મન લગ્ન પામે તે પહેલાં જ આંખ આપોઆપ લગ્ન-વાઈ જાય — જે બાબતમાં સહિષ્ણુતાની જરૂર હોય ત્યાં મન વિવેક કરે તે પહેલાં જ વાણી આપોઆપ થઈ જાય, હાથપગ આપોઆપ અટકી જાય. આને માટે કાણે કાણે આપણે પ્રયત્નશીલ રહેવાની જરૂર છે. શરીરને આપણે ભાગવન શરીર બનાવી દેવું પડશે — જેથી એ શરીર તપોવનની સાથે કયાંય વિરોધમાં ન આવે, ખૂબ સહેલાઈથી સર્વત્ર ઈશ્વરના કલામાં રહે.

પ્રતિદિન પ્રત્યેક બાબતમાં આપણી વાસનાને સંયમમાં રાખીને આપણી ઇચ્છાને મંગલમાં ફેલાવવી પડશે, અર્થાત્ ભગવાનની જે ઇચ્છા સર્વ જીવોમાં ફેલાયેલી છે, તેની સાથે પોતાના રાગદ્વેષ અને લોભદોભ

જૂલો જઈને સક્રિય રીતે લગી જતું પડ્યો. તે ઇચ્છામાં રોજ રોજ આપણી ઇચ્છાને થોડી થોડી ફેલાવતા જતું પડ્યો. જે પ્રમાણમાં એ ફેલાતી જશે તે પ્રમાણમાં જ આપણે અજાને પ્રાપ્ત કરીશું. એક જગ્યાએ મૂંગામૂંગા બિલા રહીને જે આપણે કહીએ કે દરના મુકામે કેમ અમે પહોંચતા નથી, તો એ જેમ અસંગત છે, તે જ રીતે પોતાના મુદ્દ વાડામાં સ્વાર્થના દૂંડાગાના કેન્દ્રમાં અચળ બનીને બેઠાં બેઠાં દેવળ જપ તપ દ્વારા અજાની પ્રાપ્તિ કેમ નથી થતી એમ પૂછતું એ પણ એવું જ વિચિત્ર છે.

૮૧

અક્ષવિહાર

૧૧મી ચેત્ર, ૧૯૧૫

અક્ષવિહારની આ સાધનાને માર્ગે માણસને પ્રવૃત્ત કરવાને માટે સુદૃઢેવે ખાસ ઉપદેશ આપેલો છે. તેઓ જાણતા હતા કે હોઈ પણ મેળવવા જેવી વસ્તુ ફાગટમાં મળતી નથી, એટલે તેમણે ઝાઝી લપ્પનલપ્પન વગર એકદમ પાયો બોલવાથી જ કામની શરૂઆત કરી દીધેલી છે.

તેમણે કહ્યું છે કે શીઘ્ર પ્રવૃત્તિ કરતું એવું નામ જ મુક્તિમાર્ગનું લાધું બાંધવું. ચરિત્ર શબ્દનો અર્થ જ જેનાથી સલામત તે એવો થાય છે. શીઘ્ર વડે જ એ ચરિત્ર બધાય છે. શીઘ્ર આપણું પ્રવાસનું લાધું છે.

પાળે ન હાને, પ્રાણીની દલા ન દરવી, એ એક શીલ છે. ન ષ દિનમાદિયે, જે તને આપવામાં નથી આવ્યું તે લેવું નહિ, એ એક શીલ છે. મુઠ્ઠા ન માણે, જૂઠું ખોડવું નહિ, એ એક શીલ છે. ન ષ મજ્જણો સિયા, દારૂ ન પીવે, એ એક શીલ છે. એ પ્રમાણે એકે એકે બને એટલાં શીલનો સંચય કરવો જોઈએ.

આર્યઆવકો પ્રતિદિન પોતાના આ શીલનું સ્મરણ કરે છે —
 इष भरिषसावको अत्तो गीलानि अनुस्मरति । શીલોને થું કહીને સ્મરણ કરે છે.

અલ્પજ્ઞાનિ, અચ્છિદ્ધાનિ, અસપ્દાનિ, અક્સ્માણાનિ, મુક્તિસ્થાનિ, વિજ્ઞાપ્યત્થાનિ, અપરામદાનિ, સમાધિર્વત્તનિચ્છનિ ।

અર્થાત્

મારાં આ શીલ ખાંડિત થયા નથી, એમાં છિદ્ર પડ્યાં નથી, મારાં આ શીલ એજે એજે પળાયેલાં નથી એટલે કે સ્વેચ્છાપૂર્વક હું પાણું છું, એ શીલને પાપનો સ્પર્શ થયા નથી, એ શીલ ધન, માન વગેરે કોઈ સ્વાર્થ સાધવા માટે આવશ્યકતા નથી, એ શીલ વિરોધ રાગમોહિત છે, એ શીલ કથાકથેલાં નથી, અને એ શીલ મુક્તિ પ્રવર્તાવનાર થશે.

એમ કહીને આર્યઆવકો પોતપોતાનાં શીલના યાચનું વારંવાર સ્મરણ કરે છે.

આ શીલો જ મંગલ છે. મંગલ-શાલ એ જ પ્રેમ અને મુક્તિ-લાભનું સોપાન છે. બુદ્ધદેવ શાને મંગલ કહે છે તે 'મંગલ મુત્ત' માં કહેલું છે. તેનો અનુવાદ આણું છું.

यद् देवा मनुष्या च मंगलानि अचिन्तयुं
 भावयमाना सोत्थानं मूढि मंगलमुत्तमं ।

બુદ્ધને પૂછવામાં આવે છે કે,

બુદ્ધ દેવતા, બુદ્ધ માણસો એઓ શુભની આકાંક્ષા રાખે છે તેઓ મંગલનું ચિંતન કરતા આવ્યા છે, એ મંગલ થું છે, તે કહો.

બુદ્ધ જ્ઞાણ આપે છે,

અસેવના થ દાસ્યનં પઞ્ચિત્તાવશ સેવના

પૂજા ચ પૂજનેધ્યાનં એતં મંગલમુત્તમં ।

અસત્કર્મોની સેવા ન કરવી, સત્કર્મોની સેવા કરવી, પૂજનીયની પૂજા કરવી, એ ઉત્તમ મંગલ છે.

પતિરુપદેસ્વાસો યુગ્મે થ ક્ષતપુગ્મતા,

અત્તપચ્છમાપણિધિ ચ, એતં મંગલમુત્તમં ।

જે દેશમાં ધર્મસાધનમાં બાધા ન આવે તે દેશમાં વાસ કરવો, પૂર્વે કરેલા પુણ્યમાં વધારો કરવો, પોતાને સત્કર્મમાં રોકાયેલા રાખવું, એ ઉત્તમ મંગલ છે.

યદુમત્થન્ય સિણ્ણ્ય, વિનયો થ સુચિવિરત્તો

સુભાસિતા ચ યા યાચ્છા, એતં મંગલમુત્તમં ।

બહુ શાસ્ત્રોત્તં અધ્યયન, બહુ શિક્ષોત્તં શિક્ષણ, વિનયમાં સુશિક્ષિત થવું અને સુભાષિત વચ્ચેના બોલવાં એ ઉત્તમ મંગલ છે.

માતાપિતુ-હરદ્રઘ્ણં પુત્રદારસ્ત સંગદો,

અનાકુલા ચ કમ્માનિ એતં મંગલમુત્તમં ।

માતાપિતાની પૂજા કરવી, સ્ત્રીપુત્રનું કલ્યાણ કરવું, અનાકુલ કર્મો કરવાં, એ ઉત્તમ મંગલ છે.

દાનંચ ઘમ્મચરિયંચ જ્ઞાતકાનંચ સંગદો

ઠગવજ્જાનિ કમ્માનિ, એતં મંગલમુત્તમં ।

દાન, ધર્મચર્યા, સર્વાનું બહુ, અનિન્દ્ય કર્મ, તે ઉત્તમ મંગલ છે.

અરત્તો વિરતિ પાપા, મજ્જપાના ચ સન્નગો

અપ્પમાદો ચ ધમ્મો, એતં મંગલમુત્તમં ।

પાપમાં અનાસક્તિ અને વિરતિ, મલપાનમાં અનુચિ, ધર્મકાર્યમાં અપ્રમાદ, એ ઉત્તમ મંગલ છે.

ગારહો ય નિવાતો ય, મન્મુઝી ય જગન્ના
કાલેન ધમ્મમત્તનં એતં મંગલમુત્તમં ।

ગૌરવ છતાં નમ્રતા, સતોષ, કૃતજ્ઞતા, યથાકાલે ધર્મકથાનું શ્રવણ, એ
ઉત્તમ મંગલ છે.

વાન્તો ય સોલચ્ચસ્તા સમણાનણ્ણ સ્મ્પાનં
કાલેન ધમ્મસાકચ્છા એતં મંગલમુત્તમં ।

કામા, પ્રિયવાદિતા, સાધુઓનાં દર્શન, યથાકાલે ધર્મશિષ્યના એ ઉત્તમ
મંગલ છે.

તગો ય પ્રહ્લવરિયણ્ણ ભરિયમચ્ચાન સ્મ્પનં
નિચ્ચાનગચ્છિરિયા એતં મંગલમુત્તમં ।

તપસ્યા, બ્રહ્મચર્ય, શ્રેષ્ઠ સત્કર્મને અભ્યુત્થાન, યુક્તિપ્રાપ્તિને યોગ્ય સત્કાર્ય,
એ ઉત્તમ મંગલ છે.

કુટ્ટરણ્ણ લોકધમ્મોહિ ચિન્નં ચરસ ન સ્થગતિ
અમોક વિરજ તેમં એતં મંગલમુત્તમં ।

ભ્રામ, વ્યક્રસાન, નિન્દા, પ્રસંસા વગેરે લોકધર્મી દ્વારા આપાત પામવા
છતાં એનું ચિત્ત કંપિત થતું નથી, એને શોક નથી, મલિનતા નથી, એને
ભય નથી, તે ઉત્તમ મંગલ યાત્રી છે.

એનાઁકિમાનિ ચરવાન, સન્વત્થમસાજિઙ્ઞા
સન્વત્થ મોલિય મચ્છન્તિ તેસં મંગલમુત્તમન્તિ ।

આ પ્રમાણે એઓએ ક્યું છે, તેઓ સર્વત્ર અપરાજિત રહે છે, તેઓ
સર્વત્ર સુખ પામે છે, તેઓનું ઉત્તમ મંગલ યાત્ર છે.

જે લોકો એમ કહે છે કે ધર્મગીતિ જ બૌદ્ધ ધર્મમાં ચરમ વસ્તુ
છે તેમની વાત સાચી નથી. મંગલ તો એકે ઉપાય માત્ર છે. તો શું
નિર્વાણ ચરમ વસ્તુ છે? તે હોઈ શકે, પણ એ નિર્વાણ શું છે?
એ શું ધન્યતા છે?

એ જે શૂન્યતા જ હોત તો પૂર્ણતા દ્વારા ત્યાં પહોંચી શકાત નહિ. તો તો સતત બધાનો અસ્વીકાર કરતાં કરતાં, આ નહિ આ નહિ આ નહિ એમ બોલતાં બોલતાં એક પછી એક વસ્તુઓનો ત્યાગ કરતાં કરતાં જ તે સર્વશૂન્યતામાં નિર્વાણ પામી શકત.

પણ બૌદ્ધ ધર્મમાં એથી બરાબર ઊંચટો જ માર્ગ મળે છે. તેમાં કેવળ મંગલ જ નથી, મંગલથી પણ મોટી વસ્તુઓ રહેલી છે.

મંગલમાં પણ કોઈ પ્રયોજનનો ભાવ રહેલો છે, અર્થાત્ એ કોઈ એક સારા ઉદ્દેશ્યને સિદ્ધ કરે છે, એનાથી કોઈ એક સુખ કે સગવડ મળી રહે છે.

પણ ગ્રેમ બધાં પ્રયોજનોથી પર છે. કારણ, ગ્રેમ પોતે જ આનંદ છે, પોતે જ પૂર્ણતા છે, કશું જ લેવાની અપેક્ષા રાખતો નથી, તે સતત આધ્યા કરે છે.

જે દાનમાં લેવાનો કશો સંબંધ જ નથી હોતો, તે જ અંતિમ વસ્તુ હોય છે — તે જ અલ્પનું સ્વરૂપ છે — તે લેતો નથી.

આ ગ્રેમના ભાવથી, આ આદાનવિહીન પ્રદાનના ભાવથી આત્માને ઉત્તરોત્તર પરિપૂર્ણ બનાવી દેવા માટે છુદ્ધદેવનો ઉપદેશ છે. તેમણે એની સાધના-પ્રણાલી પણ બતાવેલી છે.

એ કંઈ વાસનાનું સંદર્શણ કરવાની પ્રણાલી નથી, એ કંઈ વિશ્વથી વિમુખ થવાની પ્રણાલી નથી, એ તો સૌની આગળ આત્માને ફેલાવી દેવાની પદ્ધતિ છે. એ પ્રણાલીનું નામ છે મેત્તિ ભાવના — મૈત્રીભાવના.

દરરોજ આ વાતનું ધ્યાન કરવું જોઈ શે —

રાગે સત્તા સુખિજા હોન્તુ, અવેરા હોન્તુ, બલ્યાપજ્ઞા હોન્તુ, મુલ્તી અત્તામં પરિહરન્તુ, સન્ને સત્તામં । ચચાલચ્ચસમ્પત્તિતો વિગચ્છન્તુ ।

બધા જીવો સુખી થાઓ, સતુહીન થાઓ, અદિસિત થાઓ, સુખી આત્મા થઈને કાળ મળો. બધા જીવો પોતાની મલાલબધ સંપત્તિથી સંચિત ન થાઓ.

મનમાં ક્રોધ, દ્વેષ, લોભ, ઈર્ષ્યા હોય તો આ મૈત્રીભાવના સત્ય બનતી નથી — એટલા માટે શીલગ્રહણની, શીલ-સાધનાની જરૂર પડે છે. પરંતુ શીલસાધનાનું પરિણામ એ કે સર્વત્ર મૈત્રીનો, દયાનો અબાધ વિસ્તાર થાય. એ રીતે જ આત્માને સદૃમાં અનુભવી શકાય.

એ મૈત્રીભાવના દ્વારા આત્માને બધામાં વિસ્તારવો એ કર્મ શૂન્યતાનો રસ્તો નથી.

એ શૂન્યતાનો રસ્તો નથી એ વાત જુદે જોને બ્રહ્મવિહાર કહી છે તેનું અનુશીલન કરતાં જ સમજાઈ જશે.

ઘરણીય મત્સ્ય કુસલેન
મમ્તં સન્તં પદં અગ્નિમોષ્ઠય
સક્તો વજ્રયઃ સુહૃતયઃ,
સુવચો વસ્ત મૃદુ બનતિમાત્રી ।

શાન્તપદ પાત્રમાં પાછી પરમાર્થકુસલ બાકિયો એ કરવાનું છે તે આ—
તેણે શક્તિમાન, સરલ, અતિસરલ, સુખાપી, મૃદુ, નમ્ર અને અનભિમાની થવું.

સન્નુસ્સકો ચ સુભરો ચ,
આપકિરણો ચ સત્સદુઃકૃતિ,
સન્તિન્દ્રિયો ચ નિષદો ચ
આપ્યન્મો કુલેષુ બનતુગિવ્યો ।

તેણે સંતુષ્ટ હૃદયના, શોધાથી જ બરધુરેત્વથી કરનાર, નિમુદ્રેન, અલ્પાન,
દારી, શાંતિન્દ્રિય, સદિવેચક, અગ્રમલ્લ અને સંસારમાં અનાસક્ત થવું.

ન ચ છુદ્ધ સમાચરે કિંચિ
યેન વિઘ્નપરો વપદેયું ।

સુલિનો વા હેમિનો વા
સન્ને સત્તા ભવન્તુ સુલિતતા ।

એવો નાનો અન્યાય પણ તેણે ન કરવો જોતો માટે જીન તેની નિંદા કરી શકે. તેણે બધા જીવો સુખી થાઓ, નિરાશ થાઓ, નીરાંગી થાઓ એવી કામના કરવી.

યે કેચિ પાણમૂલતિય
તયા વા યાવરા વા અનવસેસા ।
દીષા વા યે મહન્તા વા
મજ્જિમા રસ્સકા યણુકમૂલા ।
દિટ્ઠા વા યે ચ અદિટ્ઠા
યે ચ દૂરે વસન્તિ અવિદુરે
મૂતા વા સમ્મવેસી વા
સન્ને સત્તા ભવન્તુ સુલિતતા ।

જો કોઈ જીવો છે, સૂબળ કે દુર્બળ, લાંબા કે ટોચા, મધ્યમ કે ટૂંકા, પ્રેમ કે રૂઝ, દહ કે અદહ, દૂર રહેતા હોય કે પાસે, જન્મ્યા હોય કે જન્મવાના હોય, તે બધા જ અપવાદ સિવાય સુખી આત્મા થાઓ.

ન પશોપરં નિકુલ્લેય
નાતિમઙ્ગલેવ કસ્યપિ ન કઙ્કિય
દ્યારોસના પટ્ટિષ સઙ્ગા
નન્ન મઙ્ગલસ્સ દુવગ્ગમિદ્દેવ્ય ।

પરસ્પરની વચના કરશે નહિ, ક્યાંય કોઈની અવજા કરશે નહિ, મન વચન અને કાયાથી ક્રોધ કરીને કોઈનું દુઃખ ઇચ્છશે નહિ.

માતા યથા નિયં પુત્રં
ઝાયુગા એક્કપુત્તમતુરવત્તે
એવમિં યજ્જમૂલેયુ
માનસંમાત્રયે અપરિમાણં ।

મા જેમ એકના એક પુત્રને પોતાનું આણુ આપીને રહે છે, તેમ બધા છોકરામાં અપરિમિત માનસ રાખવું.

મેતંજય સચ્ચલોક્ષ્મિ
માનસં માવયે અરિમાનં ।
તદ્દં અથો ચ તિરિયજ્ય
અસમ્યાધ અવેરમસવત્તં ।

ઉપર નીચે બારે દિશામાં આખા જમત પ્રત્યે બાધાહીન, દ્વિ'સાહીન ચતુરસ્રાહીન અપરિમિત માનસ અને મૈત્રી રાખવાં.

તિદ્દં ચર મિસિન્નો વા
મમાનો વા ચાવત્તસ ચિમત્તસિદ્ધો
ઇતં સર્વં ભવિદ્દેવ્ય
પ્રહ્લમેતં વિહારમિધમાહુ ।

હાલા હો કે ચાલતા હો, એકા હો કે સુતા હો, ન્યાઈ સુધી જઈ ન આવે ત્યાં સુધી આવી કમૃતિમાં અધિષ્ઠિત થઈને રહેવું એનું નામ બ્રહ્મવિહાર.

અપરિમિત માનસને પ્રીતિભાવથી, મૈત્રીભાવથી વિશ્વલોકમાં ભાવિત કરી દેવું એનું નામ બ્રહ્મવિહાર. એ પ્રીતિ સામાન્ય પ્રીતિ નથી, — મા પોતાના એકના એક પુત્ર ઉપર જેવો પ્રેમ રાખે છે તેવો એ પ્રેમ છે.

બ્રહ્મનું અપરિમિત માનસ વિશ્વમાં સર્વત્ર રહેલું છે, એકના એક પુત્ર પ્રત્યે માતાનો જે પ્રેમ તેવો તેનો પ્રેમ સર્વત્ર વિસ્તરેલો છે. તેના તે માનસ સાથે માનસને, પ્રેમ સાથે પ્રેમને ન બેળવી દઈએ તો એ દર્દ બ્રહ્મવિહાર ન થાય.

વાન બહુ મોટી છે. પણ મોટી વાત જ ચાત્રે છે. મોટી વાતને નાની કરી નાખવાથી કશો ભાસ નથી. બ્રહ્મને મેળવવા ઇચ્છું એટલે જ સૌથી મોટી વસ્તુને મેળવવા ઇચ્છવું. 'ઉપનિષદમાં કહ્યું છે — મુમાત્સેવ વિજિજ્ઞામિત્યઃ ।

ભૂમાને જ — સૌથી મોટાને જ — જાણવાની ઇચ્છા રાખો.

એ ઇચ્છિત વસ્તુનું, એ પ્રાપ્ત કરવાની વસ્તુનું રૂપ શું છે, તે સ્પષ્ટપણે, પરિધાર રીતે નજર સામે રાખવું પડશે. લગવાન બુદ્ધે બ્રહ્મવિહારને સ્પષ્ટ રીતે સામે મૂક્યો છે; તેને નાનો બનાવી દર્શાવ્યો. રાખી બધા આગળ ચાલી જાય એવો બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી.

અપરિમિત માનસથી અપરિમિત મૈત્રીને સર્વત્ર ફેલાવી દઈએ તો બ્રહ્મના વિહારક્ષેત્રમાં બ્રહ્મની સાથે મિલન થાય.

આ થઈ લક્ષ્યની વાત. પણ એ કંઈ આપણે એકે સપાટે સાધી શકવાના નથી. એ દિશામાં આપણે રોજ રોજ ચાલતા રહેવું પડશે. એ લક્ષ્યની સાથે સરખામણી કરીને આપણે રોજ રોજ સમગ્ર શરીરનું કે આપણે કેટલા આગળ વધ્યા છીએ.

ધ્વિર પ્રત્યે આપણામાં પ્રેમ જન્મે છે કે નહિ એ બાબતમાં આપણે પોતાની જાતને પોતે જુઠાવામાં નાખી શકીએ. પરંતુ બધા પ્રત્યે આપણો પ્રેમ વિસ્તૃત થાય છે કે નહિ, આપણો વેરભાવ ઓછો થાય છે કે નહિ, આપણો મંગલભાવ વધે છે કે નહિ એનું પ્રમાણ નહીં કરવું મુશ્કેલ નથી.

કોઈ એક ચોક્કસ સાધનાનો સ્પષ્ટ માર્ગ મેળવવા માટે માણસ આતુર હોય છે. બુદ્ધેવે એક તરફ જેમ ઉદ્દેશ્યને નાનો નથી બનાવી દીધો, તેમ બીજી તરફ તેમણે માર્ગ પણ ખૂબ ચોક્કસ રીતે બનાવી દીધો છે. કેવા વિચારો કરવા અને કેમ ચાલવું, એ તેમણે ખૂબ સ્પષ્ટ રીતે કહી દીધું છે. રોજ શીઝની સાધના દ્વારા આત્માને મોહમાંથી મુક્ત કરવાનું તેમણે કહ્યું છે, અને મૈત્રીભાવના દ્વારા આત્માને બાહ્ય બનાવવાનો રસ્તો તેમણે બતાવ્યો છે. દરેકજ એ વાતનું સ્મરણ કરે કે મારું શીઝ અખંડ છે, અચિદ્ર છે, અને દરેકજ ચિત્તને એ બાવનામાં પડેલો કે બધા વિરોધો પીધીને મારો આત્મા સર્વભૂતોમાં

પ્રસારિત થાય છે. અર્થાત્ એક તરફ બાધા કપાતી જાય છે, બીજી તરફ સ્વરૂપપ્રાપ્તિ થતી જાય છે. આ પદ્ધતિને તો કોઈ પણ રીતે શૂન્યપ્રાપ્તિની પદ્ધતિ કહી સકાય એમ નથી. એ તો નિષ્કિન્નને પામવાની પદ્ધતિ છે, એ તો આત્માને પામવાની પદ્ધતિ છે, પરમાત્માને પામવાની પદ્ધતિ છે.

૮૨

પૂર્ણતા

૧૧મી જૂન, ૧૩૧૫

બીજા એક મહાપુરુષ જેઓ પોતાના પિતાના મદિમાનો પ્રચાર કરવા જગતમાં આવ્યા હતા તેમણે ક્યું છે કે તારા પિતા જેવા સંપૂર્ણ છે તેવો સંપૂર્ણ તું થા.

આ પણ કંઈ નાની વાત નથી. માનવાત્માની સંપૂર્ણતાના આદર્શને પરમાત્મામાં સ્થાપન કરીને તેમણે તે તરફ જ આપણું લક્ષ્ય રિચર કરવા કહ્યું છે. એ સંપૂર્ણતામાં જ આપણો અભ્યુદય હોવો પડે, કોઈ ક્ષુદ્ર સીમામાં નહિ. પિતા જેવા સંપૂર્ણ છે, તેવા સંપૂર્ણ બનવાનો પુત્રે સતત પ્રયત્ન કરવો પડે. એ વગર પિતા-પુત્રનું સાચું મિત્રન થાય શી રીતે ?

એ સંપૂર્ણતાનું એક લક્ષણ તેમણે બતાવ્યું છે તે પણ જેનું તેનું નથી. જેમ કે તેમણે ક્યું ■ કે તારા ખડોલી ઉપર તારી પોતાની જાન ઉપર રાખે છે તેવો પ્રેમ રાખજે તેમણે વાનને લગારે નાની

કરી નથી. એમ નથી કહ્યું કે તારા પડોશી ઉપર પ્રેમ રાખજે; કહ્યું છે, તારા પડોશી ઉપર તારી પોતાની જાત ઉપર રાખે છે એવો પ્રેમ રાખજે. જે બ્રહ્મવિદ્યાર ઇચ્છતો હોય તેણે એ પ્રેમને પહોંચવું જ જોઈ એ — એ માર્ગ જ તેણે ચાલવું જોઈ એ.

લાગવાન ઇચ્છિએ કહ્યું છે, દુશ્મન ઉપર પણ પ્રેમ રાખો. દુશ્મનને ક્ષમા આપજો, એમ કહીને બીજીને અર્થે રસ્તે ચડકી નથી ગયા. દુશ્મન ઉપર પ્રેમ રાખજો એમ કહીને તેઓ લક્ષ્યને બ્રહ્મવિદ્યાર સુધી પેંચી ગયા છે. તેમણે કહ્યું છે, જે તારા શરીર ઉપરનું પહેરણ લઈ લે તેને તારો ખેસ પણ આપી દે.

દુનિયાદારીના માણસોને આ બધાં વચનો અત્યુક્તિ લાગવાનાં. કારણ, દુનિયા કરતાં મોટા લક્ષ્યને તેઓ મનથી માનતા નથી. દુનિયાને તેઓ પોતાના પહેરણ સહિત ખેસ સુધ્ધાં આપી દેવા તૈયાર થાય, જે તેથી તેમનું કોઈ દુનિયાવી પ્રયોજન સિદ્ધ થતું હોય. પરંતુ બ્રહ્મવિદ્યારને જે તેઓ પ્રયોજન કરતાં નાનો સમજતા હોય તો પહેરણ સુધ્ધાં આપવું મુશ્કેલ બની જાય છે.

પરંતુ જેઓ જીવ આગળ એ બ્રહ્મની, એ સૌથી મહાનની ધોણણ કરવા આવ્યા હોય છે તેઓ કંઈ દુનિયાના લોકોની દુર્બળ વાસનાના માપે બ્રહ્મને અત્યંત નાનું બનાવીને દેખાડવા ઇચ્છતા નથી. તેઓ સૌથી મોટી વાત જ નિઃસંકોચપણે કેં અંત સુધી કહી જાય છે.

આ મોટી વાતને આટલી મોટી કરીને કહીને તેઓ આપણને એક જખડું આશ્વાસન આપી ગયા છે. એ મારફતે તેમણે એમ જાહેર કર્યું છે કે માણસની ગતિ કેં સાં સુધી પહોંચે છે, માણસનો પ્રેમ આવો મોટો છે, તેનો ત્યાગ પણ આવો મોટો છે.

એટલે આ મોટું લક્ષ્ય અને મોટો માર્ગ આપણને હતાશ ન કરતાં આપણને દિગ્મત આપશે. આપણા પોતાના અંતરતર મદત્વ

પ્રત્યેની આપણી શ્રદ્ધાને વધારશે, આપણા સર્વ પુરુષાર્થને પ્રેરણા જન્ય કરશે.

લક્ષ્યને અસલ વડે કાર્યને નાનું કરી નાખવામાં આવે, ઉપાયને દુર્બલતાની વાડ વડે સંકુચિત બનાવી દેવામાં આવે તો તેથી આપણી દ્વિંમત ઝોણી થઈ જાય છે, — જે આપણે મેળવવાનું છે તે આપણે મેળવી શકતા નથી, જે આપણે કરવાનું છે તે કરી શકતા નથી.

પરંતુ મહાપુરુષોએ જ્યારે જ્યારે આપણી આગળ મહાન લક્ષ્ય મૂક્યું છે ત્યારે ત્યારે તેમણે આપણા પ્રત્યે શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરી છે. જ્યારે શુદ્ધ ભગવાને કહ્યું કે માનવ માથે અગિર્માણ. ત્યારે આપણામાંના કોઈ ઉપર તેમને અશ્રદ્ધા આવી નહોતી. ઈશ્વરે પણ જ્યારે એમ કહ્યું કે તારા પિતા જેવા સંપૂર્ણ છે તેવો સંપૂર્ણ તું થા, ત્યારે આપણામાંના દીનમાં દીન પ્રત્યે પણ તેમણે અશ્રદ્ધા દેખાડી નથી.

એમની એ શ્રદ્ધાને લીધે આપણે પોતા પ્રત્યે શ્રદ્ધાવાળા થઈએ છીએ. પછી આપણે જૂમાને પામવાના આ દુરુદ્ધ માર્ગને અસાધ્ય માનતા નથી — પછી આપણે તેમના કંઈસ્વરને પ્યાનમાં રાખીને, તેમની 'મા મૈઃ' — 'ડરશા નહિ' એવી વાણીને અનુસરીને આ અપરિભાષ્યની મહામાત્રાએ આનંદપૂર્વક ઊપડીએ છીએ. ઈશ્વરની વાણી અત્યુક્તિ નથી. જે શ્રેય ઇચ્છતા હો તો એ સંપૂર્ણ સત્યની સંપૂર્ણતાને જ શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકારી લેો.

એક વાર અંતરની અંદર સારી પેડે જોઈ લેો — રોજ ક્યાં મુશ્કેલી આવે છે? એક માણસને પણ મળવા જઈએ છીએ ત્યારે કેટકેટલી જગ્યાએ અડચણ આવે છે. તેની સાથે પૂરેપૂરે મેળ સધાતો નથી. અહંકાર આડો આવે છે, સ્વાર્થ આડો આવે છે, ક્રોધ આડો આવે છે, લોભ આડો આવે છે — અરિવેદથી આપણે આધાત કરીએ છીએ, અંને ઉદ્ધત થઈને આધાત પામીએ છીએ. જેના વડે આત્મસમર્પણ

મૂળ સદૃશ અને મધુર બની જાય તે નમ્રતા કેમે કરી મનમાં ઉદય પામતી નથી. આ બધી બાધાઓ સ્પષ્ટપણે રહેલી છે એમ જાણવા પામ્યા પછી મારી પ્રતિમાં જલ સાથેના મિશ્રનમાં અસંખ્ય બાધા રહેલી છે, એ વાતમાં શંકા શી ? જેને લીધે મારું એક માણસ સાથે પણ સંપૂર્ણ મિશ્રન થઈ શકતું નથી તે જલની સાથે પણ મિશ્રનમાં બાધા જોવા કરશે જ. જેને લીધે પડોશી પારકો લાગે છે તેને જ લીધે જલ પણ પારકું લાગવાનું. જેને લીધે હું રાત્રીને આઘાત કરું છું તેને જ લીધે હું જલને પણ આઘાત કરવાનો. એટલે જલવિહારની વાત કરતી વખતે દુનિયાદારીની કોઈ પણ બાબતને લગાડે સાચવીને વાત થઈ શકે એમ નથી. મહાપુરુષોએ કશાને સાચવીને વાત કરી નથી — મનમાં કંઈ રાખીને તેમણે વાત કરી નથી. તેમણે કહ્યું છે કે એકદમ પૂરેપૂરા મરી ગયા પછી જલમાં જીવતા થવાનું છે. એમના એ માર્ગનું અવલંબન કરીને રાજ રાજ અહંકારની બાબતમાં, સ્વાર્થની બાબતમાં આપણે પૂરેપૂરા મરી જવું પડશે અને મૈત્રીની બાબતમાં, પ્રેમની બાબતમાં, પરમાત્માની બાબતમાં અપરિમાણરૂપે જીવતા રહેવું પડશે. જેમણે એ મહાપથ ઉપર પ્રયાણ કરવામાં માણસોને ટેકો આપ્યો છે, તેમને એકાંત ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરીને શરણે જઈએ.

૮૩

માળાનું શિક્ષણ

૧૩મી એપ્રિલ, ૧૯૧૧

આ અપરિભાજી માર્ગ પૂરે ક્યાં વગર પરમાત્માની કોઈ જ ઉપદેશ વિના શક્ય નથી, એમ કદીએ તો માન્યતા પ્રવર્તે થઈ જાય. તો ત્યાં મુખી ભાગ્યું શું? માન્યતા જીવે શાને આધારે?

બાળક માન્યતા શી રીતે રીખે છે? માને મોટેથી સાંભળી સાંભળીને મિત્રતાં દૂરતાં આનંદ કરતાં કરતાં રીખે છે.

તે જે થોડું રીખે છે, તેટલાનો જ તે પ્રયત્ન કરે છે. ત્યારે તેનાં વાક્યો અર્ધાં અર્ધાં અને વ્યાકરણની જૂથોથી ભરેલાં હોય છે. ત્યારે અધૂરી ભાષામાં તે જે કંઈ ભાવ બક્ષી શકે છે તે પણ અત્યંત મર્યાદિત હોય છે. તેમ છતાં બાળકમાં ભાષા રીખવાનો એ જ એક સ્વાભાવિક ઉપાય છે.

બાળકની ભાષાની એ અમુદ્ધતા અને મર્યાદા જોઈને જો એવો દુકમ દરમાવવામાં આવે કે જ્યાં મુખી વ્યાકરણના બધા નિયમોમાં તે પૂરેપૂરે પાડે ન થાય, ત્યાં મુખી બાળકને ભાષા ઉપર કશે અધિકાર મળશે નહિ, ત્યાં મુખી તેને ભાષા સાંભળવા કે વાંચવા દેવામાં આવશે નહિ, અને તે ભાષા બોલી પણ શકશે નહિ — તો ભાગ્યનું શિક્ષણ તેને માટે માત્ર મુશ્કેલ બની જશે એટલું જ નહિ, અશક્ય બની જશે.

બાળક મોટેથી જે ભાષા શ્રદ્ધા કરે છે, તેને જ વ્યાકરણ મારફતે તેણે ફરી વાર રીખી લેવી પડશે, તેને સર્વત્ર પાડી ફરી લેવી પડશે, કેવળ સામાન્ય રીતે કામગીરી ચલાવવા નહિ, પણ તેને ગંભીર રીતે, ઉચ્ચતર રીતે, વ્યવસ્થિત રીતે સાંભળવા બોલવા અને લખવામાં વાપરવા માટે ઉપયોગી થાય એવી બનાવવા માટે

રીતસરનો અભ્યાસ કરીને શીખવી પડશે. એક તરફ મેળવવું, બીજી તરફ શીખવું. પામવાનું એક મોઢેથી બીજે મોઢે, એક પ્રાણથી બીજે પ્રાણે, એક લાવથી બીજા લાવે ચાલે છે — અને શીખવાનું નિયમો અને કાર્યો દ્વારા ચાલે છે; એ ક્રમે ક્રમે અને પગલે પગલે ચાલે છે. આ મેળવવાનું અને શીખવાનું બંને વ્તે જોડાએક ચાલનાં ન હોય તો કાં તો પામવાનું કાચું રહી જાય છે અથવા શીખવાનું નીરસ અને વ્યર્થ બની જાય છે.

બુદ્ધિદેવે કઠોર શિક્ષકની પેઠે દુર્બળ માણસને કંઈ હવું કે એ લોકો ભારે ભૂલ કરે છે, શુંતું શું સમજી ગમે છે, કંઈ ને કંઈ કહે છે, કંઈ ઠેકાણું જ નથી હોતું. એનું એકમાત્ર કારણ એ કે એ લોકો શીખવા પહેલાં જ પામવાની વાત કાઢે છે. એટલે પહેલાં એ લોકોને શીખવાનું પૂરું કરવા દો, તો જ મધ્યાસમયે મેળવવાની વસ્તુ એ લોકો આપોઆપ પામશે — શરૂઆતમાં ચરમ વસ્તુની કોઈ વાત જ એમની આગળ કાઢવી નહિ.

પણ એ ચરમ વસ્તુ ફક્ત ગમ્યસ્થાન જ નથી, એ તો બાથું પણ છે. એ એમને કેવળ સ્થિરતા આપે છે એમ નહિ, એ એમને ગતિ પણ આપે છે.

એટલે આપણે ગમે એટલી ભૂલ કરીએ કે ગમે તે કરીએ તોય કેવળ વ્યાકરણ શીખવાની વાત માની શકીએ એમ નથી. કેવળ નિરાળમાં શિક્ષક પાસે શીખીએ એ નહિ ચાલે, માની પાસે પણ શીખીશું.

માની પાસે જ શીખીએ છીએ તેમાં ધણી અધરા નિયમો અનુભવતાં જ આપોઆપ મનમાં ઊતરી જતા હોય છે, એ લાભ કંઈ જતો કરાય ?

પંખીના બચ્ચાએ એક દિવસ જાતે ચણીને ખાવું પડશે એમાં શંકા નથી, એક દિવસ તેણે પોતાની પાંખો ફેલાવીને ઊડવું પડશે.

પરંતુ ત્યાં મુધી તે માના મેંમાંથી ખાવાનું ખાય છે. જો તેને એમ હતીએ કે જ્યાં મુધી જાતે ચણીને ખાવાની શક્તિ પૂરેપૂરી ન આવે, ત્યાં મુધી ખાવાનું જ મળશે નહિ, તો તે સુકાઈને મરી જશે.

આપણે જ્યાં મુધી અશક્ત છીએ ત્યાં મુધી જેમ થોડી થોડી શક્તિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરીશું તેમ રાજ રાજ ઈશ્વરના પ્રસાદને માટે જૂખી રાખી પણ ઉઘાડી પડશે; તેમની પાસેથી સદાજ કૃપાનો દૈનિક આધાર મેળવવા માટે વ્યાકુળ થઈને ક્ષત્રવ કરવો પડશે. એ સિવાય કોઈ રસ્તો દેખાતો નથી.

હજી અનંતમાં ઊડવા જેટલી પાંખ મજબૂત થઈ નથી, હજી તો માળામાં જ પડ્યા છીએ. નાનાં નાનાં ઘાસ તરણાં વડે જે સામાન્ય માળો તૈયાર થયો છે, એ જ આપણો આશ્રય છે. એ આશ્રમમાં પુરાર્થ રહીને જ અનંત આકાશમાંથી આપણે જોરાકની આશા જે આપણે બિલકુલ છોડી દેવી પડે એમ હોય તો તો આપણી શી દશા થશે ?

તમે એમ કહી શકો છો કે એ જોરાક તરફ જ જે તમે ચીટ માંડી રહેશો તો સદા નિર્બળ જ રહેશો અને પોતાની શક્તિનો તમને ખ્યાલ જ આવશે નહિ.

એ શક્તિનો અમે બિલકુલ ઉપયોગ જ નથી કરવાના એમ હું કહેતો નથી. ઊડવાના પ્રયાસમાં દુર્બળ પાંખોને દઢાવી દઢાવીને તેને મજબૂત બનાવવી પડશે. પરંતુ કૃપાનો જોરાક અને પ્રેમનું પોષણ સાથેસાથ રાજ મળતું રહેવું જોઈએ.

એ જે નિયમિત મળતું રહે તો જ્યારે પણ પૂરેપૂરું બળ આવશે ત્યારે અમને માળામાં પકડી રાખવાની કોની તાકાત છે ? દ્વિજશાવકનો સ્વાભાવિક ધર્મ જ અનંત આકાશમાં ઊડવાનો છે. પણ એ પોતાની પ્રકૃતિની ગરજે વાસ કરશે સંસારરૂપી માળામાં, પણ વિહાર કરશે અનંત આકાશમાં.

અત્યારે તે નિર્જળ પાંખોને લીધે માળામાં બેઠો બેઠો દરપના પથ્થુ કરી ચક્રતો નથી કે આકાશમાં બિડ્ડું સંભવિત છે. તેનામાં જે થોડી શક્તિ છે તેને અનેકગણી વધેલી દરપના છતાં તે એક ઝાળ પરથી ખીંચી ઝાળ પર ફેંકેા મારવાની જ દરપના કરી શકે છે. તે જ્યારે પોતાના હોર્ષ મોટાભાઈને મોટે આકાશમાં બિડ્ડાની વાત સાંભળે છે ત્યારે તે માને છે કે મોટાભાઈ અતિશયોક્તિ કરે છે — એ જે કહે છે તેનો ખંદેખરો અર્થ સાચેસાચ આકાશમાં બિડ્ડું જોવો કદી થાય જ નહિ. ફક્ત વખતે જમીનનો સંપર્ક છોડીને જે થોડું અધ્ધર બિડ્ડું જવું પડે છે તેને જ એ આકાશમાં બિડ્ડું કહે છે — એ કેવળ કવિત્વ છે, એનો અર્થ કદી એટલો બધો હોઈ શકે જ નહિ.

ખડું જોતાં, આ સંસારરૂપી માળામાં આપણે જે સ્થિતિમાં છીએ તેમાં બુદ્ધેશ્વરે જેને બ્રહ્મવિહાર કહ્યો છે, લગવાન ઇચ્છીએ જેને સંપૂર્ણતાપ્રાપ્તિ કહી છે, તેને કદી સંપૂર્ણ સત્ય માની શકતા નથી.

પરંતુ આ બધી આશ્ચર્યકારક વાતો એવા લોકોએ કરેલી છે જેમને એનું જ્ઞાન છે, જેમને એનો અનુભવ છે. એ દેવાધારણુનો આનંદ સંપૂર્ણ ભક્તિપૂર્વક આપણે સ્વીકારીએ તો સારું. આપણો આત્મા એ દિગ્જ્યાવક છે, તે આકાશમાં બિડ્ડા મારે જ તૈયાર થાય છે, એ સમાચાર જેમણે આપ્યા છે, તેમની પ્રત્યે આપણે શ્રદ્ધા કાયમ રાખીએ, તેમની વાણીને આપણે હલકી પાટીને તેની પ્રાણશક્તિનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન ન કરીએ. દરેકજ ઇશ્વરની પાસે જ્યારે તેના પ્રસાદામૃતની માગણી કરીશું ત્યારે સાથે સાથે એમ પણ કહીશું કે અમારી પાંખને પણ તું મજબૂત બનાવી દે. મારે કેવળ આનંદ નથી જોઈતો, શિક્ષણ જોઈએ છે; ભાવ નથી જોઈતો, કર્મ જોઈએ છે.

૮૪

ભૂમા

૧૪મી એપ્રિલ, ૧૯૧૫

શુદ્ધને જ્યારે કોઈ માણસે પૂછ્યું કે આ બધું સામાંથી થયું છે, આપણે ક્યાંથી આવ્યા છીએ, આપણે ક્યાં જવાના છીએ; ત્યારે તેમણે કહ્યું, તારે એ બધાનું શું કામ છે? અત્યારે તારે જેની સૌથી વધુ જરૂર છે તેમાં તું મન પડાવ. તું ત્યારે દુઃખમાં આવી પડ્યો છે, તું જે હચ્છે તે તને મળતું નથી, તને જે મળે છે તેને તું રાખી શકતો નથી, જે રાખે છે તેનાથી તને સતોષ નથી. આ સંબંધી તારા દુઃખનો કંઈ પાર નથી. એ દુઃખ દૂર કરવાનો ઉપાય કર. ત્યાર પછી બીજી વાત. એમ કહીને દુઃખનિવૃત્તિને જ તેમણે પરમ લક્ષ્ય કરાવ્યું અને તે ઉપરથી મુક્તિને માર્ગ આપણને દાઢ મારી.

પરંતુ વાત એમ છે કે, એકાંતિક દુઃખનિવૃત્તિને જ માણસ પરમ લક્ષ્ય તરીકે માની લઈ શકતો નથી. એ એનો સ્વભાવ જ નથી. વૃં સ્પષ્ટપણે જોઈ જુ કે દુઃખનો સ્વીકાર કરવામાં તેને વધો નથી હોતો. ધણી વાર તો તે જાતે ચર્ચને દુઃખને વધારી લે છે.

આદ્ય પર્વતના દુર્ગમ શિખર ઉપર એક વાર માત્ર પગ મૂકી આવવા માટે જીવને હોડમાં મૂકવાની તેને લગારે જરૂર નથી, તેમ જતાં વગર દારણે માણસ એ દુઃખ વેડવા તૈયાર થાય છે. આવાં તો બહુ દૃષ્ટિ છે.

એનું કારણ શું? એનું કારણ એ છે કે દુઃખને જીતવાની માણસના મનમાં દુર્દમ વાસના હોય છે. હું દુઃખ સદન કરી શકું છું, મારામાં એ શક્તિ છે, એમ માણસ પોતાને અને બીજાઓને જણાવવા હચ્છે છે.

મૂળ વાત એ છે કે, માણસની સૌથી સાચી ઇચ્છા મોટા થવાની હોય છે, મુખી થવાની નહિ. એકેકાંડને એકાએક ઇચ્છા યર્ષ આવી કે દુર્ગમ નદી, પર્વતો, રણ અને સમુદ્રને વટાવીને દિવિગત્ય કરી આવવો. રાજસિંહાસનનો આરામ છોડીને આવાં દુઃસહ દુઃખો વેડીને તેને રસ્તે રસ્તે અયથાવનાર કઈ વસ્તુ હતી? એ ખરેખર રાજ્યભોક્ષ નહોતો, પણ મોટા થવાની ઇચ્છા હતી. મોટા થવા માફક પોતાની શક્તિનો મદદન ભાવે અનુભવ કરવો. એ હેતુ માટે માણસ કોઈ પણ દુઃખમાંથી પોતાને અચાવવા ઇચ્છતો નથી.

જે માણસ લક્ષ્યાધિપતિ થવા માટે રાતઢલાડો રૂપિયા બેગા કરતો હોય છે — જેને આરામનું મુખ નથી હોતું, ખાવાનું મુખ નથી હોતું, રાતે જાંઘ નથી હોતી, નકાતોટાની સતત ઘડમાંગને કારણે જેના મનમાં ચિંતાનો પાર નથી હોતો — તે શા માટે આ અસભ્ય કષ્ટ વહોરી લે છે? — ધનના ક્ષેત્રમાં બને એટલા મોટા બનવા માટે.

તેને એમ કહેવું નકામું છે કે તને દુઃખનિવારણનો રસ્તો બતાવું છું. તેને એમ કહેવું પણ નકામું છે કે બોગની વાસનાનો ભાગ કર, આરામની આકાંક્ષા મનમાં રાખીશ નહિ. કારણ, બોગ અને આરામનો ભાગ એણે જેવો કર્યો છે એવો બીજો કોણ કરી શકે એમ છે?

બુદ્ધદેવે દુઃખનિવૃત્તિનો જે માર્ગ બતાવ્યો છે, તે માર્ગનું સૌથી મોટું આકર્ષણ શું છે? તે એ છે કે અત્યંત દુઃખ વહોરી લઈને એ માર્ગે આગળ વધવું પડે છે. એ દુઃખનો સ્વીકાર કરવા દ્વારા માણસ પોતાને મોટો સમજે છે. ખૂબ મોટા ત્યાગની અને ખૂબ મોટા વ્રતપાલનની મદદતા માણસની શક્તિને મદત્વ અર્થે છે એટલે માણસનું મન એ તરફ દોડે છે.

એ રસ્તે આગળ જતાં જ્યાં માણસ સાચે જ કોઈ એવી જગ્યાએ પહોંચી જતો હોત કે જ્યાં ઐકાંતિક દુઃખનિવૃત્તિ સિવાય બીજું

કશું જ ન હોત તો અકળાઈને તેણે જગનમાં દુઃખની શોધમાં નીકળવું પડ્યું.

એટલે માણસને જ્યારે આપણે એમ કહીએ છીએ કે દુઃખ-નિવૃત્તિને માટે તારે બધાં મુષોની વાસનાનો ત્યાગ કરવો. પણ ત્યારે તે ગુસ્સે ધમ્મને કહે છે કે નથી જોઈતી મારે દુઃખનિવૃત્તિ, આપણે એના કરનાં મોડું કંઈક તેને આપવું પડશે, કારણ, માણસ મોટી વસ્તુ જ હોય છે.

એટલા માટે ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે મૂલેષ મુગમ્ । અર્થાત્ મુખ મુખ નથી, જૂમા (મોડું) જ મુખ છે. જૂમાત્વેન વિગિજ્ઞામિત્ત્વઃ । એ જૂમા (મોટા)ને જાણવો જોઈએ, એને જ મેળવવો જોઈએ. એનો અર્થ જે બરાબર સમજીએ તો કદી એવું ન કહીએ કે, નથી જોઈતો તારો જૂમા.

કારણ, પૈસાની બાબતમાં શું, કે વિદ્યાની બાબતમાં શું, કે ખ્યાતિની બાબતમાં શું, કોઈ ને કોઈ બાબતમાં આપણે મુખનો ત્યાગ કરીને મોટાને જ હાથીએ છીએ. અને તેમ જનાં જોને મોડું માનવું હાથીએ છીએ તે એવું મોડું નથી હોતું કે જોને પામીને આત્મા એમ કહી શકે કે મને બધું મળી ગયું.

એટલે બ્રહ્મને, જૂમાને, જે સૌથી મોટો છે તેને જ માણસની આગળ લક્ષ્યરૂપે રજૂ કરવામાં આવે તો માણસનું મન તેનો સ્વીકાર કરી શકે છે, દુઃખનિવૃત્તિનો નહિ.

કોઈ કદાચ એમ કહી શકે કે જૂમાને હિદેસ્થરૂપે રજૂ કર્યો તોયે શું અને ન કર્યો તોયે શું? એ સિદ્ધિ એટલી દૂરની વાત છે કે અત્યારથી એનો વિચાર ન કરીએ તોયે ચાલે. પહેલાં વાસના દૂર કરો, પવિત્ર થાઓ, બજવાન થાઓ — પહેલાં કઠોર સાધનાનો લાંબો માર્ગ પૂરેપૂરો વટાવો ત્યાર પછી જૂમાનો વિચાર થઈ રહેશે.

જે ઉદ્દેશ્ય છે તેને 'શર્યાતથી જ સાધનાના માર્ગમાં થોડે-ધણે અંશે પામના રહીએ તો આ લાંબા અરાજકતાના ગાળા દરમ્યાન સાધના જ સિદ્ધિનું સ્થાન પચાવી પડે, પવિત્રતા જ પ્રાપ્તિ લાગવા માંડે અને અનુશાન જ દેવ બની જાય; ડગલે ને પગલે બધી જ બાબતમાં માણસને આ આપત્તિ ઘેરી વળે છે, એનું જોવામાં આવ્યું છે. રાતદિવસ વ્યાકરણ ભણી ભણીને માણસ કેવળ વૈયાકરણ બની જાય છે, વ્યાકરણ જે સાહિત્યને પહોંચવાનું સોપાન છે, તે સાહિત્યમાં તે પ્રવેશ જ કરતો નથી.

દૂધમાં આમલી નાખીને દૂધનું દહીં બનાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો દહાચ ઘણી ઘણી મહેનત ધ્યાં છતાં તે દૂધ જામે નહિ એમ બને, પરંતુ જે દહીંમાં તેને પરિણત કરવા માગીએ છીએ તે દહીં પહેલેથી જ તેમાં ભેળવી હઈએ તો જોતજોતામાં દૂધ સહેલાઈથી દહીં બની જાય. તે જ પ્રમાણે આપણે જે વસ્તુ પરિણામે મેળવવા માગતા હોઈએ તેનો શર્યાતથી જ જો સંબંધ જોડવામાં આવે તો કુદરતના સહજ નિયમ પ્રમાણે તે પરિણામ સધાઈ જાય.

આપણે જોને સાધના દ્વારા મેળવવા માગતા હોઈએ તેના હાથમાં આપણો હાથ શર્યાતથી જ સોંપી દેવો જોઈશે, તે જ આપણને હાથ પકડીને પોતા તરફ લઈ જશે. એગ ચતાં ચામડું એ પણ આનંદરૂપ બની જશે અને પહોંચતું એ પણ આનંદરૂપ બની જશે. તો પછી અભાવમાંથી ભાવ પેદા થતો નથી, અસતમાંથી સત્ પેદા થતું થતી, એકદમ અપ્રાપ્તિમાંથી પ્રાપ્તિ થતી નથી — એ ઉપદેશને માનીને ચાલ્યા ગણાઈશું. જે આનંદરૂપે આપણા હાથમાં સંદા પકડાવાના છે, તે જ કૃપારૂપે આપણને રાજ રાજ પકડીને લઈ જશે.

૮૫

ઓમ્

૧૫મી મે, ૧૯૧૫

ૐ શબ્દનો અર્થ હા યાંય છે. છે અને મળી ગયું એ વાતનો સ્વીકાર એમાં રહેલો છે. કાલે જિહ્વા ઉપનિષદની અર્થા કરતાં કરતાં ૐ શબ્દના આ તાત્પર્યનો આપણને અણસાર મળ્યો હતો.

જ્યાં આપણે આત્મા 'હા'ને પામે છે ત્યાં ત્યાં તે ૐ કહે છે.

દેવે! જ્યારે એ હાને શોધવા નીકળ્યા હતા ત્યારે તેમણે ક્યાં ક્યાં શોધી હતી અને આખરે ક્યાં મળી હતી? પહેલાં તેમણે દન્દ્રિયોને બારણે બારણે ટકોરા માર્યાં. તેમણે ધાતુ દત્ત કે આંખે જોવામાં હા મળી આવશે. પણ તેમણે જોયું કે આંખે જોવામાં સંપૂર્ણતા નથી — એ હા અને નામાં વિભક્ત થયેલું છે. એમાં પરિપૂર્ણ શુદ્ધતા નથી — એ સારું પણ જુએ છે, ખરાબ પણ જુએ છે; થોડું જુએ છે, થોડું નથી જોતી; એ જુએ છે પણ સાંભળતી નથી.

આવી રીતે તેમણે કાન, નાક, વાણી, મન બધે જ શોધ કરી, તો માત્રમ પડ્યું કે બધે જ ખંડતા છે, બધે જ દન્દ છે.

આખરે જ્યારે પ્રાણના પ્રાણમાં જઈને પહોંચ્યા ત્યારે આ શરીરમાં એક હા પામ્યા. કારણ એ પ્રાણ જ શરીરના બધા પ્રાણોને વ્યાપી રહેલો છે. એ પ્રાણમાં જ બધી દન્દ્રિયોની બધી શક્તિનું એકચ સમાયેલું છે. એ મહા પ્રાણ છે ત્યાં સુધી જ આંખ જુએ છે, કાન પણ સાંભળે છે, નાક પણ સંધે છે. એમાં એક હા અને બીજી ના છે એમ નથી એટલું જ નહિ, એમાં દસાન અવલ્ય આધાણ બધું જ એક જગ્યાએ હા થઈને રહેલું છે. એટલે શરીરમાં એ જગ્યાએ આપણને ૐ મળ્યું. બસ, અંજલિ ભરાર્થ ગઈ.

છદોઅમાં કયું છે, ગિયનમાં અર્થાત્ જ્યાં બે મજે છે ત્યાં જ આ ઝ હોય છે. જ્યાં એક બાજુ ઝડ અને બીજી બાજુ સામ, એક બાજુ વાક્ય અને બીજી બાજુ સર, એક બાજુ સત્ય અને બીજી બાજુ પ્રાણ એકજ પાખ્યાં છે ત્યાં જ આ પરિપૂર્ણતાનું સંગીત ઝ સંલગાય છે.

જેમાં કયું જ ખાંદ રહેતું નથી, જેમાં બધા જ ખડો અખંડ રૂપ પાખ્યા છે, બધા વિરોધ ટળી ગયા છે, તેને જ આપણે આત્મા અંજલિ જોડીને હા તરીકે સ્વીકારી લે છે. એ પહેલાં તે પોતાની પરિનૃપ્તિ સ્વીકારી શકતો નથી; તેને શક્ય પડે છે, દગાવું પડે છે, તેને થાય છે કે ઇન્દ્રિયમાં જ હા છે, મનમાં જ હા છે, મનમાં જ હા છે. આખરે એને ખખર પડે છે કે એ બધામાં જ પાપ છે, દુઃખ છે, અને તેની સાથે 'ના' ભજેલી છે.

બધાં દુઃખોના સમાધાનમાં ઉપનિષદે તે પરમ પરિપૂર્ણને જોયું છે એટલે સત્યની એક બાજુ ઉપર જ બધેા ઝીક ઈર્ષ તેની બીજી બાજુને તદ્દન નિર્મૂળ કરી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. એટલે ઉપનિષદમાં જેમ કહ્યું છે કે

एतज् क्षियं नित्यमेवात्मसंस्थं
वातःपर वेदितव्यं हि विचित्र ।

અર્થાત્

આત્મામાં જ જે સદા વાસ કરે છે તે જ બહુવા ચોખ્ખ છે, તેના પછી બહુવા જેવું બીજું કયું નથી.

તેમ વળી એમ પણ કહ્યું છે કે

ते सर्वं सर्वतः प्राप्य धीरा
युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति ।

તે ધીર પુરુષો યુક્તાત્મા બનીને સર્વવ્યાપીને સર્વ દિશાએથી પ્રાપ્ત કરીને સર્વત્ર પ્રવેશ કરે છે.

આત્મચ્ચેષાત્માનં પત્યતિ — નહિ, દેવગ આત્મામાં જ આત્માને જોવો એમ નહિ, પણ આત્માને સર્વત્ર જોવો.

આપણા ધ્યાનના મંત્રમાં એક છેડે છે મૂર્મુઃ સ્વઃ, બીજે છેડે છે આપણી ધી, આપણી ચેતના. વચમાં એ બંનેને એકમાં બાંધતી તે વરણીય દેવતા છે જે એક તરફ મૂર્મુઃ સ્વઃને પણ સર્જે છે અને બીજી તરફ આપણી ધી શક્તિને પ્રાપ્ત ગ્રેરે છે. તે કોઈને બાદ રાખતી નથી. એટલા માટે જ તે ઝ છે.

એટલા માટે જ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે જેઓ અવિદ્યાને જ, સંસારને જ એકમાત્ર જાણે છે તેઓ અધકારમાં પડે છે, વળી જેઓ વિદ્યાને, બ્રહ્મજ્ઞાનને, શિવકુલ અક્ષય પાડીને જાણે છે તેઓ ધોરનર અધકારમાં પડે છે. એક તરફ વિદ્યા અને એક તરફ અવિદ્યા, એક તરફ બ્રહ્મજ્ઞાન અને એક તરફ સંસાર, એ બેનું જ્યાં સમાધાન થયું છે ત્યાં જ આપણા આત્માની સ્થિતિ છે.

દૂર નિકટને વળે છે, અને નિકટ દૂરને વળે છે, ચાલતું થોભવાને વળે છે, અને થોભતું ચાલવાને વળે છે, અંતર બહારને વળે છે, અને બહાર અંતરને વળે છે. પરંતુ

લેવેગતિ ઠન્નેગતિ તદ્દુરે સદ્વન્તિકે

તદન્તરસ્ય સર્વસ્ય તત્તુ સવસ્યાસ્ય યાદ્યતઃ ।

તે ચાલે છે છતાં ચાલતું નથી, તે દૂર છતાં પાસે છે, તે સર્વના અંતરમાં છતાં સર્વની બહાર પણ છે.

અર્થાત્ ચાલતું, ન ચાલતું, દૂર નિકટ, અંદર બહાર બધામાં બધા સાથે તે રહેતું છે, તેણે કોઈને છોડ્યું નથી હેતું, એટલે તે ઝ કહેવાય છે.

તે પ્રકાશ અને અપ્રકાશની વચમાં છે. એક બાજુએ અધાને
જ તે પ્રકાશિત કરે છે, અને બીજી બાજુએ કોઈ તેને પ્રકાશિત
કરી શકતું નથી. એટલે ઉપવિદ્યામાં કયું છે કે

ન તપ સૂર્યો ભાતિ ન ચન્દ્રતારકા
નેમા વિદ્યુતો ભાતિ વૃત્તોડયમ્ભિઃ ।
તમેવ ભાન્તમનુભાવિ સર્વ
તત્ત્વ માતા સર્વમિદં વિભાતિ ॥

ત્યાં સૂર્ય પ્રકાશ આપતો નથી, ચંદ્ર તારા પણ નહિ, આ વીજળી
પણ પ્રકાશ આપતી નથી, પણ આ અગ્નિનું તો પૂછતું જ શું?—તે
પ્રકાશિત છે મારે જ બધું પ્રકાશમાન છે, તેની આસાથી જ બધું પ્રકાશે છે.

તે શાન્ત શિવ અદ્વૈતમ્ છે. શાન્તમ્ને એવું એવો નથી કે ત્યાં
ગતિનો સંપર્ક જ નથી. બધી વિરુદ્ધ ગતિઓ ત્યાં શાંતિમાં એકતા
પામી છે. કેન્દ્રાનુસારી અને કેન્દ્રાપસારી ગતિ, આકર્ષણની ગતિ અને
વિકર્ષણની ગતિ પરસ્પરને કાપવા માગતી હોય છે, પણ એ બંને
વિરોધી ગતિઓ તેમાં અવિરોધી બનીને રહેલી હોય છે મારે તે શાન્તમ્
છે. મારો સ્વાર્થ તમારા સ્વાર્થને સ્વીકારવા તૈયાર નથી, તમારો સ્વાર્થ
મારા સ્વાર્થને સ્વીકારવા તૈયાર નથી, પરંતુ વચમાં જ્યાં મંગલ રહેલું
છે ત્યાં તમારો સ્વાર્થ એ જ મારો સ્વાર્થ અને મારો સ્વાર્થ એ જ
તમારો સ્વાર્થ હોય છે. તે શિવ છે, તેનામાં બધાના જ સ્વાર્થ મંગલમાં
અંતર્ગત રહેલા છે. તે અદ્વિતીય છે. તે એક છે. એનો અર્થ એવો
નથી કે તો પછી આ બધું કંઈ છે જ નહિ. એનો અર્થ એ છે કે આ
બધું જ તેનામાં એક બનીને રહેલું છે. હું કહું છું કે હું તું નથી,
તમે કહો છો હું તું નથી, આવા પરસ્પરવિરોધી મને અને તને
એક કરીને એ અદ્વૈતમ્ રહેલું છે.

જ્યાં મિથુન મળ્યું છે ત્યાં ત્યાં તે છે — જ્યાં કોઈને પણ બાદ
રાખવામાં આવ્યું નથી ત્યાં ત્યાં તે છે. આ જે પરિપૂર્ણતા જે

સમસ્તને પોતામાં સમાવે છે છતાં કોઈ એક ખંડમાં રહેલી નથી, જે ચંદ્રમાં નથી, સૂર્યમાં નથી, માણસમાં નથી, છતાં સમસ્ત ચંદ્ર સૂર્ય માણસમાં છે, જે કાનમાં નથી, આંખમાં નથી, વાણીમાં નથી, મનમાં નથી, છતાં સમસ્ત કાનમાં આંખમાં વાણીમાં અને મનમાં છે, તે એકનો જ, તે દાનો જ, તે પરિપૂર્ણતાનો જ સમસ્ત મનપ્રાણ વડે સ્વીકાર કરેલો, એનું જ નામ ઈશ્વર.

૮૬

સ્વસાવમાપ્તિ

૧૬મી મે, ૧૩૧૫

માણસના જીવનમાં એવો એક સમય દતો, જ્યારે તે જ્યાં પણ કંઈ અદ્ભુત જોતો ત્યાં ઈશ્વરની કલ્પના કરતો. જે તે કોઈ જગ્યાએ જોતો કે પાણીમાંથી અગ્નિની જ્વાળા નીકળે છે, તે તરત જ ત્યાં પૂજનની તૈયારી કરતો. તે સમયે તે કોઈ પણ એક અસામાન્ય લક્ષણ જોઈને કે કલ્પીને કહેતો કે, અમુક માણસમાં દેવ આવી છે, અમુક જાડમાં દેવ પ્રગટ થયા છે, અથવા અમુક મૂર્તિમાં દેવ પ્રગટ થયા છે.

કાળક્રમે અખંડ વિશ્વનિયમને ચરાચર વિશ્વમાં સર્વત્ર એકરૂપે જોનાં માણસ સ્ત્રીઓ ત્યારે તેને માત્રમ પાપું કે જે અસામાન્ય લાગ્યું હતું તે પણ સામાન્ય નિયમની બદલાર નથી. તે જ વખતે તેને પ્રાણના અવિભાવને અખંડભાવે સર્વત્ર વ્યાપ્ત રૂપે જોવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો. અને તે વિરાટ અવિનિશ્ચિત એકતાના ખ્યાલથી

તેને આનંદ અને આશ્વ મળ્યો. તે જ દાણે માણસનાં જ્ઞાન, પ્રેમ અને કર્મ મોહમુક્ત બનીને પ્રસસ્ત અને પ્રસન્ન બની ગયાં. તેના ધર્મમાંથી, સમાજમાંથી, રાજ્યમાંથી મૂડતા અને ક્ષુદ્રતા દૂર થવા લાગ્યાં.

આ દર્શન એટલે ક્ષત્રિય સર્વજ દર્શન, સ્વભાવનું દર્શન.

પરંતુ સમસ્ત સ્વભાવમાંથી ચોરી લાવીને સ્વેચ્છાએ કોઈ એક કૃત્રિમતામાં તેને વિશેષરૂપે જોવાનો પ્રયત્ન હજી પણ માણસ કરતો જોવામાં આવે છે. એટલું જ નહિ કોઈ કોઈ તો બરાબરપૂર્વક કહે છે કે, એ રીતે જોતું એ જ જોવાની ઉત્તમ રીત છે. બધાં રૂપોમાંથી અક્ષય પાડીને કોઈ એક વિશેષ રૂપમાં, બધા માણસોમાંથી હાનીને કોઈ એક વિશેષ માણસમાં ઈશ્વરની પૂજા કરવી એ જ તેમને મતે પૂજાની પરાકાષ્ટા છે.

મને ખબર છે કે માણસ આવા કૃત્રિમ ઉપાયે કોઈ એક હૃદય રૂપિને અતિશય પ્રમાણમાં વિસ્ફુલ્લ કરી શકે છે, કોઈ એક રસને અત્યંત તીવ્ર બનાવી દર્શી શકે છે. પણ શું એમ કરતું એ જ સાધનાનું લક્ષ્ય છે ?

ધમ્મી વાર આપણે જોઈએ છીએ કે માણસ આંધળો હોય છે તો તેની રૂપરસકિત પુષ્કળ વધી જાય છે. પરંતુ એ રીતે એક જાણુથી ચોરી લઈને બીજી જાણુને ઉભારાવી દેવી એને જ આપણે શક્તિની સાચીકતા કહી શકીશું ? જે જાણુને નુકસાન થયું તેનો હિસાબ જ ન કરવાનો ? તે તરફની સજ્જમાંથી આપણે છટકી શકીશું ખરા ?

કોઈ પણ પ્રકારના જાણ અથવા સંકુચિત ઉપાય મારફતે પેસમોહનને, મેસ્મેરિઝમને ધર્મસાધનાનું પ્રધાન અંગ બનાવી દઈશું તો આપણું ચિત્ત સ્વાસ્થ્યમાંથી, સ્વભાવમાંથી અને એટલે જ મંગલમાંથી વ્યુત થવાનું જ. આપણે સમુદાય ખોઈ બેસીશું — આપણે જે જાણુએ આવો, અસંગત ભાર દઈશું તે જાણુને જ આપણે હાનિ પહોંચાડીશું.

ખડું જેતાં સ્વભાવની સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી એ જ ધર્મ અને ધર્મનીનિનો ઉત્તમ લાભ છે. માણસ અનેક કારણોસર પોતાના સ્વભાવની સમતુલ્યતા ગુણવી શકતો નથી, તે સામંજસ્ય બોધ જેમ છે — એ જ એના પાપનું મૂળ છે. અને ધર્મનીતિ એટલા માટે જ તેને સંયમમાં પ્રેરે છે.

એ સંયમનું કામ શું છે? સંયમનું કામ સદગત્વિત્તને ઉમેડી નાખવાનું નથી, તેને નિયમિત કરવાનું છે. કોઈએક સદગત્વિત્ત જ્યારે વધારે પડતી છૂટ મળતાં સ્વભાવના સામંજસ્યનો ભંગ કરે છે ત્યારે પાપ જન્મે છે. ક્રમાવાની ઇચ્છા જ્યારે અત્યંત ઉમ્મ જની ગર્ભને રૂપિયા ક્રમાવામાં જ માણસની શક્તિને પૂરેપૂરી બાંધી લેવા છડે છે, ત્યારે તે લોભી બની જાય છે. ત્યારે તે માણસના ચિત્તને તેની બધી સ્વાભાવિક દિશાઓમાંથી ચોરી આણીને એ એક જ દિશામાં બેઠું કરે છે. આ રીતે જે માણસ સ્વભાવથી બધું ધાય છે તે કદી સાચા મંગલને પામતો નથી એટલે તેને માટે ઈશ્વરને મેળવવાનું અશક્ય બની જાય છે. કોઈ માણસ પ્રત્યેનો પ્રેમ જ્યારે આપણને સ્વભાવથી મ્યુત કરે છે ત્યારે તે કામ બની જાય છે. કામ આપણી ઈશ્વર-પ્રાપ્તિમાં બાધારૂપ થઈ પડે છે.

એટલા માટે અસામંજસ્યમાંથી, વિકૃતિમાંથી માણસના ચિત્તને બચાવીને સ્વભાવમાં લઈ જવું એ જ ધર્મનીતિનો એકાન્ત પ્રયત્ન હોય છે.

ઉપનિષદમાં ઈશ્વરને સર્વવ્યાપી કહેતી વખતે તેને અપાપવિદ્ધ કહેલો છે તેનું તાત્પર્ય આ છે. ઈશ્વર સ્વભાવથી કોઈ પેણ જનનની બાધા વગર બધે વ્યાપેલો છે. પાપ તેને કોઈ એક વિશેષ સંકુચિત સ્થાનમાં આકર્ષીને પૂરી રાખીને બીજે બધે સ્થાનેથી ખેંચી લેતું નથી — આ ગુણને લીધે તે સર્વવ્યાપી છે. આપણી અંદર પાપ સમગ્રને લંડીને કોઈ એક વિશેષ અંગને કુલાવ્યા કરે છે. એને લીધે પોતાના

સ્વભાવમાં તેનું સામંજસ્ય રહેતું નથી એટલું જ નહિ, આસપાસના વિષ સાથે આપણું સામંજસ્ય નાશ પામે છે.

ધર્મનીતિ દ્વારા આપણે સ્વભાવપ્રાપ્તિની આજે સાધનામાં મહેલા છીએ એમાં રાતદિવસ સમાજ અને નીતિશાસ્ત્ર આપણને પ્રેર્યા કરે છે. તો શું બહીં જ એનો અંત આવે છે? ધ્વિરસાધનામાં પણ શું એ નિયમને સ્થાન નથી? ત્યાં પણ શું આપણે કોઈ એક ભાવને, કોઈ એક રસને સંકુચિત અવલંબન દ્વારા વધારે પડેલો ઉત્તેજિત કરેલો એને જ માણસનો એક યરમ લાલ મળી લઈશું?

કુર્મળના મનમાં કોઈ ઉત્તેજના જગાડીને તેના હૃદયને લોભાવવા માટે આ બધા ઉપાયોની જરૂર હોય છે, એમ ધણા કહે છે.

જે માણસ દારૂ પીને આનંદ પામે છે તેની બાબતમાં શું આપણે એવી દલીલ કરી શકીએ ખરા? આપણે શું એમ કહી શકીએ કે દારૂથી જ તે એને ખાસ આનંદ મળતો હોય તો એ જ એને માટે શ્રેયસ્કર છે?

બધાકે આપણે એમ કહીએ છીએ કે સ્વાભાવિક સુખ પ્રત્યે દારૂ-ડિયાને અનુગમ જંગે એવો જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જેને લીધે એને ચોપડી વાંચવાનું ગમે, માણસોમાં હળવામળવામાં એ સુખ માનતો ધાય, દેનાંદિન કામકામમાં એનું મન સહેજે પરોવાય, એવો જ માર્ગ લેવો જોઈએ. એકમાત્ર દારૂની સંકુચિત ઉત્તેજનામાં એનું ચિત્ત આસક્ત ન રહેતાં હવનના વિશાળ સ્વભાવક્ષેત્રમાં સ્વાભાવિક રીતે બાપી રહે એમ કરવું એમાં જ મંગલ છે.

લગવાનની દૃષ્ટિનાને સંકુચિત બનાવી દઈને લાકિતની ઉત્તેજનાને ઉગ્ર નશા જેવી બનાવી દેવી એમાં જ મનુષ્યત્વની સાર્થકતા છે, એમ ન કહી શકાય. લગવાનને પણ તેના સ્વભાવમાં પામવાની સાધના કરવી પડશે, તો જ તે સાચી સાધના થશે. તેને આપણી પોતાની

દોષ વિમુક્તિને અનુરૂપ બનાવી લઈ તેને ત્રિશે હાકતાની જેમ વર્તવું એને જ આપણે મંગલ નદિ કહી ચકીએ, એમાં કયાંક દોષક સ્થળની ચોરી રહેલી છે. એમાં એવું કંઈક અસામાન્ય રહેતું છે કે જે જે ક્ષેત્રમાં એનો આવિર્ભાવ થાય છે તે તે ક્ષેત્રમાંથી મોદને નિવારી થકાનો નથી. જે માણસ ચક્ષિયાગી હોય છે તે દારૂ સ્પર્શ કરી શકે છે, તેને ખાસ અગ્નિ આવી નથી, પણ તેની ટોચમાં જે લોકો આવી મળે છે તેમનું કંઈક ઠેકાણું રહેતું નથી; તેમની વાતચીત ધીમે ધીમે લવારામાં પરિણમે છે અને તેમની ઉત્તેજના ઉન્માદને રસતે અકરમાળ અપમૃત્યુ પામે છે.

૮૭

અખંડ પ્રાપ્તિ

૧ ૧૭મી ફેબ્રુ, ૧૯૧૫

ધૃત્વરને મેળવવો જોઈએ. પણ મેળવવો એટલે શું?

દુનિયામાં આપણે ખાવાનું પહેરવાનું સરસામાન કંઈ કેટલીય વસ્તુઓ રાજ રાજ મેળવના આવ્યા છીએ. એટલે મેળવવું પડશે એમ કહેતાં જ એ રીતે મેળવવું એવો ખ્યાલ મનમાં આવે છે. એ રીતે ન મળે એટલે આપણને થાય છે કે મળતું નથી. પછી આપણે અધીરા ચર્મને ભગવાનને મેળવવા એ પણ બીજી વસ્તુઓ મેળવવા જેવું જ બની જાય એવું કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. એટલે કે આપણા સરસામાનની જે માદી છે, જેમાં લખેલું છે કે મારો ઘોડો છે, માડી છે, મારો લોટો છે, વાટકી છે, તેમાં એ પણ લખી દેવું જોઈએ કે મારે એક ભગવાન પણ છે.

પરંતુ એ વાત સારી પેઠે વિચારી જ્ઞેવાની જરૂર છે કે ઈશ્વરને મેળવવા માટે આપણા આત્માની જે એક ઊંડી આકાંક્ષા છે, તે આકાંક્ષાનો પ્રકાર કેવો છે? એ આકાંક્ષા બીજી વસ્તુઓમાં એક વધારાની મોટી વસ્તુ ઉમેરવાની આકાંક્ષા છે?

એમ તો નથી જ. કારણ, ઉમેરો કરી કરીને, બેશું કરી કરીને આપણે કંઈ ગયા છીએ. એવી રીતે વસ્તુઓને સતત બેચી કર્યા કરવાની મહેનતમાંથી ઊગરવાને માટે જ શું આપણે ઈશ્વરની ઇચ્છા નથી કરતા? તેને પણ શું વળી એક વધારાની વસ્તુ બનાવી દઈ આપણી મિત્રકૃતમાં ઉમેરી દઈશું? જન્મનગમાં ઉમેરો કરીશું?

પરંતુ આપણો આત્મા શ્રદ્ધાને ઇચ્છે છે એનો અર્થ જ એ કે તે બહુથી કંટાળી ગયો છે એટલે એકને ઇચ્છે છે, તે અંચલ વસ્તુઓથી વિશિષ્ટ થઈ ગયો છે એટલે પ્રુવને ઇચ્છે છે, તે કંઈક નવું અથવા કંઈક વિશેષ ઇચ્છતો નથી. જે નિત્યોક્તિસ્થાનામ્ છે, જે બધાં અનિત્યોમાં નિત્ય બનીને રહેલો છે, તે નિત્યને મેળવવા — અનુભવવા માગે છે. સ્વામી રક્તમઃ છે, બધા રસોમાં જે રસતમ છે તેને તે ઇચ્છે છે; બીજા એક કોઈ નવા રસને ઇચ્છતો નથી.

એટલા માટે આપણને સાધનાનો એવો ઉપદેશ કરવામાં આવેલો છે કે ઈશાવાસ્યમિદં સર્વં મત્કિંચ જગત્યાં જગત્, જગત્માં જે કંઈ છે તે સર્વને ઈશ્વરથી આવરીને જોવું. બીજી કોઈ એક વધારાની જ્ઞેવાની વસ્તુ શોધવી કે નિર્માણ કરવી નહિ. એમ કરશો તો જ આત્માને આશ્રય મળશે, આનંદ મળશે.

આ પ્રમાણે આખા વિશ્વમાં તે રહેલો છે એમ જાણજો. અને મેળવશો શું? તો કે તેન સ્વક્તેન મુઝીયાઃ, તે જે આપે છે તે જ મેળવજો. મા ગૃયઃ યસ્યસ્વિદ્વનમ્, બીજા કોઈના ધનનો લોભ રાખશો નહિ.

એનો અર્થ એ છે કે, જેમ જગત્માં જે કંઈ છે તે બધામાં જ તે

સમર ભરેલો છે, એમ સમજવાનું છે, તેમ તમને જે કાંઈ મળ્યું છે તે બધું જ તેણે આપેલું છે એમ સમજવાનું છે. એથી શું થશે? તો કે તમને જે કાંઈ મળ્યું છે તેમાં જ તમારી વાસના તૃપ્તિ અનુભવશે. બીજું કાંઈક ઉમેરી આપો — એ આપણી પ્રાર્થનાનો વિષય નથી — કારણ, એ રીતે આપવાથી આપવાનો પાર જ કપાડે આવે! પરંતુ મને જે કાંઈ મળ્યું છે તે બધું જ તેણે આપેલું છે એટલું આપણે સમજી શકીએ તો સારું. તો થોડું જ થલું બની જશે, તો આપણે સીમામાં અસીમને પામીશું. તે સિવાય સીમામાં ઉત્તરોત્તર વધારો કર્યા કરવાથી કદી અસીમને પામી શકાતું નથી — કરોડો ઉપર કરોડોની ઉપાસના કર્યા છતાં યેજી એકની ઉપાસનાએ પહોંચી શકાતું નથી. જગતના બધા ખંડ પ્રકાશ તેમના અખંડ પ્રકાશમાં સાર્થકતા પામે છે. અને આપણી અસંખ્ય ભોગની વસ્તુઓ તેનું જ દાન બનીને સાર્થકતા પામે છે. આટલું જો આપણે બરાબર સમજી જઈએ તો હિંદુઓને મેળવવા માટે કોઈ વિશેષ સ્થાન કે કોઈ વિશેષ રૂપને બારણે ધક્કા ખાવાની જરૂર નહિ રહે. અને ભોગની તૃપ્તિલીન સૃષ્ટિ મટાડવા માટે કોઈ વિશેષ ભોગની વસ્તુ માટે વિશેષ ભાવે લોભુપ થવું નહિ પડે.

૮૮

આત્મસમર્પણ

૧૮મી ચત્ર, ૧૩૧૫

એટલે હું કહેતો હતો કે ધ્રુવને આપણે ખરું જોતાં મેળવવાની વસ્તુ નહિ કહી શકીએ. કારણ, તે તો પોતાને આપીને જ બેઠો છે — તેની દયાએ ખોટ નથી — આપણે એમ નહિ કહી શકીએ કે, અમુક જગ્યાએ તેનો અભાવ છે માટે બીજી જગ્યાએ તેને શોધવા જવું પડશે.

એટલે ધ્રુવને મેળવવાનો છે, એમ ન કહી શકાય — પોતાની જાતને આપવાની છે, એમ કહેવું જોઈએ. ત્યાં જ જણપ છે — એટલે મિશન થતું નથી. તેણે પોતાની જાતને અપી છે, આપણે આપણી જાત અપી નથી. આપણે જાતજાતના સ્વાર્થના, અહંકારના અને ક્ષુદ્રતાના વાડા વડે પોતાની જાતને અત્યંત અશ્વગ એટલું જ નહિ વિરુદ્ધ બનાવી મૂકી છે.

એટલા માટે જ સુદર્દેવે એ અશ્વગતાના અત્યંત કઠિન આવરણને અનેક પ્રયત્નો દ્વારા ધીમે ધીમે તોડી નાખવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. એના કરતાં મોટી સત્તા, મોટો આનંદ બીજો કોઈ હોય જ નહિ તો આ વ્યક્તિગત અશ્વગતાનો નિરંતર પ્રવાસથી નાશ કરવાનો કંઈ અર્થ નથી. કારણ, બીજું કંઈ જ ન હોય તો તો આપણું અહમ્, આ વ્યક્તિગત વિશેષત્વ એ જ પરમ લાભ છે, — તો પછી એને વળગી રહેવાને બદલે આટલી મહેનત લઈને એનો નાશ શા માટે કરવો?

પણ સાચી વાત એ છે કે, જોણે સંપૂર્ણપણે પોતાની જાતનું દાન ક્યું છે તેમની આગળ આપણે પણ જો સંપૂર્ણપણે પોતાની જાતનું દાન નહિ કરી શકીએ તો તેનો સ્વીકાર આપણે નહિ કરી શકીએ. કમીના આપણા પક્ષે જ છે.

ઈશ્વરની ઉપાસના ઈશ્વરને મેળવવાની ઉપાસના નથી — પોતાની જાનનું દાન કરવાની ઉપાસના છે, દિવસે દિવસે બ્રહ્મિ મારફતે, કામ મારફતે, સંતોષ મારફતે, સેવા મારફતે ઈશ્વરમાં પોતાની જાનને મંચડ અને પ્રેમમાં ડોર્લ પાત્ર જાનની બાધા ધર ફેલાવી દેવી, એનું નામ જ ઈશ્વરની ઉપાસના.

એટલે આપણે એનું ન કરેનું જોઈએ કે કેમ ઈશ્વર મળતો નથી, બ્રહ્મકે આપણે એમ કરેનું જોઈએ કે કેમ પોતાની જાનને ઈશ્વરને અર્પી શકતો નથી ? આપણું રોગનું મનદુઃખ એ છે કે

આમાર યા આઠે આમિ શક્તિ રિતે
પારિ નિ તોમારે નાથ.
આમાર લાજ બધ, આમાર માન અપમાન
મુખદુઃખ ભાવના.

[મારું જે કંઈ છે તે બધું હું નાથ, હું તને આપી શક્યો નથી—
મારાં લાજ બધ, મારાં માન અપમાન, મુખદુઃખ અને ચિંતા.]

આપો, આપો આપો, બધું અપ્રાસ કરી નાખો, બધું પરચી નાખો, તો જ પ્રાપ્તિથી એકદમ ભરખી જશે.

માઝે રથે છે આવરણ
કેત શત કેત મતો.
તાઇ કેદે ફિરિ તાઇ
તોમારે ના પાઇ
મને ઘેટે ચાચ તાઇ
હે મનેર વેદના.

[વચમાં અનેક જાતનાં સોંકડાં આવરણ રહેલાં છે એટલે હું રડતો રડતો મટકું છું, એટલે હું તને પામી શકતો નથી અને એટલે મારા મનની વેદના મનમાં રહી જાય છે.]

આપણાં બધાં દુઃખ અને બધી વેદના આપણે પોતાને મિટાવી

શક્તિ નથી તેને લીધે છે — એ મરી જતાં તરત જ આપણને માફમ પડશે કે આપણે આપણી બધી પ્રાપ્તિ સત્ પ્રાપ્ત કરીને જ બેઠેલા છીએ.

ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે મ્રણ સર્વ્યસ્યમુચ્યતે — થઈને જ લક્ષ્ય હશે છે. એ લક્ષ્ય શા માટે છે ? કશુંક સર્જીને પોતા તરફ ખેંચવા માટે નહિ, — પોતાને બિગ્નકુદ્ધ જોવા માટે. કારણ તન્નદો મંત્રેત્ । બાણ જેમ લક્ષ્યમાં પૂરેપૂરું પેસી જાય છે, તન્મય બની જાય છે, તેમ ઈશ્વરમાં પૂરેપૂરા ઢંકાર્થ જવું પડશે.

આ તન્મય થઈ જવાનું એ ફક્ત એક ધ્યાનનો જ વ્યાપાર છે, એમ હું માનતો નથી. એ તો સમસ્ત જીવનનો વ્યાપાર છે. બધી ક્રિયાનિર્મા, બધા વિચારમાં, બધાં કામોમાં આ સમગ્ર મનના એક ખૂણામાં રહેતી જોઈએ કે, હું ઈશ્વરમાં જ છું, અમારી વચ્ચે કશાંય વિચ્છેદ નથી. આ જ્ઞાન આપણા મનમાં દરેકજા ધીમે ધીમે અત્યંત સ્વાભાવિક બની જવું જોઈએ કે, કોતોવાન્યાત્ કઃ પ્રાણ્યાત્ સંવપ આરાગ આમત્સો ન સ્યાત્ । મારા શરીર અને મનની તુચ્છતા તુચ્છ ચેષ્ટા પણ હોત નહિ જે આકાશને પરિપૂર્ણ ભરી દેતો આનંદ ન હોત. તેનો જ આનંદ, શક્તિરૂપે નાનીમોટી બધી ક્રિયામાં પ્રફુલ્લ થેરી રહ્યો છે. હું છું તે તેનામાં જ છું, હું જે કરું છું તે તેની જ શક્તિથી કરું છું, હું જે ભોગવું છું તે તેનું જ દાન છે, એ જ્ઞાનને નિઃશ્વાસ પ્રશ્વાસની પેઠે સ્વાભાવિક બનાવી દેવું પડશે — એ જ આપણી સાધનાનું લક્ષ્ય છે. એમ યશે તો જ આ જગતમાં આપણું રહેવું કરવું અને ભોગવવું, આપણાં સસ, મંગલ અને મુખ્ય બધું જ સ્વાભાવિક બની જશે — કારણ, જે સ્વયંભૂ છે, જેનાં જ્ઞાન, શક્તિ અને ક્રિયા સ્વાભાવિક છે, તેની સાથેના આપણા મિત્રનને આપણે ચેતનામાં પામીશું. એ પામવાને માટે જ આપણી બધી માગણી હોય છે.

૮૯

સમગ્ર એક

૧૬મી ફેબ્રુ, ૧૯૧૧

પરમાત્મામાં આત્માને આવી રીતે યોગયુક્ત કરીને જોવા એ કંઈ કેવળ જ્ઞાન દ્વારા થઈ શકે? કહી નહિ. એમાં પ્રેમની પણ જરૂર પડે છે.

કારણ, આપણું જ્ઞાન જેમ સમસ્ત ખંડોમાં તે એક પરમ સત્યને ધ્વજ છે, તેમ આપણો પ્રેમ પણ સમસ્ત ક્ષુદ્ર રસોમાં તે બધા રમના રસતમને, તે પરમાનંદસ્વરૂપને ધ્વજ છે — એ વગર તેને તૃપ્તિ નથી.

હવે આત્માને જો કંઈ પોતાની અંદર સીમાબદ્ધ થાવે મળ્યું છે તેને જ તે પરમાત્મામાં અમીમરૂપે અનુભવવા માગે છે.

આપણા પોતામાં આપણે શું શું જોઈએ છીએ?

પહેલું તો આપણે જોઈએ છીએ કે હું છું — હું સત્ય છું.

હાર પછી આપણે એ જોઈએ છીએ કે આ કાણે હું જે કંઈ છું તેટલામાં જ હું પૂરો થઈ જતો નથી. હું જે થવાનો છું, જે હજી થયો નથી, તે પણ મારામાં છે. એને હું પકડી શકતો નથી, અડી શકતો નથી, પણ તે એક સ્વસ્થપણ પદાર્થરૂપે મારામાં રહેલું છે.

એને હું સક્રિય કહું છું. મારા દેહની સક્રિય કેવળ વર્તમાન કાળમાં જ દેહને પ્રગટ કરીને કૃતાર્થ બનીને બેઠો છે, એમ નથી — એ સક્રિય હસવરસ પછી પણ મારા આ દેહને પુષ્ટ કરશે, એની જલ્દિ કરશે. જે પરિણામ અત્યારે હાજર નથી તે પરિણામ તરફ સક્રિય મને ઝાંઝી જશે.

આપણી માનસિક શક્તિની પણ એવી જ પ્રકૃતિ છે. આપણી ચિંતનશક્તિ કેવળ આપણે વિચારેલા વિષયોમાં જ પૂરી થઈ જતી નથી — જેનો આપણે વિચાર કર્યો નથી, ભવિષ્યમાં કરવાના છીએ તેને વિશે પણ એ શક્તિ છે. જેનો વિચાર આપણે કરી શક્યા હોત, જરૂર પડતાં જેનો વિચાર આપણે કર્યો હોત, તેને વિશે પણ એ શક્તિ છે.

આ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે જે પ્રત્યક્ષ સમ્પરકે મોબૂદ છે, તેમાં ખીજો એક પદાર્થ રહેલો છે, જે તેને વડી જઈને અનાદિ અતીતથી માંડીને અનન્ત ભવિષ્ય સુધી વિસ્તરેલો છે.

આ જે શક્તિ, જેણે આપણા સત્યને નિશ્ચય જડતામાં જ મુદ્દાંદિત કરી રાખ્યું નથી, જે તેને વડી જઈને તેને અનંત તરફ ખેંચી લઈ જાય છે, તે કેવળ ગતિરૂપે શતદ્વિસ પોતાનો અનાગત તરફ પ્રગટ કર્યો જાય છે એમ નથી, એમાં ખીજો પણ એક ભાગ રહેલો જેવામાં આવે છે. એ એકની સાથે ખીજાને, વ્યક્તિની સાથે સમષ્ટિને બેડે છે.

જેમ કે આપણી દેહની શક્તિ. એ કેવળ આપણા આગળના આ દેહને કાસના દેહમાં પરિણત કરે છે એટલું જ નહિ, એ આપણા દેહને નિરંતર એક સમગ્ર દેહ રૂપે બાંધી રાખે છે. એ એવી રીતે કામ કરે છે કે જેથી આપણા શરીરની ‘આજ’ જ સર્વેસર્વા ન બની જાય, શરીરની ‘કાલ’ પણ પોતાનો હક જાળવી શકે — તે જ પ્રમાણે આપણા શરીરનો એક જ અંશ સર્વેસર્વા ન બની જાય, શરીરના ખીજા અંશો સાથે તેનો સંબંધ એવો રહે જેથી પરસ્પર પરસ્પરને મદદરૂપ થઈ શકે. પગને માટે હાથ, માથું, પેટ એ બધાં જ કામ કરે છે, તેમ હાથ, માથા અને પેટને માટે પગ પણ કામ કરે છે. એ શક્તિએ હાથના સ્વાર્થને પગનો સ્વાર્થ બનાવી દીધો છે અને પગના સ્વાર્થને હાથનો સ્વાર્થ બનાવી દીધો છે.

એમાં જ સરીસું મંગલ છે. તેનું પ્રત્યેક અંગ આખા સરીસું રક્ષાય કરે છે અને આખું સરીર પ્રત્યેક અંગનું પાત્રન કરે છે. એટલે શક્તિ આપણે સરીરને અનાગત પરિણામ તરફ લઈ જાય છે, અને મંગલરૂપે તેને અખંડ સમગ્રતામાં બાંધી રાખે છે, ધારણ કરી રાખે છે.

એ શક્તિ કેવળ મંગલમાં જ પ્રગટ થાય છે એમ નથી. એની મારફતે ફક્ત યંત્રની જેમ રક્ષણકાર્ય ચાલતું રહે છે એમ નથી, એમાં વળી એક પ્રકારનો આનંદ પણ રહેલો છે.

આપણાં આનંદ છે. આખા સરીરના મંગલમાં, સ્વાસ્થ્યમાં એક પ્રકારનો આનંદ રહેલો છે.

એ આનંદનું જો પૃથક્કરણ કરીએ તો એ વસ્તુ મળે છે, એક જ્ઞાન અને ખીન્નો પ્રેમ.

મારામાં જે એક સમગ્રતા છે તેની સાથે જ્ઞાન રહેલું છે — તે જાણ્યો છે કે હું હું છું; હું એક સંપૂર્ણ હું છું.

એ માત્ર જાણે છે એટલું જ નહિ, પણ એ જાણવામાં તેને એક પ્રકારનો આનંદ આવે છે. આ એક સંપૂર્ણતા તેને એટલી બધી ગમે છે કે એને કંઈ ક્ષતિ પહોંચે એ એનાથી સહન થતું નથી. એના મંગલમાં એનો લાભ છે, એની સેવામાં એનો આનંદ છે.

એટલે આપણને માણસ પડે છે કે, શક્તિ એક સમગ્રતાને બાંધે છે. સાચવે છે અને તેને શતદિવસ એક લાવી સંપૂર્ણતા તરફ ચલાવી લઈ જાય છે.

એ પછી આપણને એમ જણાય છે કે, આ જે સમગ્રતા, જેમાં એક સક્રિય શક્તિ અંશ પ્રત્યંશને એક બનાવી રહેલી છે, અતીત અને અનાગતને એક બનાવી રહેલી છે — એ શક્તિમાં કેવળ મંગલ જ રહેલું છે, એટલે કે, સત્ય કેવળ સમગ્ર આકારમાં રક્ષાય છે, પૂર્ણતાને

પામે છે એમ નથી, તેમાં એક આનંદ પણ રહેલો છે. એટલે કે એમાં એક સમગ્રતાનું જ્ઞાન છે અને સમગ્રતાનો પ્રેમ છે. તે સમગ્રને જાણે છે અને સમગ્રને ચાહે છે.

જે હું મારા પોતામાં જોઉં છું, તે જ વળી સમાજમાં પણ જોઉં છું. સમાજસત્તામાં એક શક્તિ રહેલી છે, જે સમાજને ઠેવળ વર્તમાન કાળમાં જ બાંધી રાખતી નથી, તેને તેની બારી પરિણતિ તરફ લઈ જાય છે. એટલું જ નહિ, સમાજમાંના પ્રત્યેકના સ્વાર્થને બધાનો સ્વાર્થ અને બધાના સ્વાર્થને પ્રત્યેકનો સ્વાર્થ બનાવી દે છે.

પરંતુ આ વ્યક્તિગત સ્વાર્થને સમષ્ટિગત મંગલમાં પસંદી નાખવાનું કામ ઠેવળ યંત્રવત્ જડ શાસનથી બનતું નથી. એમાં પ્રેમ રહેલો છે. માણસ સાથે માણસના મિત્રતામાં એક રસ રહેલો છે. સ્નેહ, પ્રેમ, દયા, દાક્ષિણ્ય આપણા પરસ્પરના મેળાપને સ્વેચ્છાકૃત અને આનંદમય એટલે કે જ્ઞાન અને પ્રેમમય મેળાપ બનાવી દે છે. આપણે ના છૂટકે નહિ પણ આનંદથી સ્વાર્થને ત્યાગ કરીએ છીએ. મા ઇચ્છાપૂર્વક જ સંતાનની સેવા કરે છે; માણસ અંધ બાવે નહિ પણ જ્ઞાનપૂર્વક પ્રેમથી સમાજનું હિત કરે છે. આ જે બૃહત્ હું છે, સામાજિક હું છે, સ્વાદેશિક હું છે, માનવિક હું છે, એના પ્રેમનું બળ એટલું છે કે, એ ચૈતન્ય જેનો સામેસામ કબજો લે છે તે આ બૃહત્તા પ્રેમમાં પોતાના ક્રુદ્ધ હૃદયનાં સુખદુઃખ, શ્વપનમૃત્યુ બધાને બેધડક તુચ્છ ગણે છે. સમગ્રતામાં એવો આનંદ છે; વિચિત્રતા — અવગતનામાં જ દુઃખ અને દુર્બળતા રહેલાં છે. એટલે ઉપનિષદમાં કયું છે — ભૂમૈવ સુખં નાલ્પે સુખમસ્તિ ।

વિશ્વબાપી સમગ્રતામાં બ્રહ્મની શક્તિ સત્યના સત્યરૂપે અને મંગલના મંગલરૂપે રહેલી છે એમ નહિ, એ શક્તિ અપરિમેય આનંદરૂપે રહેલી છે. આ વિશ્વની સમગ્રતાને બ્રહ્મ, જ્ઞાન વડે પૂર્ણ કરીને

એને પ્રેમ વડે આશ્રિત કરીને રહેવું છે. એનાં એ જ્ઞાન અને પ્રેમ સનાતન ઝરણની ધારાએ શુદ્ધાત્મામાં ચર્ચિત વહી રહ્યાં છે, એ કદી ખૂટતાં નથી.

એટલા માટેજ પરમાત્મા સાથેનું આત્માનું મિલન એ જ્ઞાન, પ્રેમ અને કર્મનું મિલન છે. એજ મિલન આનંદનું મિલન છે. સંપૂર્ણની સાથે મળવું હોય તો સંપૂર્ણતા દ્વારાજ મળવું પડે — તોજ આપણું જે કંઈ છે તે બધું ચરિતાર્થ થવા પામે.

૯૦

આત્મમત્યય

૨૧મી ચૈત્ર, ૧૩૧૫

મારો દેહ, પ્રાણ, ચૈતન્ય, બુદ્ધિ અને હૃદય — એ બધું મળીને હું એક વસ્તુ છું. એ જે સમગ્રતા, સંપૂર્ણતા છે, એ એક વસ્તુ છે. માટેજ પોતાને જાણી શકે છે અને પોતા ઉપર પ્રેમ કરી શકે છે.

એટલુંજ નહિ, એજ કારણે તે સર્વત્ર એકને શોધે છે અને એક મળતાંજ આનંદિત થાય છે. અશ્વમતા એને કુઃખ દે છે — એ સંપૂર્ણતા ચાહે છે.

ખડું જ્ઞેતાં, એ જે કાંઈ ચાહે છે તે કોઈ ને કોઈ રૂપે આ સંપૂર્ણતાનીજ શોધ હોય છે. તે પોતાના એકની સાથે આસપાસના બહુને જાંધી દઈને કુદ્ર એકને જુદતર એક બનાવી દેવા ઇચ્છે છે.

આપણામાંના પ્રત્યેકે પોતામાં આ જે એકજની સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી છે એનીજ શક્તિથી આપણે જગતનાં બીજાં બધાં એકજનો અનુભવ

કરી શકીએ છીએ. આપણે સમાજને એક તરીકે સમજી શકીએ છીએ, માનવજાતિને એક તરીકે સમજી શકીએ છીએ, આખા વિશ્વને એક તરીકે સમજી શકીએ છીએ — એટલું જ નહિ, એ રીતે એક તરીકે જેને આપણે સમજી શકતા નથી તેનું તાત્પર્ય અ.પણે પામી શકતા નથી — તેની બાજતમાં આપણી શુદ્ધિ સતત ફેરવા કરતી હોય છે.

એટલે આપણે જે પરમ એકને શોધીએ છીએ તે કેવળ આપણા પોતાના આ એકની પ્રેરણાથી જ. એ એક પોતાના એકપને ત્યાં મુઠી સર્જી ગયા વગર વચ્ચે અટકી શકતું નથી.

આપણે સમાજને એક તરીકે સમજીએ છીએ તે સમાજનો પાયો આપણો આત્મા છે — માનવજાતિને એક સમજીએ છીએ એ સમાજનો પાયો એ આત્મા છે — વિશ્વને એક સમજીએ છીએ તેના પણ પાયો એ આત્મા છે અને પરમાત્માને મૂકીતવું સમજીએ છીએ તેના પણ પાયો એ આત્મા છે. એટલા માટે જ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે સાધક — જાત્મન્યેવાત્માર્ન વચચતિ — આત્મામાં જ પરમાત્માને જુએ છે. કારણ, આત્મામાં જે એકપ છે તે એકપ જ પરમ એકપને શોધે છે અને પરમ એકપને પામે છે. જે જ્ઞાન તેના પોતાના એકપને આશ્રય કરીને આત્મજ્ઞાનરૂપે રહેલું છે તે જ જ્ઞાન પરમાત્માના પરમ જ્ઞાનમાં ચરમ આશ્રય પામે છે. એટલા માટે જ પરમાત્માને “एकात्म-प्रत्ययનાरम्” કહેલો છે. એટલે કે પોતા પ્રત્યે આત્માને જે એક સ્વાભાવિક વિશ્વાસ હોય છે, તે વિશ્વાસનો જ સાર તે પરમાત્મા. આપણો આત્મા સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાને એક તરીકે જાણે છે, એક તરીકે જાણવાનો સાર પરમ એકને જાણવામાં રહેલો છે, તે જ પ્રમાણે આપણામાં જે એક આત્મપ્રેમ રહેલો છે, આત્મામાં આત્માનો આનંદ, એ આનંદ જ માનવ આત્મા પ્રત્યેના પ્રેમનો પાયો છે, વિશ્વાત્મા પ્રત્યેના પ્રેમનો પાયો છે, પરમત્મા પ્રત્યેના પ્રેમનો

પાયો છે. અર્થાત્ એ આત્મપ્રેમનો જ પરિપૂર્ણતમ અને સત્યમય વિકાસ એટલે પરમાત્મા પ્રત્યેનો પ્રેમ — એ જુમાનંદમાં જ આત્માના આનંદની પરિણતિ છે. આપણા આત્મપ્રેમની ચરમ દશા એટલે એ પરમાત્મામાં આનંદ. તદેતર પ્રેયઃ પુત્રાત પ્રેયો વિજાત પ્રેયોઽન્યસ્માત્ સર્વસ્માત્ અન્તરતરં ચક્ષમાત્મા ।

૯૧

ધીર સુક્રતાત્મા

૨૨મી ફેબ્રુ, ૧૯૧૫

આ વાતની અર્થા કરી કરીને એને અધરી બનાવી ખૂંકવામાં આવે છે. તેમ છતાં એ જ આપણી સૌથી સહેલી વાત છે — તથા શરૂઆતની પહેલી વાત છે અને છેવટની છેલ્લી વાત છે. આપણને આપણી પોતાની અંદર એક 'એક' મળ્યું છે અને એકને જ આપણે બહુમાં સર્વત્ર શોધતા ફરીએ છીએ. એટલું જ નહિ, બાગક જ્યારે જુદી જુદી વસ્તુઓને અડી, મૂંઘી, ખાઈ જોવા માટે ચારેકોર હાથ લગાવે છે ત્યારે પણ તે પેલા એકને જ શોધતું હોય છે. આપણે પણ બાગકની પેઠે જુદી જુદી વસ્તુઓને અડીએ છીએ, સૂંધીએ છીએ, મોઢામાં મૂળીએ છીએ, તેને આધાર કરીએ છીએ અને તેનાથી આધાર ખામીએ છીએ, તેને બેગી કરીએ છીએ અને, તેને કચરાની પેઠે ફેંકી દઈએ છીએ. આ બધા પ્રયોગો અને આ બધા પ્રયાસો દ્વારા જ્યાં દુઃખો અને બધા લાભોમાં આપણે પેલા એકને જ શોધીએ છીએ. આપણું જ્ઞાન એકને પહોંચતા માગે છે,

આપણે પ્રેમ એકમાં મળવા માગે છે. એ સિવાય બીજી ઠાઠ વાત નથી.

આનન્દાદયેન રાત્તિમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે । આનંદ પોતાને નાના-રૂપે નાનાકાલે પ્રગટ કરે છે, આપણે એ નાનારૂપને જ ફક્ત જોઈએ છીએ, પરંતુ આપણે આત્મા એ નાનાની અંદર યઈને પેલા મૂળ એક આનંદને જોવા ઇચ્છે છે. જ્યાં સુધી એ મૂળ આનંદનો ઠાઠ આભાસ જણાતો નથી ત્યાં સુધી સનન વસ્તુ પછી વસ્તુ અને ઘટના પછી ઘટના આપણને યકવીને લોચ કરી નાખે છે અને આપણને અનંત પથે રખડાવી મારે છે. આપણું વિજ્ઞાન બધી વસ્તુઓમાં એક સત્યને શોધે છે, આપણે હતિદાસ બધી ઘટનાઓમાં એક હેતુને શોધે છે, આપણે પ્રેમ બધી સત્તાઓમાં એક આનંદને શોધે છે. એ વગર તે ક્યાંય જી કહી શકતો નથી. કહી શકતો નથી કે હા, મને મળ્યા ગયું.

આપણે જ્યારે ઠાઠ અંધારા ઓરડામાં આપણને જોઈતી વસ્તુ શોધના ઠાઠએ છીએ ત્યારે ચારે બાજુએ માથું અથડાવું હોય છે, ઠેસ વાગતી હોય છે, કેટલીય નાની વસ્તુઓને આપણે મોટી માની લેના ઠાઠએ છીએ, કેટલીય તુચ્છ વસ્તુને વજારી પડીને આપણે કહીએ છીએ કે આ મળ્યા ગઈ. ત્યાર પછી જોઈએ છીએ તો મૂઠીમાં જ તે વસ્તુ ઓળાઈને ધૂળ થઈ જાય છે.

ખરી વાત એ છે કે એ અધિકારમાં મને ખબર જ નથી હોતી કે મારે શું જોઈએ છે. પરંતુ જેવો એક દીવો પેટવચામાં આવે કે તરત જ એક દાણમાં બધું સહેલું થઈ જાય છે — તરત જ આટલા દિવસ સુધીની શોધ અને માથાકૂટ પછી એક પત્રમાં મને ખબર પડી જાય છે કે જે બધી મારે હાથે અથડાતી હતી તે મારે જોઈતી વસ્તુ નહોતી. જે મા એ આખા ઓરડાને સજાવીને શાંત બેઠો હતો તે જ મારી સાચી કામનાની વસ્તુ હતી. જેવો દીવો સળગ્યો કે

તરત જ બધી વસ્તુઓને છોડીને જે હાથ લાંબાવીને હું તેમની પાસે દોડી ગયો.

અને તેમ છતાં માને પામતાવિંત જ તેની સાથે બધી વસ્તુઓ પણ એકીસાથે મળી ગઈ, કોઈ વસ્તુએ અલગ થઈને મારા માર્ગમાં બાધારૂપ બની મને રોકી નહિ. માને જળનાવિંત જ આ સળવેત્રો ઓરડો મારો થઈ ગયો. પછી ઓરડામાંના બધા સરસામાનમાં હું કોઈ પણ જાતની રોકટોક વગર ફરવા લાગ્યો, જે વસ્તુનો જે ઉપયોગ હતો તે મને આવડી ગયો, પછી એ વસ્તુઓએ મારો કબજો ન લીધો પણ મેં જ તેઓનો કબજો લીધો.

એટલે હું કહેતો હતો કે શું જ્ઞાનમાં કે શું પ્રેમમાં કે શું કર્મમાં, પેશા એકને, પેશી મળ વસ્તુને પામીએ એટલે બધું સરેશું થઈ જાય છે — વસ્તુઓનો બધો ભાર એક કાણુમાં હળવો થઈ જાય છે. તરતાં ગીખનાં જ અગાધ જળમાં ફરવું પણ મારે માટે સ્વાભાવિક બની જાય છે, પછી અધાગ પાણીમાં ડૂબકી મારું તોયે હું વિનાશમાં ડૂબી જતો નથી, આપોઆપ ઉપર આવી રહું છું. એ તરવાનું ન આવડે તો પાણી મને ઝગલે ને પગલે બાધારૂપ થઈ પડે, મને મારી નાખવા તાકે. જે પાણીમાં ફરવું તરતાં આવડતું હોય તો મારે મન રમત જેવું છે, આનંદરૂપ છે, તે પાણીમાં ફરવું જ તરતાં ન આવડતું હોય તો મને દુઃખરૂપ થઈ પડે છે, મૃત્યુરૂપ થઈ પડે છે, થોડા પાણીમાં પણ હાથપગ પહોંચીને હું ફેફે થઈ જઈ છું.

આપણી ખરી જાણવાની વસ્તુને, પામવાની વસ્તુને જેવી મેળવીએ છીએ કે તરત જ આ સંસારની વિવિધતા આપણને બાંધી રાકતી નથી, રોકી રાકતી નથી, મારી રાકતી નથી. પછી, પહેલાં જે ભયંકર હતું તે જ હવે સહેલું બની જાય છે — પછી સંસારમાં આપણે મુક્તિ પણ આનંદ માણીએ છીએ. પછી સંસાર આપણા ઉપર કબજો જમાવતો નથી, આપણે જ સંસાર ઉપર કબજો જમાવીએ છીએ.

પણી, પહેલાં ડાલે ને પગલે આપણે જે આગ્રહવળી જતા હતા, શક્તિનો જે અપચય થતો હતો, તે ટળી જાય છે.

એટલા માટે જ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે તે સર્વે સર્વતઃ પ્રાપ્ય યોરા મુક્તાસ્માનઃ શાંતિશમિશ્રન્તિ, તે સર્વવ્યાપીને જેમણે સર્વ બાહ્યએથી મેળવ્યા છે, તેઓ ધીર યર્ષને, મુક્તાત્મા યર્ષને સર્વત્ર પ્રવેશ કરે છે. પહેલાં તેઓ ધૈર્ય મેળવે છે, અને તેઓ જુદા જુદા વિષયોમાં અને જુદા જુદા વ્યાપારોમાં બાહ્યો વખત ધાંધા યર્ષને ગાંડા જેવા યર્ષને ભટકતા નથી, તેઓ અગ્રગસ્ત્ર, અગ્રમત્ત અને ધીર બને છે. તેઓ મુક્તાત્મા બને છે, તે પરમ એક સાથે યોગ પામે છે. પોતાને કોઈ પણ અવકાર કે કોઈ પણ આસક્તિ વડે અલગ વિચ્છિન્ન કરી નાખના નથી, એકની સાથે મળી જઈને આનંદપૂર્વક વિશ્વના બધાં બહુમાં પ્રવેશ કરે છે, અને બધાં બહુ તે વખતે તેમને માગ આપે છે.

એ બધા ધાંગને એ બધા મુક્તાત્માઓને પ્રણામ કરીને તેમનો જ માર્ગ આપણે અનુસરીયું. એ છે એકની સાથે યોગ સાધવાનો માર્ગ, એ છે સધજામાં પ્રવેશ કરવાનો માર્ગ, એ છે જ્ઞાન, પ્રેમ અને કર્મની ચરમ પરિનૃપ્તિનો માર્ગ.

૯૨

મુશ્કેલ અને સહેલું

૨૪મી જાન, ૧૯૧૫

સાધનાનાં બે અંગ છે : એક, પકડી રાખતું અને બીજું, છોડી દેવું. એક બાળ્યતમાં સખત થવું અને બીજી બાળ્યતમાં સહેજ થવું.

વદાણુ માટે છે એનાં એ અર્થ છે : એક સુકાન, અને બીજું સહ. સુકાન ખૂબ સખત રીતે પકડી રાખવું જોઈએ. ધ્રુવના તારા તરફ નિશાન રિયર રાખીને સીધો રસ્તો પકડીને ચાલવું જોઈએ. એ માટે દિશા બાણુવાની જરૂર છે, નક્ષત્રોનો પરિચય હોવો જોઈએ, ઠપાં જોખમ છે, ક્યાં સગવડ છે એ બધું હમેશાં મન દઈને સમજવા વગર ચાલીએ તો ન ચાલે. એ માટે રાતદિવસ સક્રિય સાવચેતી અને દૃઢતા જરૂરની છે. એ માટે જ્ઞાન અને શક્તિ આવશ્યક છે.

બીજું એક કામ તે અનુકૂળ પવનમાં વદાણુને સોંપી દેવું. વદાણુને જેટલા સહ હોય તે બધાને એવી રીતે ખોલીને ગોળવવા કે પવનનો પૂરેપૂરો લાભ મળે.

આધ્યાત્મિક સાધનામાં પણ એમ જ છે. એક બાણુથી જેમ પોતાના જ્ઞાનને વિશુદ્ધ અને શક્તિને સક્રિય રાખવી જોઈએ તેમ બીજી બાણુથી ઈશ્વરની હજીબ આગળ પોતાની જાતને સંપૂર્ણ સમર્પણ કરી દેવી જોઈએ. તેમની સાથેના સંબંધમાં બિસફુલ્લ સદૃશ થઈ જવું જોઈએ.

પોતાને નિયમને માર્ગે દૃઢપણે પકડી રાખવાની સાધના ધણી જગ્યાએ જોવા મળે છે, પરંતુ પોતાની જાતને ઈશ્વરના હાથમાં સોંપી દેવાની સાધના બહુ ઓછી જોવા મળે છે. આ બાજતમાં પણ માણસની જાણે અમુક કૃપણતા રહેલી છે. તે પોતાની જાતને પોતાના હાથમાં રાખવા ઇચ્છે છે, ઊંડા ઇચ્છતો નથી. કોઈ કઠોર મનમાં તેને રાજ રાજ પોતાની શક્તિનો પરિચય મળે છે. રાજ રાજ તે હિસાબ કરીને જોઈ શકે છે કે નિયમ દૃઢ રાખીને આટલું ચાલી શકાયું. એમાં તેને એક વિશેષ પ્રકારનો અભિમાનનો આનંદ મળે છે.

પોતાના જીવનને ઈશ્વર આગળ સમર્પણ કરી દેવાનો અર્થ એવો નથી કે, હું જે કડું છું તે બધું જ ઈશ્વર કરે છે એમ માનવું. કામ

કું કું, છતાં લઉં નામ ધ્વિરનું, અને જવાજદારી નાખું તેને માથે
— એવું વિચિત્ર પરિણામ ન આવવું લેઈએ.

ધ્વિરના પવન આગળ જીવનને બરાબર વ્યસ્થિત કરીને ગોડવી
રાખવું પડશે. એ પવનને બરાબર માનીને ચાલવું પડશે. શૂઝી પડીને
તેને દાળીને ચાલીએ એ ન ચાલે. તેના આહવાનને, તેની પ્રેરણાને પૂરેપૂરી
કીમત માટે જીવન પ્રત્યેક ક્ષણે પોતાને ફેલાવી રાખે એમ થવું
લેઈએ. 'શી ઇચ્છા છે પ્રભુ, શી આરા છે' એ પ્રશ્નને જામત રાખી
જીવન સદા તૈયાર રહે. જે શ્રેય હોય તે જ તેને સહજ બાવે ચલાવે
અને ઠેક સુધી તેને લઈ જાય.

જાનામિ ધર્મ ન ચ મે વ્રજ્જિતિઃ
જાનામ્યધર્મ ન ચ મે નિવ્રજ્જિતિઃ ।
ત્વયા હૃષીનેશ હૃશિસ્થિતેન
યયા નિયુક્તોઽસ્મિ તયા કરોમિ ॥

એ શ્લોકનો અર્થ એવો નથી કે હું ધર્મને માગે ચાલું કે
અધર્મને માગે ચાલું, તું મને જે માગે ચલાવે છે તે માગે હું તો
ચાલું છું. એનો અર્થ એ છે કે મારી સહજ શક્તિ ઉપર જ ને હું બાર
દઉં છું તો તે મને ધર્મને માગે લઈ જતી નથી, અધર્મમાંથી મને
પાછો વાળતી નથી, માટે હે પ્રભુ, મેં એવું નહીં કર્યું છે કે તને
જ મારે હૃદયમાં રાખવો, અને તું મને જે માગે ચલાવે તે માગે
મારે ચાલવું. સ્વાર્થ મને જે માગે ચલાવવા માગે તે માગે હું ચાલીશ
નહિ, અહંકાર મને જે માગેથી પાછો વાળવા ઇચ્છે તે માગેથી હું
પાછો વળીશ નહિ.

આથી તેને હૃદયમાં સ્થાપીને તેના હાથમાં પોતાનો બાર સોંપી
દેવો, એ જ એક આપણી ઇચ્છારાકિતની સદાની સાધના હો

આમ કરવું હોય તો શરૂઆતમાં અહંકારને તેના ઉચ્ચાસન

ઉપરથી છેક નીચે હિતારી પાડવો જોઈએ. દુનિયાના સર્વ કોઈની સાથે સમાન થા, બધાની પાછળ આવીને બોલો રહે, સૌની નીચે જઈને બેસ, તેમાં કંઈ નુકસાન નથી. તારી દીનતા ઈશ્વરના પ્રસાદથી પરિપૂર્ણ બની જાયો, તારી નમ્રતા સુમધુર અમૃતફળના બારથી સાર્થક બનેા. હમેશાં ઝઘડો કરીને પોતાને માટે એ જગા જોટલી અસાધ્ય બન્યા સાચી રાખવાની રીત જરૂર છે, એની કિંમત દેવલી ! જગતના સર્વ કોઈની સાથે સમાન બનીને બેસવામાં શરમાઈશ નહિ — ત્યાં જ ઈશ્વર બેઠેલો છે. જ્યાં બધા કરતાં ઓંચા રહેવા માટે તું એકલો બેઠેલો છે ત્યાં તેમને માટે સ્થાન જલ્દી સાંકડું છે.

જ્યાં સુધી તેમની આગળ આત્મસમર્પણ કરશે નહિ ત્યાં સુધી તારાં સુખદુઃખ, તારી હારજીત સનત તને ચત્રાચમાન કર્યાં કરશે, તને હટકાવ્યા કરશે. પ્રત્યેકનો પૂરો આપાત તારે ખાવો પડશે. જ્યારે તેના સડને તેનો પવન લાગશે ત્યારે તરંગો તો એવા ને એવા જ ઊછળના હશે પણ તું સડસડાટ આવશે જશે. ત્યારે એ તરંગ આનંદના તરંગ હશે. ત્યારે પ્રત્યેક તરંગ તને કેવળ નમસ્કાર કરતો રહેશે અને એ વાતની જ સાખ પૂરશે કે તે ઈશ્વરને આત્મસમર્પણ કર્યું છે.

એકલે હું રહેતો હતો કે જીવનયાત્રાની સાધનામાં પોતાની શક્તિને ગમે એટલી લગવીએ તેમ જતાં ઈશ્વરના સદા વહેતા અનુકૂળ દક્ષિણ વાયુ આગળ બધા સડોને એકદમ પૂરેપૂરા ખોલી દેવાનું ન બૂલીએ, તો સારું.

૯૩

નમસ્તેસ્તુ

૨૬મી મે, ૧૯૧૫

કોઈ વેત્ત ગોળ ગોળ આંકડીઓ વડે પોતાના આધારને વીંટી વળે છે, કોઈ વેત્ત સીધાં મૂળિયાં વડે આધારને મળખૂત રીતે પકડી રાખે છે, તો કોઈ વેત્ત પોતાના આખા દેહ વડે જ અવસંખ્યનને ઘેરી લે છે.

આપણે પણ જે સંબંધો વડે ઈશ્વરને પકડીએ છીએ તે બધા એક જનના નથી હોતા. આપણે તેને પિતાભાવે પણ ભણ શકીએ, પ્રભુભાવે પણ ભણ શકીએ, અને મિત્રભાવે પણ ભણ શકીએ. જનનમાં જોડેલી જનના સંબંધોથી આપણે પોતાને બાંધીએ છીએ તે બધાના મૂળમાં ઈશ્વર જ રહેલો છે. જે રસ વડે તે તે સંબંધો પુષ્ટ થાય છે તે રસ ઈશ્વરનો જ છે. એટલે બધા જ સંબંધો તેને લાગુ પડી શકે છે, બધી જ જનના ભાવે ગાણસ તેને પામી શકે છે.

બધા સંબંધોમાં પહેલો સંબંધ એ પિતાપુત્રનો સંબંધ છે.

પિતા ગમે એવો મોટો હોય અને પુત્ર ગમે એવો નાનો હોય, બંને વચ્ચે શક્તિનો ગમે એટલો તફાવત હોય, તોયે બંને વચ્ચે જીંકું એકથ રહેલું હોય છે. એ એકથને જોઈ જ આટલો અમથો છોકરો તેના આવડા મોટા બાપને મેળવી શકે છે.

ઈશ્વરને પણ જો આપણે મેળવવા ઇચ્છતા હોઈએ તો તેને કોઈ એક સંબંધ મારફતે જ મેળવવો પડશે, નહિ તો તે આપણી આગળ ફેવળ એક દરજ્જાના અનુભવ તત્ત્વ અથવા ન્યાયસાક્ષીનો સિદ્ધાંત બની જશે, તે આપણો પોતાનો નહિ બની શકે.

ઈશ્વર કંઈ આપણી જુદીનો વિષય નથી; તે એના કરતાં ઘણું

વધારે છે; તે આપણે પોતાનો છે. તે જો આપણે પોતાનો ન હોતો જગતમાં કોઈ આપણું પોતાનું ન હોત, તો પોતાનું સમ્બંધો કંઈ અર્થ જ રહેત નહિ. તે જોમ વિરહ સૂચે અને આ દુઃખ પૃથ્વીને પોતાનાં કરીને આટઆટલા લાખો યોગજનનું દુસ્ત મિટાવી દઈને વચમાં રહેલો છે, તેમ જ તે પોતે જ એક માણસની સાથેના જીવન માણસના સંબંધ રૂપે રહેલો છે. નહિ તો એક માણસ અને જીવન માણસ વચ્ચે અંતર અનંત છે; વચમાં જો અનન્ત મિત્રનનો સેતુ ન હોત તો એ અનંત અંતર આપણે પાર કરત શી રીતે !

એટલે ઈશ્વર દુરદ્ધ એવું કોઈ તત્ત્વ નથી, એ આપણો અન્યંત પોતાનો છે. જ્યાં પોતાનાઓમાં તે એકમાત્ર ચિરંતન અખંડ પોતાનો છે. જાણના ફળને તેણે દેવળ એક સન્ધરૂપે ઝાડે નથી લટકાવી મૂક્યું, પણ સ્વાદથી, ગંધથી અને શોભાથી તેણે વિશેષરૂપે તેને મારું પોતાનું બનાવ્યું છે. તે પોતે મારો પોતાનો છે એટલે ફળને જાતજાતના રસથી મારું પોતાનું બનાવ્યું છે, નહિ તો ફળ નાખના સત્યને કું કોઈ પણ બાણ્યેથી કોઈ પણ રીતે લગારે પામી જ ન શકત.

પરંતુ આ પોતાપણું કેટલે મુઠ્ઠી જાય છે, કેટલું બેડું હોય છે, તે ઈશ્વરે માણસના સંબંધમાં માણસને બતાવ્યું છે — શરીર મન હૃદય સર્વત્ર એનો પ્રવેશ છે, ક્યાંય એનો વિચ્છેદ નથી, વિરહ અને મૃત્યુ પણ તેને અલગ કરી શકતાં નથી.

એટલા માટે જ માણસોના આ સંબંધો દ્વારા આપણે કંઈક અંશે સમજી શકીએ છીએ કે, નિષ્પિત્ર બ્રહ્માંડમાં જે સદાસર્વદા આપણો પોતાનો છે તે આપણો શું છે? એને આપણે સત્ય જ્ઞાનમન્ત્રે દ્રઢ કરીએ એટલાથી બધું કહેવાઈ જતું નથી. એના કરતાં ચરમતર અને અંતરતર વાત એ છે કે તું મારો પોતાનો છે, તું મારી માતા છે, મારો પિતા છે, મારો મિત્ર છે, મારો પ્રણુ છે, મારી વિદ્યા છે, મારું ધન છે, ત્વમેવ સર્વ મમ દેવદેવ । તું મારો છે ને હું તારો

હું, તારી અને મારી વચ્ચે એ સંબંધ જ મારા સર્વસ્વ કરતાં મોટું સત્ય છે, મારા સર્વસ્વ કરતાં મોટી સંપત્તિ છે. તું મારા મહત્તમ, સત્યતમ પોતાના રૂપ છે.

ઈશ્વરની સાથેના આ સંબંધનો અનુભવ કરવા માટેનો એક મંત્ર છે — પિતા નોહસિ, — તું અમારો પિતા છે. જે અનન્ત સત્ય છે, તેને આપણું પોતાનું સત્ય બનાવવાનો આ એક મંત્ર છે, તું અમારો પિતા છે.

હું નાનો છું, તું બ્રહ્મ છે, તેમ છતાં તારી અને મારી વચ્ચે સંબંધ છે, તું પિતા છે. હું અજોષ છું, તું અનન્ત જ્ઞાનરૂપ છે, તેમ છતાં તારી અને મારી વચ્ચે સંબંધ છે, તું પિતા છે.

આ જે સંબંધ, એ સંબંધને લીધે તારી અને મારી વચ્ચે વિશેષભાવે અવરજવર રહે છે, તારી અને મારી વચ્ચે વિશેષભાવે લેણુદેણુ ચાલે છે. એ સંબંધને હું પૂરેપૂરા જ્ઞાન સાથે, પૂરેપૂરા બળ સાથે વળગી રહું, એવી મારી ઇચ્છા છે. એટલે મારી પ્રાર્થના એ છે કે પિતા નોહસિ, તું પિતા છે એ જ્ઞાન મને આપ. તું તો — પિતા નોહસિ, પિતા છે; પણ માત્ર હોય એટલું પૂરતું નથી — પિતા નોહસિ, તું મારો પિતા છે એ જ્ઞાન મને આપ.

મારા ચૈતન્ય અને બુદ્ધિના બળથી હું જે કંઈ જ્ઞાન પામું છું તે બધું જ તેની પાસેથી પામું છું — યિયો યો નઃ પ્રચોરયાત્, જે આપણી ધીરાક્તિઓને ત્રેરે છે, જે વિશ્વ બ્રહ્માંડને અખંડ એક રૂપે રાખી રહ્યો છે, તેમના સિવાય કોઈ પણ જ્ઞાન બીજે ક્યાંથી મળવાનું હતું? પણ એ સાથેસાથ એ જ્ઞાન પણ મજે તો સારું કે એ તે જ આપે છે..

તે જ પિતાશ્રી મને જ્ઞાન આપે છે એ જ્ઞાન મારા અંતરમાં હોય તો જ હું તેને યથાર્થ ભાવે નમસ્કાર કરી શકું. હું બધું જ તેની પાસેથી લઉં છું, પામું છું; છતાં તેને નમસ્કાર કરી શકતો નથી,

‘મારું’ મન સખત જ રહે છે, માથું ઊંચું જ રહે છે. કારણ, તેની સાથેના મારા મંગલધનું મને લેશ પણ લાભ નથી.

એટલે આપણી પ્રાર્થના એ છે કે, નમસ્તેહસ્તુ. તને અમારા નમસ્કાર હો. એ નમસ્કાર નમ્રનાથી અને આત્મસમર્પણથી પરિપૂર્ણ બનીને તારે ચરણે આવે. ‘મારું’ સમસ્ત જીવન તારા પ્રત્યેના નમસ્કારમાં પરિણમે.

તારી સાથે મારા સંબંધ જ એ છે કે, તું મને આપે અને હું નમસ્કારમાં નીચો નમીને તે ગ્રહણ કરું. આ નમસ્કાર ખૂબ મધુર છે. એ જલભારથી લયેલા મેઘ જેવો, ફૂલભારથી લયેલી સાખા જેવો રસથી અને મંગલથી પરિપૂર્ણ છે. એ નમસ્કારને લીધે જીવન કલ્યાણથી ભરાઈ જાય છે, સૌંદર્યથી ભરારાઈ જાય છે. એ નમસ્કાર કેવળ નિર્ગિહ માધુર્ય જ નથી, એ પ્રબળ શક્તિ પણ છે. એ જેમ અનાયાસ-પૂર્વક ગ્રહણ કરે છે અને વહન કરે છે, તેમ ઉદ્ધત અહંકાર કરી શકતો નથી. એનો દોષ પરાભવ કરી શકે એમ નથી. જીવન એ નમસ્કારને કારણે બધા આધાન, દાતિ, આશન અને મૃત્યુની હિપર પણ સહેજે વિજય મેળવે છે. એ નમસ્કારને લીધે જીવનનો બધો ભાર એક દાણમાં ઢગવો થઈ જાય છે, પાપ તેના હિપર થઈને દાણિક રેણની માફક ચાટ્યું જાય છે, તેને ભાંગી નાખી શકવું નથી. એટલા માટે દરેકજ આપણે પ્રાર્થના કરીએ છીએ, નમસ્તેહસ્તુ તને મારા નમસ્કાર હો. સુખ આવો કે દુઃખ આવો, નમસ્તેહસ્તુ. માન આવો કે અપમાન આવો, નમસ્તેહસ્તુ. તું રક્ષણ કરે છે એ જાણીને નમસ્તેહસ્તુ. તું હરહંમેશ મારી પાસે જ છે એ જાણીને નમસ્તેહસ્તુ. તારા ગૌરવમાં જ ‘મારું’ એકમાત્ર ગૌરવ છે એ જાણીને નમસ્તેહસ્તુ. અખંડ અભાંગનો અનંતકાલનો અધીશર તું જ મિત્ર નોડયિ એ જાણીને નમસ્તેહસ્તુ. વિપત્તિને જ આશ્રય માનવાનું મિટાવી દે, નમસ્તેહસ્તુ. મને પોતાને જ મોટો માનવાનું મિટાવી દે, નમસ્તેહસ્તુ. તને જ યથાર્થરૂપે નમસ્કાર કરી સદાને માટે પરિચાલુ પામું એમ કર.

૯૪

મંત્રનું બાંધન

૨૭મી ચૈત્ર, ૧૩૧૫.

વીણાનો કોઈ તાર પીતળનો, તો કોઈ તાર લોહનો, કોઈ તાર જડો તો કોઈ તાર પાતળો, કોઈ તાર મધ્યમ સૂરે બાંધવાનો તો કોઈ તાર પંચમે. પણ બાંધવો તો પડેજ, તારમાંથી કોઈ એક વિશુદ્ધ સૂર પ્રગટાવવો પડે, નહિ તો બધું નકામું જાય.

જગતમાં ઈશ્વરની સાથે આપણો કોઈક સંબંધ સ્થાપવો જોઈએ.. કોઈ એક વિશેષ સૂર જગાડવો જોઈએ.

સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, ઓપધિ, વનસ્પતિ બધાંજે જ આ વિશાળ વિશ્વસંગીતમાં પોતાનો કોઈ ને કોઈ વિશેષ સૂર બેળવેલો છે. માણસના જીવને પણ શું આ ચિરહિત્તીત સંગીતમાં ભળવું નહિ જોઈએ ?

પણ હજી આ જીવનને તારની પેઠે બાંધવું નથી. એમાં હજી કોઈ ગીતનો આવિર્ભાવ થયો નથી. આ જીવન સૂત્રમાંથી વિચિત્ર ચર્ચ ગયેલી જાતજાતની તુચ્છતાઓમાં વ્યર્થ જતી રહ્યું છે. ગમે તેમ કરીને એના કોઈ એક નિત્ય સૂરને ધ્રુવ બનાવવો પડશે.

તાર બાંધવો શી રીતે ?

ઈશ્વરની વીણામાં બાંધવાના અનેક સંબંધો છે, તેમાંથી પોતાના મનને અનુરૂપ કોઈ એક સંબંધ નક્કી કરી લેવો જોઈશે.

મંત્ર એ બાંધવાનો એક ઉપાય છે. મંત્રને અવગંજીને આપણે નના વિષયને મનની સાથે બાંધી રાખીએ છીએ. એ વીણાની ખીટી જેવો છે. જે તારને ખેંચેલો રાખે છે, ઢીલો પડ્યા દેતો નથી..

લગ્ન વખતે સ્ત્રીપુરુષનાં વસ્ત્રને ગાંઠ વાગી દે છે, તેની સાથે મંત્ર લાગે છે. એ મંત્ર મનમાં પશુ ગાંઠ વાળ્યા કરે છે.

ધર્મરત્ની સાથે આપણે જે ગાંઠ બાંધવાની જરૂર છે તેમાં મંત્ર મદદ કરે છે. એ મંત્રને અવગ્રંથાને આપણે તેની સાથે કોઈ એક સંબંધ પાડેા કરી લઈશું.

એવો જ એક મંત્ર છે — પિતા મોડસિ.

એ સૂરે જીવનને બાંધીશું તો બધા વિચારમાં અને કર્મમાં એક વિશેષ રાગિણી વાગી ઊઠશે. હું તેનો પુત્ર છું એ વાત જ મૂર્ત બનીને મારી બધી જ બાબતોમાં એ જ વાતને પ્રગટ કરશે કે હું તેનો પુત્ર છું.

આજે હું કશું જ પ્રગટ નથી કરતો. ખાઈ છું, કામ કરું છું, આરામ કરું છું, એટલું જ. પરંતુ અનન્ત કાળમાં અનન્ત જગતમાં મારા પિતા રહેલા છે એનું કોઈ ચિહ્ન જ પ્રગટ થતું નથી. અનન્તની સાથે આજે પણ મારી કોઈ ગાંઠ કયાંય બાંધાઈ નથી.

એ મંત્રને આધારે મારા જીવનના તાર એટલા તો સારી રીતે બાંધેલા હતા કે જીવલેણ મંત્રજાના દુઃસહ આધાતમાં પશુ તે તાર લગારે બેસરા બોલ્યા નહોતા — માત્ર એટલું જ બોલ્યા હતા, પિતા મોડસિ.

તેઓ જે સૂરનો આદર્શ રજૂ કરી ગયા છે, તે સાચા આદર્શની સાથે અત્યંત મહેનત લઈને મેળવીને તાર બાંધવા જોઈશે, જેથી ફરી વિચાર ન કરવો પડે, જેથી સુખમાં, દુઃખમાં કે પ્રયોજનમાં આપો-આપ જ તે ગાંઠ ઊઠે, પિતા મોડસિ.

હૈ પિતા, હું તમારો પુત્ર છું એ સૂર જરાબર પ્રગટ કરવો એ કંઈ નાનીસૂની વાત નથી. કારણ, આત્મા કે જાયતે પુત્ર ! પુત્ર એ પિતાનો જ આવિર્ભાવ છે. સંતાનમાં પિતા પોતે જ સંતાન યાવ

— લંબાય છે. તમારી અપાપવિદ્ધ આનંદમય પરિપૂર્ણતાને જો વ્યક્ત ન કરી શકું તો આ સૂર વાગશે નહિ કે, પિતા મોડસિ.

એટલે આ જ મારી દરહમેશની અંતરની પ્રાર્થના હો. પિતા મો વોષિ, નમસ્તેડસ્ટુ.

૯૫

પ્રાણ અને પ્રેમ

૨૮મી ચૈત્ર, ૧૩૧૫

પિતા મોડસિ એ મંત્રને આપણે જીવનમાં સ્વીકારીશું. કોની પાસેથી સ્વીકારીશું? જે પિતા છે તેની પાસેથી જ સ્વીકારીશું. તેમને કહીશું, તમે પિતા છો, એ વાત તમે જ અમને સમજાવો. મારા જીવનના આખા ઇતિહાસ મારફતે, બધાં સુખદુઃખ મારફતે સમજાવો.

પિતાની સાથેનો આપણો જે સંબંધ છે તે કંઈ ઊંચો કરેલો સંબંધ નથી. શબ્દની સાથે પ્રજ્વળી, શેકની સાથે નોકરની એક પ્રકારની પરસ્પર સમજૂતી હોય છે. તે સમજૂતી ઉપર જ તેમનો સંબંધ રચાયેલો હોય છે. પરંતુ પિતાની સાથે પુત્રનો સંબંધ બહારનો નથી, એ તો એકદમ પહેલામાં પહેલો — આદિતમ સંબંધ છે. એ સંબંધ જ પુત્રના અસ્તિત્વના મૂળમાં રહેલો છે. એટલે એ ઊંડો આત્મીય સંબંધ કોઈ બાહ્ય અનુકૂળ કે કોઈ ક્રિયાકાંડ વડે રચવાનો નથી, ફક્ત ભક્તિ વડે અને ભક્તિજનિત કર્મ વડે જ એ સંબંધને સ્વીકારવો પડે છે.

પિતાની સાથે પુત્રનો મૂળ સંબંધ શામાં રહે છે? પ્રાણમાં. પિતાના પ્રાણ જ પુત્રમાં સંચાલિત થયા હોય છે.

દેનોપનિપદમાં પ્રથમ પૃષ્ઠે છે — કેવ પ્રાણઃ પ્રયત્નઃ પ્રતિયુજઃ ? પ્રાણને કેના તરફથી પ્રથમ પ્રેતિ (Energy) મળેલી છે ? આ પ્રશ્નમાં જ એનો ઉત્તર હોયો રહેલો છે, જે મદાપ્રાણ છે તેના તરફથી.

જગતમાં કોઈ પણ પ્રાણ કોઈ એક સંકીર્ણ સીમામાં પોતામાં પોતે પુરાઈ રહેલો નથી. આખા જગતના પ્રાણ સાથે તેને સંબંધ છે. મારા આ શરીરમાં જે પ્રાણની ક્રિયા ચાલે છે, તે કંઈ ફક્ત આ શરીરની જ નથી. વિશ્વવ્યાપી આકર્ષણ, વિકર્ષણ, વિશ્વવ્યાપી રાસાયણિક શક્તિ, જલ, વાયુ, પ્રકાશ અને ગરમી એ બધાંએ એને અખિત્ર વિશ્વના પ્રાણ સાથે જોડી દીધેલો છે. વિશ્વના પ્રત્યેક અણુ પરમાણુમાં પણ જે અવિરત ચેટા ચાલ્યા કરે છે, મારા આ શરીરની ક્રિયા પણ તે વિરાટ પ્રાણની જ એક માત્રા છે. એટલે જ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે यदि किंच जगत् सर्वं प्राण एतत्ति निःसृतम्. વિશ્વમાં આ જે કંઈ ચાલે છે, તે બધું જ પ્રાણમાંથી નીકળીને પ્રાણમાં જ સ્પંદિત થાય છે. એ પ્રાણનું સ્પંદન દૂરમાં દૂરનાં નક્ષત્રોની પેઠે જ મારા હૃદયમાં પણ ચાલી રહ્યું છે, બરાબર એ જ મૂરમાં અને એ જ તાલમાં.

પ્રાણ કેવળ શરીરના જ નથી, મનના પણ પ્રાણ છે. મનમાં પણ ક્રિયા છે. મન ચાલે છે, મન વધે છે, મનમાં પણ ધડબાંજ અને પરિવર્તન ચાલ્યા કરે છે. એ સ્પંદિત તરંગિત મન કદી પણ મારી આ જરા જેટલી વાડમાં પુરાઈ રહેલું હોતું નથી. પેલા નાચના પ્રાણની સાથે જ હાથ પકડીને આખા વિશ્વમાં તે આંદોલિત થતું હોય છે, નહિ તો હું તેને કેમે કયો પામી શકત નહિ. મન મારફતે હું આખા જગતના મન સાથે જોડાયેલો છું. એટલે તે સર્વત્ર જઈ શકે છે. નહિ તો મારા આ એકલા બહિષ્કૃત ઘરમાં આંધળું મન ફક્ત મારા જ અધેકારાગારમાં પડ્યું પડ્યું રાતદિવસ રજા કરે.

મારાં મન અને પ્રાણ અવિચ્છિન્નઆવે વિશ્વ મારફતે તે અનન્ત કારણ સાથે જોડાયેલાં છે. કાણે કાણે હું ત્યાંથી પ્રાણ, ચૈતન્ય અને

ધીરક્રિત મેળવતો રહું છું. આ વાત કેવળ વિજ્ઞાન દ્વારા જાણીએ એટલું બસ નથી. એને જ્યારે લક્ષિત વડે સમજીશું ત્યારે પેલો મંત્ર સાર્થક થશે, ઝૂં પિતા નોડસિ. મારા પ્રાણમાં વિશ્વપ્રાણ, મારા મનમાં વિશ્વમન રહેલું છે એમ કહેવાથી આ આવડી મોટી વાત પૂરેપૂરી સમજાતી નથી, એને બહાર જ બેસાડી મૂક્યા જેવું થાય છે. મારા પ્રાણની અંદર પિતાના પ્રાણ, મારા મનની અંદર પિતાનું મન રહેલું છે એ વાત પોતા પાસે સારી રીતે બોધાવવી પડશે.

પિતા તરફથી આપણા તરફ માત્ર પ્રાણ વજા કરે છે એમ નથી, તેમના તરફથી આપણા તરફ પ્રેમ અવિશ્રામ સંચારિત થયા કરે છે. આપણી અંદર ફક્ત એક ગતિ છે, ક્રિયા છે, એમ નહિ, આનંદ પણ છે. આપણે કેવળ છત્રીએ છીએ, કામ કરીએ છીએ એટલું જ નહિ, આપણને રસ પડે છે. આપણા જોવામાં સાંભળવામાં, આહારમાં વિહારમાં, કામમાં કાળમાં, માણસો સાથેના નાનાવિધ સંબંધોમાં અનેક પ્રકારનાં સુખ અને અનેક પ્રકારનો પ્રેમ રહેલાં છે.

એ રસ કયાંથી આવે છે? એ રસ શું આપણી પોતાની અંદર અક્ષય રહેલો છે? એ શું ફક્ત મારા આ એક નાના કારખાનાના બોધરાના અધારમાં તૈયાર થાય છે?

એમ નથી. વિશ્વભુવનમાં સૌ કોઈને પરિપૂર્ણ કરીને ધ્વિર આનંદ પામે છે. જળમાં, સ્થળમાં અને આકાશમાં તે આનંદમય વ્યાપેલો છે. પોતાના એ આનંદને, એ પ્રેમને તે સતત મોકલ્યા કરે છે, એટલે જ મને જીવવામાં આનંદ પડે છે, કામ કરવામાં આનંદ પડે છે, જાણવામાં આનંદ પડે છે, માણસો સાથેના જાતજાતના સંબંધોમાં આનંદ પડે છે. તેના જ પ્રેમના તરંગો મને સતત સ્પર્શે છે, આધાર કરે છે, સચેતન બનાવે છે.

આ જે રાતદિવસ એ જુમાનો પ્રેમ નાનાવિધ વર્ણમાં, ગંધમાં અને ગીતમાં, નાનાવિધ સ્નેહમાં, સખ્યમાં અને શ્રદ્ધામાં જીવાળના

વેગની પેઠે આપણી અંદર ધસી આવે છે, એના જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ થઈને આપણે જોશીએ તો સારું — ઝૂં સિત્તો નોડવિ. તે સત્ય આપણને પ્રાણથી અને પ્રેમથી ભરી દે છે, એ અનુભવ આપણે જોઈ ન જોસીએ તો સારું. એ અનુભૂતિ જેમને મન અસંત ઉજાગવડ દત્તી તેમણે જ કહેલું છે, કોટોગાન્યાત્ કઃ પ્રાણ્યાન્ સંદય વ્યાકારા જ્ઞાતન્દો ન સ્યાત્ । ઈશોવોજ્ઞાનન્દ્યાત્તિ । કોણ કરી શરીરની અથવા પ્રાણની ક્રિયા કરત, આકાશમાં જો આનંદ ના હોત. એ આનંદ જ સૌને આનંદ આપે છે.

૯૬

ભય અને આનંદ

૧૯મી ફેબ્રુ, ૧૯૧૫

ઝૂં સિત્તો નોડવિ એ મંત્રમાં જો લાવેનો સમન્વય છે. એક તરફથી પિતા સાથે પુત્રનું સામ્ય છે. પુત્રમાં પિતાએ પોતાની ભૂતને જ પ્રગટ કરી છે.

બીજી તરફથી પિતા મોટા છે, પુત્ર નાનો છે.

એક તરફ અભેદનું ગૌરવ અને બીજી તરફ બેદની પ્રણતિ. પિતા સાથેના અભેદને કારણે આપણે આનંદ કરી શકીએ, પણ બચાઈ ન કરી શકીએ. મારી જ્યાં મર્યાદા હોય ત્યાં મારે માથું નમાવવું જ પડે.

પણ આ નમવામાં અપમાન નથી. કારણ, ધ્રુવર મારાથી મોટા જ નથી, મારા પોતાના છે, મારા પિતા છે. તે મોટા છે પણ મારા છે. હું નાનો છું પણ તેમનો છું. તેમને પ્રણામ કરવામાં હું મારા

મોટા 'હું'ને જ પ્રણામ કરું છું. એમાં બહારનો કોઈ ધોંયપરોણો નથી — જળરક્તી નથી. જે મોટામાં હું રહેલો છું, જે મોટામાં જ પરિપૂર્ણ સાર્થકતા છે, તેને પ્રણામ કરવા એ જ એક સ્વાભાવિક પ્રણામ છે. એ પ્રણામ કશું મેળવવા માટે નથી, કશું આપવા માટે નથી, કોઈ બચથી કરેલા નથી, બળજબરીએ કરેલા નથી. એ તો મારા જ અનન્ત ગૌરવની અનુભૂતિ આગળ પ્રણામ છે. એ પ્રણામનું મહત્વ સમજીને જ પ્રાર્થના કરવામાં આવેલી છે કે નમસ્તેઽસ્તુ, તારા પ્રત્યેના મારા નમસ્કાર સાચા બને.

ઈશ્વરનો વિજ્ઞાનોડિ કહીને સ્વીકાર કરીએ એટલે તેમની સાથેના આપણા સંબંધમાં અમુક મર્યાદા સચવાય છે. ઈશ્વરની બાબતમાં દેવળ પ્રેમરસથી છાકટા બનવાની જે એક ઉચ્છૃંખત બાનભૂલી વૃત્તિ હોય છે તે આપણા ઉપર આક્રમણ કરી શકતી નથી. સંબંધને કારણે આપણા આનંદને ગાંભીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે, અચંચત ગૌરવ પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રાચીન વેદે બધા માનવ સંબંધોમાં દેવળ આ પિતાના સંબંધને જ ઈશ્વરમાં વિશેષરૂપે અનુભવ્યો છે. માતાના સંબંધને સુધ્ધાં ત્યાં સ્થાન આપેલું નથી.

કારણ, માતાના સંબંધમાં પણ એક બાજુ જેમ બોળે ચોછો છે, તેમ બીજી બાજુ સંપૂર્ણતાનો અભાવ છે.

માતા સંતાનનું સુખ જુએ છે, આરામ જુએ છે; તેની બૂખ મટાડે છે, તેના શોકમાં સાન્ત્વન આપે છે, તેની માંદગીમાં શુશ્રૂષા કરે છે. આ બધામાં જ સંતાનની તાત્કાલિક જરૂરિયાત પૂરી પાડવાની દૃષ્ટિ રહેલી છે.

પિતાની દૃષ્ટિ સંતાનના આખા જીવનના વિશાળ ક્ષેત્ર ઉપર હોય છે. તેનું આખું જીવન સમગ્રપણે સાર્થક થાય એમ તે ઇચ્છતા

હોય છે. એટલા માટે જ સંતાનનું સુખ અને આરામ એ જ તેમની નગરમાં સર્વસ્વ નથી હોતાં. એટલા માટે તે સંતાનને દુઃખ પણ દે છે. તેને શિસ્તમાં રાખે છે, તેને કોઈ વસ્તુથી વંચિત રાખે છે, તે નિયમનું ઉદ્વેગન કરીને બ્રહ્મ ન થાય એ વિષે તે સદા સાવધ રહે છે.

અર્થાત્ પિતામાં માતાનો રનેહ છે, પણ તે રનેહ સંકુચિત સીમામાં પુરાયેલો ન હોવાને લીધે તે બહુ પ્રગટપણે નગરે ચડતો નથી, અને તેની સાથે મનકાવે તેવી રમત કરી શકાતી નથી.

એટલા માટે પિતાને નમસ્કાર કરતી વખતે કહ્યું છે કે, નમઃ શામ્ભવાય ચ મયોમવાય ચ, જે સુખકર છે તેને નમસ્કાર, જે કલ્યાણકર છે તેને નમસ્કાર.

પિતા કેવળ આપણા સુખની તૈયારી નથી કરતા, આપણું મંગલ પણ કરે છે. એટલા માટે સુખમાં પણ તેમને નમસ્કાર હો, દુઃખમાં પણ તેમને નમસ્કાર હો. એમાં જ પિતાની પૂર્ણતા છે; તે દુઃખ આપે છે.

ઉપનિષદમાં એક તરફ કહેલું છે કે જાનન્વાદ્યેવ સત્ત્વિમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે. આનંદમાંથી બધું જન્મેલું છે. તો વળી બીજી તરફ એમ કહેલું છે કે મયાદસ્માનિસ્તપતિ મયાસ્તપતિ સૂર્યઃ । એના બચથી અગ્નિ બને છે, એના બચથી સૂર્ય તાપ આપે છે.

એનો આનંદ ઉચ્છૃંખલ આનંદ નથી, તેમાં એક અમેઘ નિયમનું શાસન રહેલું છે. અનન્ત દેશમાં અને અનન્ત કાળમાં કયાંય એક કણ પણ લગારે ચસકી શકતો નથી. એ અમેઘ નિયમ એ જ ભય. એની આગળ સહેજ પણ ચાલાકી ચાલતી નથી, તે કયાંય કોઈને પણ લગારે છૂટ આપતો નથી.

યદિદં ત્રિષ્વ જગત્ સર્વં પ્રાણેશ્વરિ ત્રિમુતં મહદ્મયં વજ્રમુષ્ણમ્ ।
આ જે કોઈ જગત છે તે બધું જ પ્રાણુમાંથી નીકળીને પ્રાણુમાં જ

કંપિત થાય છે — એ જે પ્રાણ, જેમાંથી બધું ઉદ્ભવ્યું છે અને જેમાં બધું ચાલે છે તે કેવો છે? — તો કે તે ઉચ્ચત વજ્જના જેવો મહાભયંકર છે. એટલા માટે જ તો બધું ચાલે છે — નહિ તો વિશ્વ-વ્યવસ્થા ઉન્નતતા પ્રજ્ઞાપતી પેઠે અત્યંત ભયંકર બની જતી. આપણા પિતા મયાનાં મયં મીષણં મીષણાનામ્ છે. એ ભયને લીધે જ અનાદિ-કાળથી સર્વત્ર બધાની સીમા બરાબર સચવાય છે. સર્વત્ર બધાનું પ્રમાણ જળવાય છે.

આપણી પણ જે ચાલવાની બાજુ છે, શું વાણીમાં કે શું વ્યવહારમાં, તે બાજુએ પિતા જિએજ્ઞા છે — મહદ્ભય વજ્રમુચ્ચત્તમ્ । એ બાજુ ઠોઈ મીનમેષ્ય નથી, ઠોઈ શૂણ્ણની ક્ષમા નથી, ઠોઈ પાપની માફી નથી.

એટલે આપણે જ્યારે કહીએ છીએ કે તિત્તા નોડનિ, ત્યારે એમાં આપણો ઠોઈ હકદાવો નથી હોતો, ઉન્નતતાની ઠોઈ છૂટ નથી હોતી. અત્યંત સંયમભર્યો આત્મસંવૃત વિગત્ર નમસ્કાર હોય છે. જે કહે છે કે તિત્તા નોડનિ, તે તેની સામે ‘શાન્તોદાન્ત ઉપરજ્ઞસ્તિતિશુઃ મમાહિતઃ’ પાઈને જીતો રહે છે. તે પોતાની જાતને એકેએક નજીવા અર્થેયથી અને નજીવી આત્મવિસ્મૃતિથી બચાવીને ચાલતો હોય છે.

૯૭

નિયમ અને મુક્તિ

૩૦મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૧૫

સુખ વસ્તુ દેવળ મારી છે; કલ્યાણ વસ્તુ આખા જગતની છે. પિતા આગળ જ્યારે આપણે પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે — યજ્ઞઃ ક્ષમં ભાગ્ય, જે સાચું હોય તે અમને આપો, એનો અર્થ એ છે કે આખા જગતનું ભણું અમારામાં પ્રેરો, કારણ, એ જ ભણું મારું પણ સાચું ભણું દશે, મારું પણ નિત્ય ભણું દશે. જે વિશ્વનું ભણું તે જ મારું ભણું, કારણ, જે વિશ્વના પિતા છે તે જ મારા પિતા છે.

જ્યાં કલ્યાણની વાત હોય અર્થાત્ વિશ્વના ભગવાની વાત હોય ત્યાં અત્યંત કડક નિયમ હોય છે. ત્યાં તાત્કાલિક સુખસગવડનો વિચાર જ થતો નથી; ત્યાં વ્યક્તિવિશેષનાં સુખસગવડને સ્થાન નથી. હાં દુઃખ પણ શ્રેય ગણાય, મરણ પણ વધાવી લેવા જેનું મનાય.

જ્યાં વિશ્વના ભગવાની વાત હોય ત્યાં બધા નિયમ ઠેક સુધી પાળવા જ પડે. ત્યાં કોઈ બંધન કે કોઈ જવાબદારીનો અસ્વીકાર ન કરી શકાય.

આપણા પિતા ત્યાં મહાભયં વજ્રમુષદમ્ હોય છે. ત્યાં એ પુત્રને એક વાળપૂર પણ છૂટ આપના નથી. વિશ્વના ભાગમાંથી એક કણ પણ લઈને તે કોઈ વિશેષ પુત્રના ભાણમાં મૂકતા નથી. અહીં કોઈ સ્તવ-સ્તુતિ વિનંતી-દાવાવાદા કશું આવણું નથી.

તો મુક્તિ શાને કહે છે? આ નિયમને સંપૂર્ણપણે અપનાવી લેવો એનું જ નામ મુક્તિ. જ્યારે નિયમ કોઈ મારી બહારની વસ્તુ ન હોતાં સંપૂર્ણપણે મારી અંદરની વસ્તુ હોય ત્યારે એ સ્થિતિને જ મુક્તિ કહેવાય.

હજી મુધી નિયમનો અને મારો પૂરેપૂરો મેળ સધાયો નથી. હજી પણ હરતાંફરતાં અથડામણ થાય છે. હજી બધાનું બહુ મને લડું લાગતું નથી. બધાના લજા સામે મારો ઘણે ઠેકાણે વિરોધ છે.

એટલા માટે પિતા સાથે મારું સંપૂર્ણ મિત્રન થતું નથી — પિતા મારે માટે રુદ્ધ જોવા છે. તેમના શાસનનો જ મને ડાલે ને પગને અનુભવ થાય છે. તેમની પ્રસન્નતાનો અનુભવ થતો નથી. પિતામાં પુત્રની સંપૂર્ણ મુક્તિ થઈ શકતી નથી.

અર્થાત્ મંગલ હજી મારે માટે ધર્મરૂપ બની ગયું નથી. જોના જો ધર્મ હોય તે તેને બંધન નથી લાગતો, તેમાં જ તેને આનંદ આવે છે. આંખનો ધર્મ જોવાનો છે, એટલે જોવામાં અડચણ આવે એટલે તેને દુઃખ થાય છે. મનનો ધર્મ મનન કરવાનો છે, મનનમાં જ તેને આનંદ આવે છે, મનનમાં બાધા આવતાં જ તેને દુઃખ થાય છે.

વિશ્વનું બહુ જમારે મારો ધર્મ બની જશે, ત્યારે તેમાં જ મને આનંદ આવશે, અને તેમાં બાધા આવતાં જ મને દુઃખ થશે.

માનો ધર્મ જેમ પુત્રસ્નેહ છે તેમ ઇશ્વરનો ધર્મ મંગલ છે. સમસ્ત જગતચરાચરનું બહુ કરતું એ જ તેનો સ્વભાવ છે, એમાં જ તેને આનંદ આવે છે.

આપણા સ્વભાવમાં પણ એ મંગલ રહેલું છે. સમગ્રના હિતમાં પોતાનું હિત સમજતું એ માણસનો એક ધર્મ છે. એ ધર્મ સ્વાર્થનાં બંધન તોડીને પૂર્ણ વિકાસ પામવા માટે સતન મનુષ્ય સમાજમાં પ્રયત્ન કર્યા કરે છે. આપણો એ ધર્મ અવિદ્યસિત અને બાધાચસ્ત છે. એટલે જ આપણે દુઃખ પામીએ છીએ, પૂર્ણ મંગલ સાથે મિત્રનનો આનંદ મેળવી શકતા નથી.

જ્યાં મુધી અંદરજાનેથી આ વિકાસ ન સધાય, એ બાધા દર થઈને આપણો સ્વભાવ પોતાનો અનુભવ ન કરે ત્યાં મુધી બહારનું

બંધન આપણે માનવું જ પ્રજ્ઞાનું. બાળકને જ્યાં સુધી દરવાદરવાનું સ્વાભાવિક ન બની જાય, ત્યાં સુધી આપણે બહારથી તેને હાથ પકડીને તેને ચલાવે છે. જ્યારે ચાલવાની શક્તિ તેને સ્વાભાવિક બની જાય છે ત્યારે જ તેને મુક્તિ મળે છે.

એટલે નિયમના શાસનમાંથી મુક્તિ મેળવવી હોય તો તે નિયમને ટાળીને નહિ પણ નિયમને અપનાવીને જ બની શકે. આપણા દેશમાં એક શ્લોક પ્રચલિત છે — ગ્રાપ્તે જી વોચ્ચે વર્ષે વુત્રં મિત્ર-વદાચંત્ત । સોળ વરસનો થાય એટલે પુત્રની સાથે મિત્રના જેવો વ્યવહાર રાખવો.

એનું કારણ શું ? એનું કારણ એ કે, જ્યાં સુધી પુત્રનું શિક્ષણ પૂરું ન થાય, અર્થાત્ જ્યાં સુધી તેને બધું શિક્ષણ સ્વભાવસિદ્ધ ન બની જાય, ત્યાં સુધી તેના ઉપર બહારનું શાસન રાખવાની જરૂર પડે છે. બહારનું શાસન જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી પુત્ર સાથેનો પિતાનો અંતરનો સંબંધ પૂરેપૂરો થઈ શકતો નથી. જે ધડીએ એ બહારના શાસનની જરૂર રહેતી નથી તે ધડીએ પિતાપુત્ર વચ્ચેનો આનંદ-સંબંધ બિનકુશ બાધા વગરનો બની જાય છે. તે જ ધડીએ અસસો સત્યમાં ધિક્કીત થઈ જાય છે, અધેકાર જ્યોતિમાં ઝળહળા જીકે છે, મૃત્યુ અમૃતમાં નિર્શેષ થઈ જાય છે. ત્યારે જ પિતાનો પ્રકાશ પુત્ર આગળ સંપૂર્ણ થાય છે, ત્યારે જ રુદ્રરૂપે જેણે આધાત કર્યો હતો તે જ પ્રસન્નતા દ્વારા રક્ષણ કરે છે. ત્યારે જ આનંદમાં અને શાસન મુક્તિમાં પરિણમે છે; ત્યારે સત્ય પ્રિયઅપ્રિયના દ્વન્દ્વ વગરના સૌંદર્યથી ઉજ્જવલ બને છે, ત્યારે મંગલ ઈચ્છાઅનિચ્છાની દ્વિધા વગરના પ્રેમમાં પલટાઈ જાય છે. ત્યારે જ આપણને મુક્તિ મળે છે. તે મુક્તિમાં કશું જ બાકી રહેતું નથી, બધું સંપૂર્ણ થાય છે; બંધન શૂન્ય થઈ નથી જતું પણ બંધન જ અબંધન બની જાય છે, કર્મ આત્મા જતાં નથી પણ કર્મ જ આસક્તિશૂન્ય વિરામનું રૂપ ધારણ કરે છે.

૯૮

દશની ઇચ્છા

૩૧મી મેન, ૧૯૧૫

મારું આપું જીવન એક દિવસ તેમને વિતા નોડતિ કહી શકશે, હું તેમનો જ પુત્ર છું એ વાત એક દિવસ સંપૂર્ણ બની જશે, એ આકાંક્ષાને ઉજ્જવલ રાખવી બહુ મુશ્કેલ છે.

તેમ છતાં આપણા મનમાં કેટકેટલી અત્યાકાંક્ષા રહેલી છે, કેટકેટલી અસાધ્ય વસ્તુ સિદ્ધ કરવાના સંકલ્પ રહેલા છે, કેમે ક્યાં તે મરતા નથી. બહારથી કદાચ તેને ખોરાક નથે પૂરો પાડી શકીએ તોયે જાતીના લોહી વડે તેને આપણે પોષતા રહીએ છીએ.

આમ છતાં જે આકાંક્ષા સૌથી મોટી છે, જે સૌથી ચરમની દિશામાં જાય છે, તેને રાજ રાજ જગત રાખવી આટલી મુશ્કેલ શાથી હશે?

એનું કારણ છે. આપણે માનીએ છીએ કે આકાંક્ષા એ આપણા પોતાના મનની વસ્તુ છે — આપણે જ ઇચ્છા કરીએ છીએ અને એ ઇચ્છાનો આરંભ આપણામાં જ રહેલો છે.

ખરું જોતાં એમ નથી. મારામાં મારી આત્મપાસની ચારે દિશા ઇચ્છા કરે છે. મારો પાચક રસ મારા જ જઠરમાં ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુ છે એ ખરું, પણ મારી ઇચ્છા ફક્ત મારા જ મનમાં ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુ નથી. અનેકની ઇચ્છા મારા મનમાં ઇચ્છિત બની જાય છે.

મારવાડીઓમાં ઘણા પૈસાની ઇચ્છા કરે છે. મારવાડીના ધરનો નાનો બાગક પણ પૈસાની ઇચ્છા રાખે છે. પણ શું એ ઇચ્છા તેના એકદાની ઇચ્છા છે? એ છોકરો ઘમારે વિચાર કરી જોતો નથી કે

પૈસાની ઇચ્છા શા માટે થાય છે. પૈસાની મદદથી સારું ખાવા મળશે, સારું પહેરવા મળશે એ ખ્યાલ તેના મનમાં છે જ નહિ. કારણ, ખરું જોતાં પૈસાના લોભમાં તેણે સારું ખાવાપહેરવાનું છોડી દીધું છે. પૈસા મારફતે તે બીજું કોઈ સુખ ઇચ્છતો નથી, બીજાં બધાં સુખની તે આવશ્યક કદે છે, તે પૈસા જ ઇચ્છે છે.

આવી એક હેતુચત્ત ઇચ્છા મારવાડી છોકરાના મનમાં પ્રવળ બનીને રહેલી છે, તેનું કારણ એ ઇચ્છા તેની એકલાની નથી, બધાં મળીને તેની પામે એવી ઇચ્છા દરાવે છે, કેમે ક્યેં તેની ઇચ્છાને મંદ પડવા દેતા નથી.

કોઈ સમાજમાં જે કોઈ નિરર્થક આચરણનું વિશેષ ગૌરવ મનાવું હોય તે એવા અનેક માણસો જેવામાં આવશે જેઓ પોતાનાં સુખ-સગવડનો ત્યાગ કરીને તેમાં જ રાકાયેલા હોય. દસ જણા આવી આકાંક્ષા સેવે છે એ જ એની પાછળનું જોર છે, બીજું કોઈ તાત્પર્ય નથી.

જે દેશમાં ઘણા માણસો દેશને ખૂબ મોટી વસ્તુ માનતા હોય, ત્યાં બાળકો પણ દેશને માટે પ્રાણ આપવાને અધીર બની જાય છે. બીજા દેશોમાં આ દેશપ્રેમની ઉપયોગિતા અને ઉપકારકતા વિશે ગમે એટલી ચર્ચા થતી હોય તેમ દેશહિનની આકાંક્ષા સત્ય બનીને હૃદયમાં જીંદગી નથી. કારણ, ત્યાં દેશની ઇચ્છા પ્રત્યેકની ઇચ્છાને જન્મ આપતી હોતી નથી, તેનું પોષણ કરતી હોતી નથી.

વિશ્વપિતાની સાથે પુત્રરૂપે આપણો મેળાપ થાય, એ ચક્રવર્તી રાજ્ય થવા કરતાં પણ મોટી ઇચ્છા છે. પરંતુ આવડી મોટી ઇચ્છાને પણ રાતદિવસ સત્યરૂપે જાગ્રત રાખવી મુશ્કેલ થઈ પડી છે, તેનું આ જ કારણ છે. મારી આસપાસના લોકો મારી અંદર એ ઇચ્છા કરતા નથી. એના કરતાં અત્યંત સામાન્ય, એટલું જ નહિ, અત્યંત અર્થહીન

ઈન્જીને પણ તેઓએ મારા મનમાં સત્ય બનાવી દીધી છે અને તેને કેમે કરી બુઝાવા દેતા નથી.

આ બાબતમાં મારે એકલાએ જ ઈન્જી કરતી પડશે. એ એક મહાન ઈન્જીને મારા પોતામાં જ મારી પોતાની જ શક્તિથી સાર્થક બનાવી રાખવી પડશે. દસ જણની જો એમાં મદદની આશાં રાખીશ તો મારે હતાશ થવું પડશે.

એટલું જ નહિ, દુનિયા અને લાખો શુદ્ધ અર્થેનિ, મૃત્રિમ અર્થેનિ જગતના લોકોએ રાતદિવસ મારી આગળ સત્ય બનાવી રાખ્યા છે. એ ઈન્જીઓને નાનપણથી બિલકુલ મારે માટે સંસ્કારગત બનાવી દીધી છે. તેઓ સતત મારા મનને આકર્ષ્યા કરે છે, મારા પ્રયાસને ઝૂંટવી લે છે. હું બુદ્ધિથી જોકે સમજું છું કે એ ઈન્જીઓ તુલ્ય અને નિર-
ર્થક છે, તેમ છતાં દશની ઈન્જીને હું પાછી ઠેલી શકતો નથી.

દશની ઈન્જી ફક્ત બદારથી જ જો દબાવુ કરતી હોત તો તે તેને ટાળી શકાય, પણ તે જ્યારે મારી જ ઈન્જીનું રૂપ ધારણ કરીને મારે જ માથે બેસીને મુકાન પકડી લે છે, જ્યારે હું જાણી પણ શકતો નથી હોતો કે બદારથી તેને મારામાં સંચારિત કરવામાં આવી છે, ત્યારે તેની સાથે લડાઈ કરવાની ઈન્જી પણ રહેતી નથી.

આવા મોટા એક સામટા વિરોધની સામે મારા એકલા મનની ઈન્જીને જાગતી રાખવી એ મારી કદિન સાધના થઈ પડી છે.

પરંતુ આરાની વાત એટલી કે નારાયણને જો સારથિ બનાવીએ તો અશ્વૈદિષ્ટી સેનાથી ડરવાની જરૂર નથી. લડાઈ એક દિવસમાં પૂરી થાય એમ નથી, પણ પૂરી થશે તો ખરી જ, અને મારી જીત થશે એમાં પણ સંદેહ નથી.

આ એકલા હાથની લડાઈનું એક મોટું ગુપ્ત એ છે કે એમાં કોઈ પણ રીતે પોત્ર ચલાવી લેવાય એમ છે જ નહિ. દશ જણ સાથે.

બળી જઈને ઠાઈ કૃત્રિમ વસ્તુને બની કરી દેવાશે એવી પણ આશંકા નથી. એમાં બિલકુલ સાચા થઈને ચાલતું પડે છે. એ બિલકુલ ખરાખરીના ખેલ છે.

ધન, વિદ્યા, ખ્યાનિ વગેરેનું એક આકર્ષણ એ છે કે એ બધાંનિ વિશે બધાં જ ખેંચાખેંચ કરે છે. એટલે મને ને એમાંથી થોડું મળી જાય તો ખીલન કરનાં મારી જીત થઈ મળ્યાવ. એટલા માટે જ બધાં ઉપાજનોમાં આટઆટલાં ઈર્ષ્યા, દોષ અને લોભ જોવાનાં મળે છે. એટલા માટે જ લોકો આટઆટલી છેતરપિંડી ચલાવે છે. જેની પાસે એણું ધન છે તે એનું દેખાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે મારી પાસે ધન વધારે છે, જેની પાસે વિદ્યા એણી હોય છે તે બનના પ્રયત્ને એ વાત છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

એ બધી વસ્તુઓ મારફતે માણસ માણસોમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવવા ઇચ્છે છે, એથી વસ્તુ એણી હોય તો છેતરપિંડીથી તેની ખોટ પૂરવાની ઇચ્છા થાય છે. માણસને છેતરવા એ પણ તદ્દન અશક્ય નથી, એટલા માટે દુનિયામાં પુષ્કળ છેતરપિંડી, પુષ્કળ આડંબર ચાલે છે, એટલે અંદર ને થોડું બેચું ક્યું હોય તો બહાર તેની ટાપટીપ અને દેખાડો વધારે હોય છે.

જે વસ્તુઓ દરા જણની ચૂંટામૂંટની વસ્તુ હોય છે તેની ખામતમાં આ છેતરપિંડી અગ્નિજ્વાલા પોતાને ખખર ન પડે એ રીતે દાખલ થઈ જાય છે. દાઠ કાપમ રાખવાના પ્રયત્નમાં આપણે કંઈ દોષ માનના નથી. એટલું જ નહિ, બહારની ટાપટીપ ઉપરથી આપણે અંદરની વસ્તુ મળી ગઈ છે, એમ કહીને પોતાની બતને પણ છેતરીએ છીએ.

પણ મારી આકાંક્ષા ઈશ્વરમાં જ પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની આકાંક્ષા હોય તો એમાં છેતરપિંડી ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરીશું તો ઠેક મૂળમાં જ છેતરાતું પડશે. એવાજ લોકોના દુષ્કર્મ પાણી બેળથીને પોતાનો

ભારમોચનને સમુદ્ર કિનારે બધા બોળે ઉતારી નાખી આત્મસમર્પણમાં
અવગાહન કરું, નિસ્તરંગ નીલ જલરાશિમાં શીતળ થાઉં, અને
વરસના અવસાનને અંતરમાં પૂર્ણભાવે ગ્રહણ કરી સ્તબ્ધ થાઉં, શાંત
થાઉં, પવિત્ર થાઉં.

૧૦૦

અનંતની ઇચ્છા

૩૭ વૈશાખ, ૧૩૧૫

મારા શરીરમાં કેટલીક ઇચ્છાઓ રહેલી છે જેને મારું શરીર
જ નહોતું છે. કેમ કે મને ખાવાની ઇચ્છા થાય છે, નાવાની ઇચ્છા
થાય છે, ઠંડીના વખતે ગરમ થવાની ઇચ્છા થાય છે.

પરંતુ આખા શરીરમાં એક ઇચ્છા રહેલી છે, જે મને
ખબર ન પડે એ રીતે અગોચર રહેલી છે. એ છે સ્વાસ્થ્યની ઇચ્છા,
જે મને ખબર આખા વગર જ રોગમાં અને અરોગમાં સતત કામ
કર્ષા કરે છે. તે રોગ થયો હોય ત્યારે કેટકેટલી જાતના પ્રતિકારની
આશ્ચર્યકારક વ્યવસ્થા કરતી હોય છે તેની આપણને ખબર પડતી
નથી, અને આરોગ્યને વખતે આખા શરીરમાં જાતજાતની ક્રિયાઓના
મેળ સાધવા માટે તે જે દૈનિક વાપરે છે તેનો કંઈપાર નથી હોતો,
તેની પણ આપણને તે ખબર પડવા દેતી નથી. એ સ્વાસ્થ્યની ઇચ્છા
શરીરના મૂળમાં આપણી ચેતનાને ખબર ન પડે, એ રીતે રાતદિવસ
ઊંઘમાં અને જાગૃતાવસ્થામાં, અચાક રહેલી હોય છે.

શરીર સંબંધે જે જ્ઞાની હોય છે તે માણસ એ ઇચ્છાને પિછાને

છે. તે જાણે છે કે આપણી અંદર એક સ્વાસ્થ્ય તત્ત્વ રહેતું છે. શરીરની એ મૂળ અવ્યક્ત ઇચ્છાને. જે જાણે છે તે શરીરની બધી વ્યક્ત ઇચ્છાઓને એને અનુગત બનાવી દે છે. વ્યક્ત ઇચ્છા જ્યારે મારે ખાતું છે, એમ કરીને દૃઢ લઈ બેસે છે ત્યારે તે તેને આ અવ્યક્ત સ્વાસ્થ્યની ઇચ્છાના શાસનથી નિયમિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. શરીરની બાબતમાં આ જ સાધના છે.

બીજા માણસોની સાથે મળીને આપણે જે સમાજશરીર નિર્માણ કરેલું છે, તેમાં પણ વ્યક્ત અને અવ્યક્ત ઇચ્છા રહેલી છે. સમાજમાંના દરેકની પોતાના સ્વાસ્થ્ય, સગવડ, સુખ અને સ્વતંત્રતા માટેની જે ઇચ્છા તે જ એની વ્યક્ત ઇચ્છા. બધા જ વધારે મેળવવા ઇચ્છે છે, બધા જ જીતવા ઇચ્છે છે, બને એટલું એણે દામ આપીને બને એટલું વધારે લેતું એવી સૌની ઇચ્છા હોય છે. એ ઇચ્છાની અશામલ્યને કારણે કેટલી છેતરપિંડી, કેટલાં યુદ્ધ, કેટલી પશ્ચાપક્ષી યાત્રે છે — તેનો કંઈ પાર નથી.

પરંતુ તેમાં હંમેશા એક અવ્યક્ત ઇચ્છા રહેલી જ હોય છે. જે સૌથી મોટા અનાંત અખંડ અને એક છે એવા બ્રહ્મની સાથેના મિશ્રણમાં જ પોતાની જાતને અનુભવવાની ઇચ્છા એમાં ગૂઢ રૂપે અને કુવરરૂપે રહેલી છે. એ અવ્યક્ત ઇચ્છા જ તેની સૌથી મોટી હોય છે.

જે આ વાત જાણે છે તે જ આત્મવિત્. તે આત્માની બધી ઇચ્છાઓને એ ગૂઢ એક ઇચ્છાને અધીન બનાવે છે.

શરીરની હાદી હાદી ઇચ્છાઓ એકમાં એકત્વ પામે છે, અને તે છે સ્વાસ્થ્યની ઇચ્છા. એ જિંડી ઇચ્છા શરીરની બધી વર્તમાન ઇચ્છાઓને વટાવી જઈને ભવિષ્યમાં ચાલી ગઈ છે. શરીરનું જે ભવિષ્ય અત્યારે મોજૂદ નથી તે ભવિષ્ય ઉપર પણ એનો અધિકાર છે.

સમાજશરીરમાં પણ હાદી હાદી ઇચ્છાઓ એક અંતરનમ ગોપન

ઇચ્છામાં એકંતર પામે છે. એ પેલી મંગલની ઇચ્છા છે. તે ઇચ્છા પણ વર્તમાન સુખદુઃખની સીમા વટાવીને લવિષ્યમાં ચાલી જાય છે.

આત્માની અંતરતમ ઇચ્છા દેશમાં કે કાળમાં કયાંય બંધાયેલી નથી. તેની જે ઇચ્છાઓ કેવળ આ પૃથ્વીમાં જ સાર્થક થઈ શકે એમ છે તે ઇચ્છાઓમાં જ તેની સમાપ્તિ નથી, અનંતની સાથે મળવાની આકાંક્ષા તેનાં જ્ઞાન, પ્રેમ અને કર્મને સતત આકર્ષ્યા કરે છે. તે જ્યાં પહોંચે છે ત્યાં જઈને તે અટકી શકતી નથી. સતત ત્યાંથી છોડતીને આગળ લઈ જવાની ઇચ્છા તેની બધી જ ઇચ્છાઓની અંદર નિરંતર જાગ્રત રહેલી હોય છે.

શરીરમાં એ સ્વાસ્થ્યની શાંતિ, સમાજમાં મંગલ અને આત્મામાં અદિતીયનો પ્રેમ ઇચ્છારૂપે રહેલાં હોય છે. એ ઇચ્છા અનંતની ઇચ્છા છે, બ્રહ્મની ઇચ્છા છે. તેમની એ ઇચ્છા સાથે આપણી સચેતન ઇચ્છાને જોડી દેવી એમાં જ આપણી મુક્તિ છે. એ ઇચ્છાની સાથે અમેજ એ જ આપણું બંધન છે, આપણું દુઃખ છે. બ્રહ્મની જે ઇચ્છા આપણી અંદર રહેલી છે તે આપણને દેશકાળની બદલાર લઈ જવાની ઇચ્છા છે, વર્તમાનના કોઈ વિશેષ સ્વાર્થ કે સુખમાં પૂરી રાખવાની ઇચ્છા નથી. એ ઇચ્છા એ જ તેમનો પ્રેમ છે એટલે તે તેમના તરફ આપણને ખેંચે છે. એ અનંત પ્રેમ જે આપણી પોતાની અંદર જ રહેલો છે, તેની સાથે આપણા પોતાના પ્રેમને ભેગવી દઈ આપણા આનંદને બાધામુક્ત બનાવી દેવો એ જ આપણી સાધના છે. શું શરીરમાં કે શું સમાજમાં કે શું આત્મામાં, બધે જ આપણે એ ઇચ્છાઓના પ્રવાહ જોઈએ છીએ, એક આપણને ગોચર છે પણ સદા પરિવર્તનશીલ છે, બીજા આપણને અગોચર છે પણ ચિરંતન છે; એક કેવળ વર્તમાન પ્રત્યે જ આકર્ષાયેલી છે અને બીજા લવિષ્ય પ્રત્યે આકર્ષણ કરનારી છે. એક કેવળ વ્યક્તિવિશેષમાં પુરાઈ રહેલી છે, બીજા નિખિત્ર વિશ્વ સાથે જોડાયેલી છે. એ બે ઇચ્છાઓની

ગતિનું નિરીક્ષણ કરે, તેનું તાત્પર્ય સમજે. એ જનમાં બેગા મળવાનું જે એક તત્વ વિરોધ દ્વારા પોતાને વ્યક્ત કરે છે તેને સમજી લઈને એ મિત્રનને માટે જ જિંદગીભર રોજ રોજ પોતાની જાનને તૈયાર કરે.

૧૦૧

પ્રાપ્તિ અને અપ્રાપ્તિ

૪થી વૈશાખ, ૧૩૧૫

તે પ્રાપ્તિથી જ માણસનું મન આનંદ પામે ■ જે પ્રાપ્તિની સાથે અપ્રાપ્તિ જોડાયેલી છે.

જે સુખ કેવળ માત્ર પ્રાપ્તિ દ્વારા જ આપણને ઉન્નત બનાવી દેતું નથી — અનેક અપ્રાપ્તિની અંદર જેની સ્થિતિ હોઈને જેની સમજૂતી બરાબર હોય છે — અને એ કારણે જ જેને આપણે ગંભીર સુખ કહીએ છીએ — અર્થાત્ જે સુખના બધા જ અંશો મિત્રકુલ સુરપટ સુવ્યક્ત નથી, જેનો અમુક અંશ નિમૂલતામાં છુપાયેલો હોય છે, જે પ્રગટ અંશમાં જ પૂરેપૂરું ખલાસ થઈ જતું નથી, તેને જ આપણે ઉચ્ચ કોટિનું સુખ કહીએ છીએ.

પેટ ભરીને આહાર કર્યા પછી આહાર કરવાનું સુખ સંપૂર્ણપણે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, દર્શનમાં, સ્પર્શનમાં, પ્રાણમાં, સ્વાદમાં બધી રીતે તેને સંપૂર્ણપણે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. તે સુખ પ્રત્યે લોભ ગમે એટલો હોય તોય માણસ તેને આનંદના વર્ગમાં મૂકતો નથી.

પરંતુ જે સૌંદર્યાનુભવને આપણે કેવળ ઇન્દ્રિયાનુભવ દ્વારા ખુટાડી નાખી શકતા નથી, જે વીણાના અનુસંધાનની પેઠે એતતામાં

સ્પષ્ટિત થયા કરે છે, જે સમાપ્ત થતો જ નથી, તે આનંદને આપણે આધારના આનંદની સાથે એક વર્ગમાં ગણતા નથી. કેવળ પ્રાપ્તિ તેને અપમાનિત કરતી નથી, અપ્રાપ્તિ તેને ગૌરવ અપે છે.

આપણે જગતમાં પ્રાપ્તિ નામને યોગ્ય પ્રાપ્તિ તેને જ કહીએ છીએ જે પ્રાપ્તિમાં અનિર્વચનીયતા હોય છે. જે જ્ઞાન કેવળ એક માહિતીરૂપ હોય છે, તેની કિંમત બહુ ઓછી છે, કારણ, તે બહુ જ સંકુચિત જ્ઞાનમાં જ ખતમ થઈ જાય છે. પણ જે જ્ઞાન કેવળ હકીકત નથી હોતું, તત્ત્વરૂપ હોય છે, અર્થાત્ જે કેવળ એકાદ ઘટનામાં પૂરું થઈ જતું નથી, જે અસંખ્ય અતીત ઘટનાઓમાં પણ રહેલું હોય છે, જે અસંખ્ય ભાવી ઘટનાઓમાં પણ ચોતાને પ્રગટ કરનાર છે, જે કોઈ એક વિશેષ ઘટનામાં પ્રગટ થયું હોવા છતાં અનંતમાં અવ્યક્તરૂપે વિરાજતું હોય છે, તે જ્ઞાનમાં જ આપણને આનંદ પડે છે; કેવળ છૂટક તુચ્છ માહિતીમાં તો તદ્દન જડબુદ્ધિના આગસ માણસોને જ મળ પડે છે.

કૌણિક મળ અથવા કૌણિક પ્રયોજન માટે આપણે અનેક માણસોને મળીએ છીએ, અને તેટલામાં જ તેઓ આપણે માટે ખલાસ થઈ જાય છે. પરંતુ જે મારું પ્રિયજન હોય છે, તે કોઈ એક સમયની વાતચીતના આનંદમાં કે કોઈ એક સમયના પ્રયોજનમાં ખલાસ થઈ જતું નથી. તેની સાથે જે સમયે, જે વાતચીતમાં, જે કામમાં રોકાયેલો હોઈ હું તે સમયને, તે વાતચીતને, તે કામને વડી જઈને બહુ દૂર સુધી તે વિસ્તરેલું હોય છે. કોઈ એક વિશેષ દેશ, કાળ કે ઘટનામાં આપણે તેને ખલાસ કરી નાખ્યું છે એમ આપણે માની જ શકતા નથી, તે આપણે માટે પ્રાપ્ત છતાં અપ્રાપ્ત રહે છે, એ અપ્રાપ્તિ તેને આપણે માટે આટઆટલું આનંદમય બનાવી મૂકે છે.

આ ઉપરથી સમજાય છે કે આપણો આત્મા કેવળ પામવા જ

છાએ છે એમ નહિ, તે ન-પામવા પણુ છાએ છે. એટલા માટે સંસારની બધી દસ્થરપસ્થ વસ્તુ વચ્ચે જિતો રહીને તે કહે છે કે આખો વખત પામી પામીને હું ચાકી ગયો છું, અને મળી ન હોય એવી વસ્તુ ક્યાં છે? એ ચિરકાળની અપ્રાપ્તિ જો અને મળે તો અને સતોપ થાય.

યતો વાપો નિવર્તન્તે જગાપ્ય મન્યા સદ
જાનન્દં પ્રદ્યોતે વિદ્વાન્ ન વિમેત્રિ વદાચન ।

વાણી અને મન જોને પામ્યા વગર પાછા આવે છે તે મારા અપ્રાપ્ત પ્રદાના આનંદને લીધે હું બધા શુદ્ધ બયોમાંથી બચી જવા પાડું છું.

એટલા માટે જ ઉપનિષદમાં કહેયું છે કે અવિજ્ઞાતમ્ વિજાન્તામ્ વિજ્ઞાતમ્ અવિજાન્તામ્, જે એમ કહે છે કે હું તેને જાણું છું, તે તેને જાણતો નથી અને જે એમ કહે છે કે હું તેને જાણતો નથી, તે તેને જાણે છે.

હું તેને જાણી શક્યો નથી એ જાણવાની જરૂર હોય છે. પંખી જે રીતે જાણે છે કે હું આકાશ પાર કરી શક્યું નથી, તે રીતે જાણતું જોઈએ. પંખી આકાશને જાણે છે માટે જ તે જાણે છે કે આકાશને પાર કરી શકાતું નથી. પોતે આકાશને પાર કરી શક્યું નથી એમ તે જાણે છે માટે તે આનંદ અનુભવે છે, એટલા માટે જ તે આકાશમાં ઊભા કરે છે. એમાં કોઈ પ્રાપ્તિ નથી, સમાપ્તિ નથી, કોઈ પ્રયોજન નથી, છતાં ઊડવામાં જ તેને આનંદ આવે છે.

પંખી આકાશને જાણે છે, માટે જ તે જાણે છે કે હું આકાશને પૂરેપૂરું જાણી શક્યું નથી. અને એમ જાણવાને લીધે નં-જાણવામાં જ તેને આનંદ આવે છે. બ્રહ્મને જાણવાની બાબતમાં પણુ એ જ વાત લાગુ પડે છે. એટલે ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે નાહં મન્યે સુવેદિતિ નો ન વેદેતિ વેદ ચ, મેં બ્રહ્મને સારી પેઠે જાણ્યું છે એમ પણુ નથી, મેં બિલકુલ જાણ્યું નથી એમ પણુ નથી.

કેટલાક લોકો એમ કહે છે કે અમારે જાહને પૂરેપૂરું જાણું છે, જેમ આ બધી વસ્તુઓને જાણીએ છીએ; નહિ તો જાણેલું ફેગટ છે.

હું કહું છું કે અમે એવું ઇચ્છતા નથી. જે એવું ઇચ્છતા હોત તો તો આ સંસાર જ અમારે માટે પૂરતો હતો. એમાં વસ્તુઓના કયાં પાર છે? એ ઉપરાંત વળી વધારાની વસ્તુ જાણવાની શી જરૂર? માળામાંનું પંખી જે રીતે આકાશને ઇચ્છે છે તેમ અમે પણ એવું કંઈક ઇચ્છીએ છીએ જે પામી ન શકાય.

મને યાદ છે કે જે લોકો જાહને ઇચ્છે છે તે લોકોની મજકરી કરવા માટે એક પંડિતે ઘણા સમય પહેલાં એક વાત કહી હતી — ગાંજળખોરની એક ટોળી રાત્રે ગાંજળે પીવા ભેગી મળી હતી. ગાંજળ ઉપર મૂકવાની કોસસાની દીકડી સળગાવવાનો દેવતા હોશાઈ ગયો. એટલે તે લોકો મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા હતા. એવામાં લાલ ચાંદો આકાશમાં ઊગતો હતો. એક જણ કહે, પેસો દીવો જુઓ, તેનાથી દીકડી સળગાવી શકાશે. એમ કહીને દીકડી લઈને બારી પાસે જભા રહી ચાંદા તરફ દાઘ લાંબો કર્યો. પણ દીકડી સળગી નહિ. એટલે બીજાને એક જણ જોલ્યો, હદ, ચાંદો કંઈ એટલો પાસે નથી! લાવ મને આપ. એમ કહીને તેણે જરા વધારે આગળ જઈ ને દીકડી સામે ધરી. આ રીતે બધા જ ગાંજળખોરોની સક્તિ ખસાસ ચર્ચાઈ દીકડી સળગી નહિ.

આ વાર્તાનો ભાવાર્થ એ છે કે, જે જાહનો છેડો પામી શકાતો નથી તે જાહની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ બાંધવા જતું આના જેવું જ હુકમ છે.

આ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે, કેટલાક માણસોને મતે સાંસારિક પ્રાર્થના સિવાય આપણા મનમાં બીજી કોઈ પ્રાર્થના નથી. આપણે દેવળ પ્રયોજન સિદ્ધ કરવા જ માગીએ છીએ, દીકડી સળગાવવા સાથે આપણને કામ છે.

એ વાત કેટલી ખોટી છે તે પેલા ચાંદાનો વિચાર કરીશું તે તરત સમજશે. આપણે જે રીતે દીવાસળી ઇચ્છીએ છીએ તે રીતે ચાંદાને ઇચ્છતા નથી. ચાંદાને આપણે ચાંદા તરીકે જ ઇચ્છીએ છીએ, ચાંદો આપણા કોઈ પણ સંકુચિત પ્રયોજનથી પર છે માટે જ આપણે તેને ઇચ્છીએ છીએ. એ સદા અનૃપ્ત અસમાપ્ત પ્રાપ્તિની ઇચ્છા એ જ સૌથી મોટી ઇચ્છા છે. એટલા માટે જ પૂર્ણ ચંદ્ર આકાશમાં જિગતાવેલ નદીમાં, હોડીમાં, ઘાટ પર, ગામમાં, રસ્તે, શહેરની હવેલીઓમાં, જાડના માળામાં ચારે દોરથી ગીત ગાઈ બેઠે છે, દોઈની ચક્કમ સળગતી નથી એટલા ખાતર કયાંય કશું મનદુઃખ જોવામાં આવતું નથી.

બલ્ય કંઈ વેતાન્ન નથી કે તેને વરા કરીને આપણે તેની પાસે આપણાં કામ કરાવી લઈએ. કેવળ કામ કદાવી લેવું હોય તે જ પામવાની જરૂર પડે છે, આનંદની પ્રાપ્તિમાં જરાબર એથી બચવું હોય છે. તેમાં અપ્રાપ્તિ જ સૌથી મોટી વાત હોય છે. જે વસ્તુ આપણે મેળવીએ છીએ તેમાં જે આપણને સુખ મળે છે તે અહંકારનું સુખ હોય છે. મારા હાથમાં આવેલી વસ્તુ મારી નોકર છે, મારે અધીન છે, હું તેના કરતાં મોટો છું.

પરંતુ એ સુખ એ જ માણસનું સૌથી મોટું સુખ નથી. મારા કરતાં જે મોટો હોય તેની આગળ આત્મસમર્પણ કરવાનું સુખ એ જ આનંદ. મારાથી જે અતીત છે તેનો જ હું છું, એ જાણવામાં જ અભય છે, એનો અનુભવ કરવામાં જ આનંદ છે. જ્યાં જુમાનંદ છે ત્યાં હું કહું છું કે હવે હું નહિ પહોંચી શકું, હું સુખન છોડી દઉં છું, હું આ છૂંચો. મારો અહંકાર ગયો, મર્ષ મારી શક્તિની ઉદ્ધતાઈ. આ ન પહોંચી વળવામાં, આ ન પામવામાં પોતાની જાતને બિય-કુલ છોડી દેવી એનું જ નામ સુકિત.

માણસ કંઈ સમાપ્ત થઈ ગયેલો નથી, તે કંઈ પૂરપૂરા થઈ

ગયેલો નથી, તે જોટલો થયો છે, તે તો બહુ ઓછો ભાગ છે, તેનો ન-થવાનો ભાગ જ અનન્ત છે. માણસ જ્યારે પોતાના એ ચવારૂપી જીવના વર્તમાન પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે, ત્યારે પ્રયોજનની વસ્તુને પોતાના અભાવની સાથે પૂરેપૂરી ચારે કોરથી એક કરી દેવી પડે છે, તેના વર્તમાન એકદમ પૂરેપૂરા વર્તમાનને જ ઇચ્છે છે. પણ તે કંઈ કેવળ વર્તમાન જ નથી, તે કંઈ કેવળ ચવા-રૂપ જ નથી, તેના ન-થવારૂપી અનન્તને જો કંઈ જ ન મળે તો તેને આનંદ થતો નથી. પ્રાપ્તિની સાથે અનન્ત અપ્રાપ્તિ તેના તે અનન્ત ન-થવાને આશ્રય આપે છે, ખોરાક આપે છે. એટલા માટે જ માણસ આખો વખત કહે છે કે બહુ જોયું, બહુ સાંભળ્યું, બહુ સમજ્યો, પરંતુ મારી ન જોયેલી, ન સાંભળેલી, ન સમજેલી, વસ્તુ ક્યાં છે? જે અનાદિ છે માટે જ અનન્ત છે, જે થતું નથી માટે જ જતું નથી, જે મળતું નથી માટે જ ખોવાતું નથી, જેણે મારો કબજો લીધો છે માટે જ હું છું, તે અનન્તમાં પોતાનો અંત આણી દેવા માટે આત્મા જૂરી રહ્યો છે. એ અનન્તને શાન્ત કરવા ઇચ્છે એવો અત્યંત મૂરખ તે નથી, જે આશ્રય આપે છે તેને આશ્રય આપવા ઇચ્છે એવો તે છે કે આત્મધાતી નથી.

૧૦૨

થયું

૧૬ી વૈશાખ, ૧૩૧૫

મેળવતું જોટલે જ અમુક અંશે મેળવતું. પ્રયોજનને માટે જેને મેળવીએ છીએ તેને પ્રયોજન પરતું જ મેળવીએ છીએ, તેથી વધુ મેળવતા નથી. અનાજ કેવળ ખાવા પરતું જ હોય છે, વસ્ત્ર કેવળ પહેરવા પરતું જ હોય છે. ઘર કેવળ વાસ પરતું જ હોય છે. એ વસ્તુઓની

સાથેના આપણા સંબંધ એ બધાં તુચ્છ પ્રયોજનોની હદમાં જ પુરાઈ રહે છે, તે હદને આપણે વટાવી શકતા નથી.

આવી રીતે વિશેષ પ્રયોજનની સંકુચિત પ્રાપ્તિને જ આપણે સાલ કહીએ છીએ. એટલે જ્યારે ઈશ્વરને મેળવવાની વાત નીકળે છે ત્યારે ભાષા અને ટેવને કારણે આપણા મનમાં એ રીતે મેળવવાનો જ ખ્યાલ આવે છે. જાણે તેને કોઈ વિશેષ સ્થાને વિશેષ કાળે મેળવવાનો છે, તેનું દર્શન કરતું એટલે કોઈ વિશેષ મૂર્તિમાં, કોઈ વિશેષ મંદિરમાં અથવા વિશેષ કલ્પનામાં તેને જોયો.

પણ મેળવવાનો અર્થ જો આપણે એવો કરતા હોઈએ તો તો ઈશ્વરને મેળવી શકાય જ નહિ. આપણે જે જે કંઈને મેળવ્યું એમ માનીએ છીએ તે વસ્તુ આપણો પરમેશ્વર નથી. તે તો આપણા મેળવવાની બિલકુલ બહાર છે. તે કંઈ આપણી માત્રમિશ્રકૃત નથી.

ઈશ્વરની બાબતમાં આપણે થવાનું જ રહે છે, મેળવવાનું હોતું નથી. ઈશ્વરને આપણે મેળવીશું એમ નહિ, આપણે ઈશ્વરમાં હાઈશું. મારા સમસ્ત દેહ, મન, હૃદયથી હું સતત બનતો રહીશ. છોડતાં છોડતાં, વધતાં વધતાં, મરતાં મરતાં, જીવતાં જીવતાં હું સતત થતો રહીશ. મેળવવું એટલે ફક્ત અમુક અંશ મેળવવો, થતું એટલે એકદમ સમગ્રપણે થતું. એ લાલ નથી, વિકાસ છે.

બીરુ લોકો કહેશે કે શું કહો છો! તું જાણ થશે! આવું તું બોલી શી રીતે શકે છે?

હા, હું જાણ જ થઈશ. એ સિવાય હું બીજું કશું ઉચ્ચારી શકું એમ નથી. હું સકોચ વગર કહીશ કે મારે જાણ થવું છે. પણ હું જાણને મેળવીશ એવી મોટી બાજા હું મારી શકું એમ નથી.

તો શું જાણમાં અને મારામાં કંઈ તફાવત નથી? બહુ મોટો તફાવત છે. તે થઈ રહેલા છે, હું ચાહું છું. અમારી બે જગતી

વચ્ચે એ લીલા ચાલ્યા કરે છે. જે યઈ રહેલું છે તેની સાથે જે થવું જાય છે તેના કાયમ મિલનમાં જ આનંદ છે.

નદી સતત કલા કરે છે કે હું સમુદ્ર થઈશ. એ એની બારા નથી — એ વાત સાચી છે, એટલે એ એનો વિનય છે. એટલે તે સમુદ્રને મળીને ઉત્તરોત્તર સમુદ્ર બનતી જાય છે — તેનું સમુદ્ર બનવાનું પૂરું જ થવું નથી.

ખરું જોતાં આખરે સમુદ્ર બનતા રહેવા સિવાય તેની કોઈ મતિ નથી. તેના બંને બાંબા કિનારા ઉપર કેટલાં બધાં ખેતરો છે, કેટલાં બધાં શહેરો છે, કેટલાં બધાં ગામો છે, કેટલાં બધાં વન છે, તેનો કંઈ પાર નથી. નદી તેઓને સંતોષી શકે છે, પોષી શકે છે, પણ તેમની સાથે લગ્ન જઈ શકતી નથી. એ બધાં શહેર, ગામ, વન સાથે તેને માત્ર આંશિક સંબંધ છે. નદી ગમે એટલું ઇચ્છે તોયે તે શહેર, ગામ કે વન થઈ જઈ શકવાની નથી.

એ કેવળ સમુદ્ર જ થઈ શકે એમ છે. એનાં થોડાં આમતાં પાણી અને પેલાં અપાર અચ્છ પાણી એક જ જાતનાં છે. એટલે પોતાના આખા કિનારાને વટાવીને જગતમાં તે કેવળ તે અપાર જળની સાથે જ એક થઈ શકે એમ છે.

તે સમુદ્ર બની શકે છે, પણ સમુદ્રને મેળવી શકતી નથી. સમુદ્રને લઈ આવીને પોતાના કોઈ ખાસ પ્રયોજન માટે તેને કોઈ ખાસ ગુલા-ગદ્ગરમાં છુપાવી રાખી શકતી નથી. જો તે કોઈ નાના જળાશયને બનાવીને મૂકી પેડે કહે કે હા, સમુદ્રને મેં અહીં મારી મિલકત બનાવી રાખ્યો છે, તો આખળે તેને કદીશું કે એ તારી મિલકત દસે, પણ એ તારો સમુદ્ર નથી, તારી ચિરંતન જલધારા એ જળાશયને ઇચ્છી નથી, તે તો સમુદ્રને જ ઇચ્છે છે. કારણ, તે સમુદ્ર યવા માગે છે, તે સમુદ્રને મેળવવા માગતી નથી.

આપણે દુકલ બ્રહ્મ જ યર્ષ શપ્તીએ છીએ, બીજું કશું યર્ષ શકતા નથી, બીજું કશું થવામાં આપણે સંપૂર્ણ યર્ષ શકતા નથી. બધાંને જ આપણે વડી જર્ષ શપ્તીએ છીએ; કેવળ બ્રહ્મને વડી જર્ષ શકતા નથી. ત્યાં નાનું પણ મોટું થાય છે. પણ તેનું મોટા થવાનું પૂરું જ થતું નથી, એમાં જ એને આનંદ પડે છે.

આપણે એ આનંદની જ સાધના કરીયું. આપણે બ્રહ્મમાં બળી જઈને રાતદિવસ કેવળ બ્રહ્મ થતા રહીયું. જ્યાં અગ્નિમાં આવશે ત્યાં કાં તો બાંગીને અથવા દાળીને આગળ ચાલ્યા જઈશું. અદંકાર, સ્વાધ અને જડતા જ્યાં નિષ્કળ રેતીના ઢગ બનીને રહેતો રોષ્ટ્રીને ઊભાં રહેશે ત્યાં ઠાણે ઠાણે તેનો દાવ કરતા રહીયું.

સવારના પહોરમાં અન્ધી બેસીને જે થોડી ઉપાસના કરીએ છીએ એ દેશકાશ્વજ્ઞ વસ્તુને આપણે સિદ્ધિ આપી લઈ જમમાં ન પાડું જોઈએ. જરા રસ, જરા ભાવ, જરા ચિંતન એ બ્રહ્મ નથી. એ જરા જોડલી વસ્તુ પણ કોઈ વાર બને છે તો કોઈ વાર જનમતી નથી — એ વિશે બાળગણદ કરશે નહિ. એ સમયને અને એ અનુક્રાંતને એક અમ્યસ્ત આરામની વસ્તુ બનાવી દઈ તેને જ પરમાર્થ માની લેશે નહિ. આખો દિવસ બધા વિચારમાં અને બધાં કાર્યોમાં એકદમ સંપૂર્ણ પોતાની જાનને બ્રહ્મની દિશામાં ચલાવે — ઊગ્રાદી દિશામાં પોતા તરફ નહિ, કેવળ તે જુમા તરફ, શ્રેય તરફ, અમૃત તરફ. સમુદ્રમાં નદી મળી જાય તેમ તેમાં મળી જાએ — તો તમારી સત્તાનો અવાહ સતત તે-મય જનતો રહેશે, સતત તમે બ્રહ્મ બનતા જશો. તો તમે તમારા સમસ્ત જીવન વડે, સમસ્ત અસ્તિત્વ વડે જાણી શકશો કે બ્રહ્મ જ તમારી પરમ અંતિ છે, પરમ સંપત્તિ છે, પરમ આશ્રય છે, પરમ આનંદ છે, કારણ, તેમાં જ તમારું પરમ હોવાપણું છે.

૧૦૩

સુક્તિ

૭મી વૈશાખ, ૧૩૧૫

આ જે સવાર દરરોજ આપણી આગળ પ્રગટ થાય છે એમાં આપણને આનંદ ઓછો પડે છે. એ સવાર આપણી ટેવને કારણે છણું થઈ ગયું છે.

ટેવ આપણા પોતાના મનની તુચ્છતાને લીધે બધી મહાન વસ્તુઓને તુચ્છ બનાવી દે છે. તે પોતે બદ્ધ હોય છે એટલે બધી જ વસ્તુઓને બદ્ધ બનાવી દે છે.

આપણે જ્યારે પરદેશમાં ફરવા જઈએ છીએ ત્યારે કોઈ નવી પૃથ્વીને જોવા જતા નથી. આ જ ધરતી, આ જ પાણી, આ જ આકાશને આપણે ટેવથી મુક્ત કરીને જોવા જઈએ છીએ. એ આવરણને દૂર કરી આ પૃથ્વી ઉપર આંખ માંડતાં જ આ હંમેશની પૃથ્વીમાં જ આપણે તે અકલ્પ્યને જોઈ શકીએ છીએ જે કદી પુરાતન થતા નથી. ત્યારે જ આપણને આનંદ થાય છે.

જે આપણને પ્રિય હોય છે, તેને ટેવ સહેજે વીંટી લઈ શકતી નથી. એટલા માટે જ પ્રિયજન હંમેશાં આપણી આગળ અકલ્પ્યને, અનંતને પ્રગટ કરી શકે છે. તેને આપણે જોઈએ છીએ તે જોવા માત્રથી આપણું જોવાનું પૂરું થઈ જતું નથી — તે આપણા દર્શનશ્રવણ, આપણા સમસ્ત ધ્વનિયગ્રાહને વટાવીને બાકી રહે છે. એટલે જ તેનામાં આપણને આનંદ આવે છે.

એટલે ઉપનિષદમાં — આનન્દરૂપં અમૃતમ્ — ધૃશ્વરના આનંદરૂપને અમૃત કહેણું છે. આપણી આગળ જે મરી જાય છે, જે ખલાસ થઈ જાય છે, તેમાં આપણને આનંદ આવતો નથી — જ્યાં આપણે

સીમામાં અસીમનાં દર્શન કરીએ છીએ, અમૃતનાં દર્શન કરીએ છીએ તેમાં જ આપણને આનંદ આવે છે.

એ અસીમ જ સત્ય છે — તેને જોવું એટલે જ સત્યને જોવું. ત્યાં તે ન જોવામાં આવે ત્યાં સમગ્રતું કે આપણી પોતાની જાણ, મૂંઝતા, ટેવ અને સંસ્કારને લીધે આપણે સત્યને રૂઢ્યું છે, અને એથી જ તેમાં આપણને આનંદ આવતો નથી.

પૈરાનિક કંદો, દાર્શનિક કંદો, કે કવિ કંદો એ સોડોનું કામ માણસની આ બધી મૂંઝતા અને ટેવનું આવરણ દૂર કરી આ જગતમાં સત્યના અનન્તરૂપને બતાવવાનું, જે હર્ષ જોઈએ છીએ તેને જ સત્ય રૂપે બતાવવાનું છે, નવું કશું તૈયાર કરવાનું નથી, કલ્પના કરવાનું નથી. એ સત્યને મુક્ત રૂપે બતાવવું એટલે જ માણસનો આનંદનો અધિકાર વધારી દેવો.

જેમ ધર છોડીને કોઈ દૂર દેશ ચાલ્યા જવું એને અંધકારમુક્તિ કહેતા નથી, પણ ધરનાં બારીબારણાં ખોલી નાખવાં એને જ અંધકાર-મોચન કહે છે, તેમ જગતસંસારનો ત્યાગ કરવો એ જ મુક્તિ નથી; પાપ સ્વાર્થ અહંકાર જડતા મૂંઝતા અને સંસ્કારનાં બંધન તોડીને, જે જોઈએ છીએ તેને જ સત્ય રૂપે જોવું, જે કરીએ છીએ એને જ સત્ય રૂપે કરવું, જેમાં રહીએ છીએ તેમાં જ સત્ય રૂપે રહેવું એનું જ નામ મુક્તિ.

જો એ સાચું હોય કે, બ્રહ્મ કેવળ પોતાના અવ્યક્તરૂપમાં આનંદ પામે છે, તો તો તેમના તે અવ્યક્તરૂપમાં વિલીન થવા વગર નિરાનન્દના હાથમાંથી આપણો કોઈ પણ ઉપાયે છૂટકો ચાત નહિ. પણ એમ નથી. પ્રકાશમાં જ તેમને આનંદ પડે છે. નહિ તો આ જગતને તેમણે શું કરવા પ્રગટ કયું? બહારથી કોઈ જગરા દબાણે જોર કરીને તેમની પાસે પ્રગટ કરાવ્યું છે? માથા નામના કોઈ એક પદાર્થે અહાને એકદમ કબજે કરી લઈને પોતાને પ્રગટ કર્યો છે?

એમ તો હોઈ જ ન શકે. એટલે ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે આનંદરૂપમ-
મૃતં ચદ્વિમાત્તિ, આ જે પ્રકાશમાન જગત છે એ બીજું કશું જ નથી,
પ્રહ્લનો મૃત્યુહીન આનંદ જ રૂપ ધારણ કરીને પ્રગટ થાય છે. આનંદ
એ જ એનો પ્રકાશ છે, પ્રકાશમાં જ એને આનંદ છે.

તેને જે પ્રકાશમાં જ આનંદ આવતો હોય તો મારે શું
આનંદને મારે અપ્રકાશની શોધમાં જવું? તેની જે ઇચ્છા એ જ પ્રકાશ
હોય, તો મારી આ હ્રુદ ઇચ્છા વડે હું તેના તે પ્રકાશના હાથમાંથી
શી રીતે જીટકી શકવાનો હતો?

તેના આનંદમાં સાથ આપ્યા વગર હું કદી આનંદ પામી શક-
વાનો નથી. એની સાથે જ્યાં જ્યાં મારો સાથ સંપૂર્ણ થશે ત્યાં ત્યાં
મારી મુક્તિ થશે. ત્યાં ત્યાં મને આનંદ મળશે. વિશ્વમાં તેનો પ્રકાશનો
મુક્તપણે અનુભવ કરવાથી જ હું મુક્ત થઈશ — પોતાની અંદર તેના
પ્રકાશને મુક્તપણે પ્રકાશતો કરવાથી જ હું મુક્ત થઈશ. ભવબંધન
અર્થાત્ હોવાનું બંધન છેદવાથી મુક્તિ નથી મળતી — હોવાને જ
બંધનરૂપ ન બનાવતાં મુક્તિરૂપ બનાવી દેવું એનું નામ મુક્તિ. કર્મનો
ત્યાગ કરવો એ મુક્તિ નથી, કર્મને આનંદોદ્ભવ કર્મ બનાવી દેવું
એનું નામ મુક્તિ છે. તેઓ જેમ આનંદને પ્રગટ કરે છે તેમ આનંદ-
માં જ પ્રકાશનો સ્વીકાર કરવો, તેઓ જેમ આનંદથી કર્મ કરે છે
તેમ આનંદપૂર્વક જ કર્મનો સ્વીકાર કરવો, એનું જ નામ મુક્તિ.
કશું જ ઊંડા પગલે બધાનો જ સત્યભાવે સ્વીકાર કરવો એ મુક્તિ.

જેને હું દેવાઈ ગયો છું એવી આ હંમેશની પૃથ્વી મને જૂની
લાગે છે, એનું આ પ્રભાત મને દીકું લાગે છે, એ ક્યારે મારે મન પાછાં
સ્વીકાર અને ઉત્તમત્વ બની જશે? જે દિવસે પ્રેમને લીધે મારી ચેતનામાં
નવશક્તિ જાગી જાય. મને જેના ઉપર પ્રેમ છે તેની સાથે આજે
મેટો થશે એ યાદ આવતાં કાલે જે કંઈ શીદીન હતું તે બધું જ
આજે મુંદર બની જાય છે. પ્રેમને લીધે ચેતના જે પૂર્ણ શક્તિ પ્રાપ્ત

કરે છે તે પૂર્ણતા દ્વારા જ તે સીમામાં અસીમને, રૂપમાં અરૂપને જોવા પામે છે, તેને બીજો કર્યાં જ નહીં પડ્યું નથી. એ બિલુપને લીધે જ અસીમ સદૃશ તેની આગળ સીમામાં પુરાઈ રહેતું હતું.

વિશ્વ તેમનું આનન્દરૂપ છે, પરંતુ આપણે રૂપને જોઈએ છીએ આનંદને જોતા નથી, એટલે રૂપ સતત જાય છે ને પગલે આપણને આધાત કરે છે, આનંદને જોવા જોઈશું કે તરત જ પછી ઠોઈ આપણને રાકી શકશે નહિ. એનું જ નામ મુક્તિ.

એ મુક્તિ શેરાબની મુક્તિ નથી, એ મુક્તિ પ્રેમની મુક્તિ છે. ત્યાગની મુક્તિ નથી, યોગની મુક્તિ છે. લપની મુક્તિ નથી, પ્રકાશની મુક્તિ છે.

૧૦૪

મુક્તિનો માર્ગ

૭મી નૈરાખ, ૧૩૧૫

જે ભાષા આપણે જાણતા નથી તે ભાષાનું કાવ્ય જો સંલગ્નતામાં આવે છે તો તેના શબ્દો આખો વખત આપણા કાનને ઢકંચા કરે છે, તે ભાષા આપણને પીડાકર યઈ પડે છે.

ભાષાની સાથે જમારે પરિચય થાય છે ત્યાર પછી શબ્દો બાધારૂપ યઈ પડતા નથી. ત્યારે તેની અંદરનો ભાવ સમજાતાંવેંત શબ્દ આનંદદાયક બની જાય છે, પછી આપણે તેને કાવ્ય તરીકે સમજી શકીએ છીએ, માણી શકીએ છીએ.

બાળક જ્યારે કોઈ દુર્બોધ ભાષાનું કાવ્ય સંલિખવાની પીડામાંથી મુક્તિ માગે ત્યારે કાવ્ય વાંચવાનું બંધ કરી તેને જે મુક્તિ આપવામાં આવે તે મુક્તિનું મૂલ્ય બહુ ઓછું હોય છે. પરંતુ એ વાચનને તેને માટે સાચું બનાવી દઈને તેને સૂદતાની પીડામાંથી જે મુક્તિ આપવામાં આવે તે સાચી મુક્તિ, ચિરંતન મુક્તિ હોય છે.

તે જ પ્રમાણે જો આપણે પૃથ્વીમાં હોવા માત્રથી જ દુઃખ પામતા હોઈએ તો તેને આપણે ભવ્યંત્રણા કહીએ છીએ. જગત જો આપણને આનંદ ન આપતું હોય, તો વિશ્વકવિના એ વિરાટ કાવ્યને અર્થહીન બને અમૂલક વસ્તુ ગણી કાઢી એમાંથી છુટકારો મેળવવો એને જ આપણે કૃતાર્થતા કહીએ.

પરંતુ એ કાવ્યને આપણે પોતાની ઈચ્છા મુજબ ફાડી નાખીને કે બાળી નાખીને બિલકુલ એનું નામનિશાન મિટાવી દઈ શકીશું એમ માનવાને કંઈ કારણ નથી.

સમુદ્રને મિટાવી દઈને સમુદ્રને પાર જવાનો પ્રયત્ન કરવા કરતાં સમુદ્રને તરીને પાર જતું વધારે સહેલું છે. આજ સુધી કોઈ દેશના લોકોએ સમુદ્રને ઉભેલી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી, શક્તિ મુજબ હોડી વહાણ વગેરે બનાવ્યાં છે.

વિશ્વકાવ્યને નિરર્થક અપવાદ દઈ બાળીને એનો નાશ કરી નાખવાની તપસ્યામાં પડ્યા વગર વિશ્વકાવ્યના અવણને સાર્થક બનાવી દેવું એ જ સાચી મુક્તિ છે.

આ વિશ્વપ્રકાશના રૂપમાં જ્યારે આપણે આનંદને જોઈશું, કેવળ રૂપને જ નહિ જોઈએ, ત્યારે રૂપ આપણને બાધારૂપ નહિ થઈ પડે. તે કેવળ માત્ર છોડી દેશે એમ નહિ, આનંદ આપશે. ભાવ સમગ્રતાંવેત ભાષા કેવળ પીડાદાયક થતી મટી જાય છે એટલું જ નહિ, તે પોતાનું સૌંદર્ય જોડીને આનંદમય બની જાય છે, ભાવ અને ભાષાનું

ઇન્દ્રિયાનુભવોમાં, વિચારમાં, ભાવમાં, કર્મમાં આપણો આનંદ અત્યાદત્ત બની જશે. પછી આપણે પરમાત્માની નગરે જાનને જોઈશું, આપણી નગરે નહિ. તે વખતે જગતનું સ્વયં આપણી આગળ આનંદથી પરિપૂર્ણ બની જશે, મહાકવિનું ચિરંતન દાવ્ય આપણી આગળ સાર્થક બની જશે.

૧૦૫

આશ્રમ

૭મી વૈભ, પ્રાતઃકાળ, ૧૯૧૬

પ્રજાતના મૂર્ખ જે ઉત્સવદિનની પદ્મપાંખડીઓને ચારે દિશામાં ખેંચી દીધી છે તેના મનદોષમાં પ્રવેશ કરવાનું આજે આપણને આહવાન થયું છે. તેની સ્વચ્છંદેશુની પાછળ જે મધુ સચ્ચિત્ત થયેલું છે, લાંબી શું કોઈ સુગંધ આજે આપણા હૃદયમાં આવતી નથી? આ વિશ્વ-ઉપવનના રહસ્ય-નિકેતનની અંદર પ્રવેશ કરવાનો જેને સહજ અધિકાર છે, તે ચિત્તમધુકર શું આજે પણ દહા મુધી જાગ્યો નથી? કોઈ વાણુ દ્વારા દહા શું તેને ખબર મળી નથી? આજનો દિવસ તો એક ઘણા દિવસની જૂની ખબર લઈને નીકળ્યો છે અને તે સામેના અનેક દિવસો તરફ જઈ રહ્યો છે. એ દૂર દૂરના ભવિષ્યનો ચાત્રી છે. આજે તેને પકડીને ઊભો રાખીને આપણે તેને પૂછ્યું પડશે, તેની પાને જે કંઈ વાત છે તે કદાચી લેવી પડશે. પૂરા દિવસી ન પૂછવામાં આવે તો તે કોઈને કશું કહેતો નથી, અને પછી આપણે એમ માની લઈએ છીએ કે આ ગીત, આ વાદ્યધ્વનિ, આ જનનાનો કોણાહવા, એમાં જ તેનું સર્વસ્વ સમાર્પિત છે, એ સિવાય તેનો બીજો કોઈ સંદેશ નથી. પણ એ રીતે

એને જવા ન દેવાય, આજે આ બધા કોલાહલની વચમાં જે શાંતપણે રહેલો છે તે પધિકને પૂછો કે આજે આ શાનો ઉત્સવ છે ?

દર વરસે વસંત ઋતુમાં આંખાના વનમાં ફળથી ભરેલી ઝાળી-ઝાળીમાં દક્ષિણનો પવન વહેતો હોય છે ત્યારે આંખાના વનમાં તેના વાર્ષિક ઉત્સવની ધામધૂમ મચી રહે છે. પરંતુ આ ઉત્સવનું ઉત્સવત્વ શામાં છે, શાને કારણે છે ? તો કે, જે બીજામાંથી આંખાનું વૃક્ષ જન્મ્યું છે તે બીજા અમર મર્ધ ગયું છે એ શુભ સમાચાર આપવાને કારણે. વર્ષોવાર ફળ એસે છે, તે બધાં ફળોમાં એ એક જ પુરાતન બીજા રહેલું છે. એ કેમે કયું ખૂટી જતું નથી, તે સનાતન કાળને માર્ગ પોતાને બમણું ચારગણું, હજારગણું કરતું ચાલ્યું નય છે.

શાંતિનિકેતનના સાંસ્કૃતિક ઉત્સવનું મર્મસ્થાન જે ઉઘાડીને જોઈએ તો માલૂમ પડે કે એમાં પેલું જ બીજા અમર બનીને રહેલું છે, જે બીજામાંથી આ આશ્રમરૂપી મહાવૃક્ષ જન્મેલું છે.

એ બીજા એટલે પેલું દીક્ષાગ્રહણનું બીજા. મહર્ષિની એ જીવનની દીક્ષા આ આશ્રમરૂપી મહાવૃક્ષમાં આજે આપણે માટે ફળે છે, અને આપણા આમામી કાળના વંશજને માટે ફળિયું જ રહેશે.

ધણા સમય પહેલાં કોઈ એક દિવસે મહર્ષિએ દીક્ષા કીધી હતી, એ વાતની ઉદ્ઘાટને ખજાર હતી ? જેમને ખજાર પડી હતી, જેમણે એ જોયું હતું તેમણે માન્યું હતું કે આ એક ઘટના આજે બની, અને આજે જ એનો અંત આવી ગયો.

પરંતુ એ દીક્ષાગ્રહણની ઘટનાને તે દરના સમયની જમી પોષ પોતાના થોડા કલાકોમાં ખજાસ કરી ચકી નહોતી. તે એક દિવસમાં એ ઘટના સમાર્પ ચકી નહોતી. તે દિવસે જેની ખજાર કોઈને પડી નહોતી, અને ત્યાર પછી ઘણા સમય સુધી જેનો પરિચય જગતને થયો નહોતો, તે જમી પોષની દીક્ષાનો દિવસ આજે અમર બનીને વર્ષો-વાર ઉત્સવરૂપી ફળ પ્રસવે છે.

અંતર અને બાહ્ય મિત્રન પછી આપણને મુશ્કેલી છે છે. પછી એ લાપા ઉપર કોઈ બે લગારે દસ્તાવેજ કરવા જાય છે તો તે આપણે માટે અસહ્ય થઈ પડે છે.

પણ આ જે અંદરનો આનંદ, એ બહારથી સમજાતો નથી, એને પોતાની અંદરથી જ સમજવો પડે છે. જે લાપા આપણે જાણતા નથી હોતા તેને કેવળ બહારથી, ચોપડી ઉપર નજર ફેરવવાથી, કદી પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી. આંખ અને કાન ત્યાંથી પાછા ફરે છે. પોતાની અંદરની શક્તિ વડે જ તેને સમજવી પડે છે. જ્યારે એક વાર અંદરની વાત સમજી લઈએ છીએ પછી બહારની કોઈ મુશ્કેલી રહેતી નથી. ત્યારે બહાર પણ આનંદ જ પ્રગટ થાય છે.

મારામાં જ્યારે આનંદનો આવિર્ભાવ થાય છે, ત્યારે બહારનું આનંદરૂપ આપોઆપ મારી આગળ અમૃતથી પૂર્ણ બનીને દેખા દે છે. એક પ્રાપ્તિ બીજી પ્રાપ્તિને ખેંચી લાવે છે. મરુભૂમિની રસકીર્ણ તપેલી હવા ઉપર થઈને કેટકેટલાં વાદળાં આસ્વાં જાય છે — શુભ હવા તેની પામેથી વરસાદ પડતી લઈ શકતી નથી. જ્યાં હવામાં જ જન્મ હોય છે ત્યાં સમગ્ર મેઘની સાથે તેનો યોગ થતાં વરસાદ વરસે છે.

મારામાં જે આનંદ ન હોય તો વિશ્વનો ચિરાનંદપ્રવાહ મારી ઉપર થઈને નિરર્થક બનીને ચાલ્યો જશે — હું તેમાંથી રસ નહિ મેળવી શકું.

મારામાં જ્ઞાનનો ઉદય થાય તો તે જ્ઞાનદષ્ટિને લીધે જ હું જાણવા પામું કે વિશ્વમાં કેવાં જ્ઞાનનો વ્યવય નથી, એને જ આપણે વિજ્ઞાન કહીએ છીએ જે મૂઠ છે, જેની જ્ઞાનદષ્ટિ ખૂટી નથી તે વિશ્વમાં પણ સર્વત્ર મૂઠના જેવા પામે છે, વિશ્વ તેની આગળ ભૂતપ્રેત અને દેવ-દાનવોને લીધે વિખીલિતરૂપ થઈ પડે છે.

આનું જ બધા વિષયમાં. મારામાં જે પ્રેમ ન જાગે, આનંદ ન હોય તો વિશ્વ મારે માટે કારાગારરૂપ બની જાય. એ કારાગારમાંથી

ભાગવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા છે, પ્રેમ જગાડવો એ જ સુક્તિ છે. કોઈ વ્યાયામ કે કોઈ આજ્ઞાથી વડે સુક્તિ મળવાની નથી.

વિજ્ઞાનની સાધના જેમ આપણા પ્રાકૃતિક જ્ઞાનનાં બંધન કાપી નાખે છે, તેમ મંગલની સાધના જ આપણાં પ્રેમનાં, આનંદનાં બંધન કાપી નાખે છે. એ મંગલ સાધના જ આપણા સંકુચિત પ્રેમને વિશાળ, તરંગી પ્રેમને જ્ઞાનસભર બનાવી દે છે.

વિજ્ઞાનથી પ્રકૃતિમાં આપણું જ્ઞાન સંબંધિત થાય છે. તે વિચ્છિન્ન નથી હોતું, તે ભૂત વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં, દૂર અને નજીકમાં સર્વત્ર એક જ દ્વારા અનન્ત સાથે જોડાયેલું હોય છે. મંગલથી પણ પ્રેમ એ પ્રભાણુ સર્વત્ર જોડાય છે. બંધી સામયિકતા અને સ્થાનિકતાને અતિક્રમીને તે અનંતને મળે છે. તેની આગળ દૂર અને નજીકનો ભેદ દળી જાય છે, પરિચિત અને અપરિચિતનો ભેદ મટી જાય છે. ભારે જ પ્રેમનું બંધન છૂટી જાય છે. એનું જ નામ સુક્તિ.

ભુદ્દેવ શન્યને માનતા કે પૂર્ણને માનતા, એ ચર્ચામાં હું ઊતરવા માગતો નથી. પરંતુ તેમણે મંગલની સાધના દ્વારા પ્રેમને વિશ્વચરાચરમાં સુક્ત કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. તેમની સુક્તિની સાધના એટલે સ્વાર્થત્યાગની, અહંકાર-ત્યાગની, ક્રોધત્યાગની સાધના, ક્ષમાની સાધના, દયાની સાધના, પ્રેમની સાધના. એવી રીતે પ્રેમ જ્યારે અહંના શાસનને અતિક્રમીને વિશ્વમાં અનંતમાં સુક્ત બની જાય છે, ત્યારે તેને ગમે તે નામ આપો, એ માત્ર ભાષાનું વૈચિત્ર્ય છે, પણ એ જ સુક્તિ. એ પ્રેમ જે કંઈ કે જે કોઈ જ્યાં પણ છે તેના ત્યાગ કરતો નથી, બંધાને જ સત્યરૂપે અને પૂર્ણરૂપે અનુભવે છે. પોતાને પૂર્ણમાં અમર્ષણ કરવામાં તે કોઈ બાધા માનતો નથી.

આત્મામાં પરમાત્માના અનંત પ્રેમનો, અનંત આનંદનો અનુભવ કરવાનો ઉપાય છે પાપશન્ય મંગલની સાધના. એ અનુભવ જેમ જેમ બંધનહીન અને સત્ય બનતો જશે તેમ તેમ વિશ્વસંસારમાં બધા

ઇન્દ્રિયાનુભવોમાં, વિચારમાં, ભાવમાં, કર્મમાં આપણો આનંદ અવ્યાહત બની જશે. પછી આપણે પરમાત્માની નજરે જગતને નોંધશું, આપણી નજરે નહિ. તે વખતે જગતનું સત્ય આપણી આગળ આનંદથી પરિપૂર્ણ બની જશે, મહાકવિનું ચિરંતન કાવ્ય આપણી આગળ સાર્થક બની જશે.

૧૦૫

આશ્રમ

૭મી પાઠ, પ્રાતઃકાળ, ૧૩૧૬

પ્રજાનના સૂર્યે જે ઉત્સવદિનની પવનપાંખડીઓને ચારે દિશામાં ખેંચી દીધી છે તેના મનકોષમાં પ્રવેશ કરવાનું આજે આપણને આહવાન થયું છે. તેની સ્વધૃરેલુની પાછળ જે મધુ સંચિત થયેલું છે, ત્યાંથી શું કોઈ સુગંધ આજે આપણા હૃદયમાં આવતી નથી? આ વિશ્વ-ઉપવનના રહસ્ય-નિકેતનની અંદર પ્રવેશ કરવાનો જેને સહજ અધિકાર છે, તે ચિત્તમધુકર શું આજે પણ દલ સુધી જાયો નથી? કોઈ વાયુ દ્વારા હજી શું તેને ખજર મળી નથી? આજનો દિવસ તો એક ધણા દિવસની જૂની ખજર લઈને નીકળ્યો છે અને તે સામેના અનેક દિવસો તરફ જઈ રહ્યો છે. એ દૂર દૂરના ભવિષ્યનો યાત્રી છે. આજે તેને પકડીને ઊભો રાખીને આપણે તેને પૂછવું પડશે, તેની પામે જે કંઈ વાત છે તે કદાવી લેવી પડશે. પૂરા દિવસી ન પૂછવામાં આવે તો તે કોઈને કશું કહેતો નથી, અને પછી આપણે એમ માની લઈએ છીએ કે આ મીન, આ વાલધ્વનિ, આ જનનાનો કોલાહલ, એમાં જ તેનું સર્વસ્વ સમાઈ ગયું છે, એ સિવાય તેનો બીજો કોઈ સંદેશ નથી. પણ એ રીતે

એને જ્યાં ન દેવાય, આજે આ બધા કોલાહલની વચમાં જે શાંતપણે રહેલો છે તે પચિકને પૂછો કે આજે આ શાનો ઉત્સવ છે ?

દર વરસે વસંત ઋતુમાં આંખાના વનમાં ફળથી ભરેલી ડાળી-ઓમાં દક્ષિણનો પવન વહેતો હોય છે ત્યારે આંખાના વનમાં તેના વાર્ષિક ઉત્સવની માનધૂમ મચી રહે છે. પરંતુ આ ઉત્સવનું ઉત્સવત્વ શામાં છે, શાને કારણે છે ? તો કે, જે બીજામાંથી આંખાનું વૃક્ષ જન્મ્યું છે તે બીજા અમર થઈ ગયું છે એ શુભ સમાચાર આપવાને કારણે. વર્ષોવર્ષ ફળ બેસે છે, તે બધાં ફળોમાં એ એક જ પુરાતન બીજ રહેલું છે. એ કેમે કયું ખૂટી જતું નથી, તે સનાતન કાળને માર્ગે પોતાને બમણું ચારગણું, હજારગણું કરતું ચાલ્યું નવ્ય છે.

શાંતિનિકેતનના સાંવ-સરિક ઉત્સવનું મર્મસ્થાન જે ઉઘાડીને જોઈએ તો માલૂમ પડે કે એમાં પેલું જ બીજા અમર બનીને રહેલું છે, જે બીજામાંથી આ આશ્રમરૂપી મહાવૃક્ષ જન્મેલું છે.

એ બીજા એટલે પેલું દીક્ષાગ્રહણનું બીજા. મહર્ષિની એ જીવનની દીક્ષા આ આશ્રમરૂપી મહાવૃક્ષમાં આજે આપણે માટે ફળે છે, અને આપણા આગામી કાળના વંશજો માટે ફળતું જ રહેશે.

ઘણા સમય પહેલાં કોઈ એક દિવસે મહર્ષિએ દીક્ષા લીધી હતી, એ વાતની કેટલાંકને ખબર હતી ? જેમને ખબર પડી હતી, જેમણે એ જોયું હતું તેમણે માન્યું હતું કે આ એક ઘટના આજે બની, અને આજે જ એનો અંત આવી ગયો.

પરંતુ એ દીક્ષાગ્રહણની ઘટનાને તે દૂરના સમયની જમી પોય પોતાના થોડા કલાકોમાં ખવાસ કરી રાકી નહોતી. તે એક દિવસમાં એ ઘટના સમાઈ રાકી નહોતી. તે દિવસે જેની ખબર કોઈને પડી નહોતી, અને ત્યાર પછી ઘણા સમય સુધી જેનો પરિચય જગતને થયો નહોતો, તે જમી પોયની દીક્ષાનો દિન આજે અમર બનીને વર્ષો-વર્ષ ઉત્સવરૂપી ફળ પ્રસવે છે.

આપણા જીવનમાં સેંકડો ઘટનાઓ બન્યે જાય છે, પણ અમરતા તે બધીને સ્પર્શતી નથી, ઘટનાઓ બને છે અને ભુત્કાર્થ જાય છે, તેનો હિસાબ કયાંય રહેતો નથી.

પરંતુ મહાપ્રાણ આવીને જેના જીવનની કોઈ દાણુને ક્યારેક છૂપી રીતે સ્પર્શ કરી જાય છે, તેના ઉપર પોતાની અદૃશ્ય નિરાની કરી જાય છે, ત્યાર પછી તેને કોઈ ભણે ન જુએ કે ન જાણે, તેની બધે અવસ્થા થતી રહે, તેને લોકો કયરો ગણીને વાળી દારે, તે દિવસના અને તે દિવસ પછીના ઘણા સમયના ધનિદાસમાં તેનો કોઈ ઉલ્લેખ ન હોય, તેમ જતા તે કાયમ રહેવાની. જન્મતાં દગજાખંધ મૃત્યુ અને વિસ્મૃતિની વચમાંથી તે પોતાના અંકુરરૂપે ખૂબ સંકુચાઈથી માર્યું બંધુ કરવાની, નિત્યકાલનો તડકો અને નિત્યકાલનો પવન તેનું પાગલ કરવાનો ભાર ઉપાડી લેવાનો, અને સદાયઅચ્ચ સંસારની ભયંકર ધક્કાધક્કી પણ તેને પછી હઠાવી દઈ શકવાની નહિ.

મદર્પિતા જીવનની એક ડમી પોપને તે પ્રાણુઅવરૂપ અમૃત પુરખ એક દિવસ ગુપ્તગુપ્ત સ્પર્શ કરી ગયા છે, એટલે-એના ઉપર દવે મૃત્યુને અધિકાર રજો નથી. તે દિવસ તેમના જીવનના બધા દિવસોમાં વ્યાપી જઈને કેવી રીતે પ્રગટ થયો છે, તે કોઈને અજાણ્યું નથી. ત્યાર પછી તેમના દીર્ઘ જીવનમાં પણ તે દિવસનો અંત આગ્યો નથી. આજે પણ તે જીવે છે — તે માત્ર જીવે છે એટલું જ નહિ, તેની પ્રાણુ-શક્તિનો વિકાસ ઉત્તરોત્તર પ્રમળવર બનતો જાય છે.

દુનિયામાં આપણે મોટાભાગના લોકો દંકારીને રહેલા હોઈએ, આપણામાં તે પ્રકાશ નથી, જે પ્રકાશને આવાહન કરીને ઋષિએ કહ્યું છે શાંતિરાવીજ્ઞં ઈધિ — રે પ્રકાશ, તું મારામાં પ્રકાશિત થા. ઈશ્વરનો એ પ્રકાશ જેમના જીવનમાં પ્રગટ થયો છે, તેઓ પછી કંઈ પોતાના ઘરની દીવાલ વડે પોતાને ઢાંકી રાખી શકતા નથી, અને તેઓ પોતાના આધુમાત્રમાં જ પોતાને અધ્ધાસ કરી નાખતા નથી. પોતામાંથી તેમણે

સર્વદેશમાં અને નિત્યકાલમાં બહાર નીકળવું જ પડશે. એટલા માટે જ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે :

યદૈતમ્ અનુચ્ચતિ આત્માનં દેવં ઇંદ્રયા
દૈશાનં મૂતમવ્યસ્ય ન તતો વિજીગ્મ્યતે ।

ત્યારે આ દેવતાને આ પરમાત્માને આ ભૂતસાવિબ્ધના ઉશ્ચરને ઠાઉં બધા સાક્ષાત્ જોવા પામે છે, ત્યારે તે પછી શુદ્ધ રહી શકતી નથી.

ઉશ્ચરને જેણે સાક્ષાત્ જોયો છે, અર્થાત્ એકદમ પોતાના અંતર-રત્નમાં જોયો છે, તેને પછી પડ્દો રહેતો નથી, દીવાલ રહેતી નથી, ઢાંઢ રહેતો નથી. તે સમસ્ત દેશનો બની જાય છે, સમસ્ત કાલનો બની જાય છે. તેની વાણીમાં અને આચરણમાં નિત્યતાનાં લક્ષણ આપોઆપ જ પ્રગટ થયા કરે છે.

એનું કારણ શું ? એનું કારણ એ છે, તેણે આત્માન, બધા આત્માના આત્માને જોયો છે. જેઓએ તે આત્માને જોયો નથી હોતો તેઓ અહમ્ને જ મોહું માને છે. તેઓ બહારને દરવાજો જ અટકી ગયા છે. તેઓ દેવળ મારો આહાર, મારો પોશાક, મારી શુદ્ધિ, મારા મત, મારી ખ્યાતિ, મારું ધન — એને જ મહત્ત્વનું માને છે. આ જે અહંકાર, એ સત્ત્વ નથી, નિત્ય નથી; એ પ્રકાશ વડે પોતાને પ્રકાશિત કરી શકતો નથી, એ આધાત વડે પોતાને પ્રગટ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

પરંતુ જે માણસે આત્માને જોયો છે તે પછી અહમ્ ભણી નજર સુધ્ધાં કરતો નથી. તેના અહમ્ની બધી સામગ્રી બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે. જે ડાહ્યામાં દીવાની જ્યોત પ્રગટી નથી તે જ પોતાના પુબ્ધ તેજ અને વાદના સંઘરાનો ગર્વ કરે છે. અને જેમાં એક વાર દીવો પ્રગટ્યો છે, તે કદી પોતાનાં તેજ ને વાટ ભણી પાછું કરી જોતો દશે ? તે એ દીવા પાછળ પોતાના બધા તેજને દોમી દે છે,

પણ તે એકદમ પ્રમટ થઈ જાય છે, તે પછી પોતાની જાતની પાછળ ફરે રહી શકતો નથી.

ન તતો વિજુગ્મસતે. શાચી? કારણ, તે અનુપમ્યતિ આત્માનં દેવમ્. તેણે આત્માને જોયો છે, દેવને જોયો છે. દેવ શબ્દનો અર્થ દીપ્તિમાન એવો થાય છે. આત્મા દેવ છે, આત્મા દીપ્તિમાન છે, જ્યોતિર્મય છે. આત્મા સ્વતઃપ્રકાશિત છે. અહમ્ એ કેવળ કોડિયું છે, અને આત્મા એ દીવો છે. અહમ્-રૂપ કોડિયું જ્યારે એ દીપ્તિને, એ આત્માને પામે છે ત્યારે શું તે પછી અહંકારનો સંધરો લઈને બેસી રહે છે? પછી તે પોતાના સર્વસ્વ વડે તે પ્રકાશને જ પ્રમટ કરે છે.

તેણે કૈલાસો મૂલમધ્યસ્ય, જૂત અને ભવિષ્યના અધિપતિનાં દર્શન કર્યાં છે. એટલે તે એ બૃહત્ કાળના ક્ષેત્રમાં જ પોતાને અને સર્વ કંઈને જોવા બેસે છે. તે કોઈ પણ સામયિક આસક્તિ વડે બંધાતો નથી, કોઈ પણ સામયિક ક્ષોભથી વિચલિત થતો નથી. એટલા માટે જ તેની વાણી અને તેનાં કાર્યો નિત્ય જની જાય છે. તે કાલે કાલે ઉત્તરોત્તર પ્રમથતર જનાંને વ્યક્ત થતો રહે છે. કદાચ કોઈ એક સમયે કોઈ કારણે તે હંકાર જાય છે તોયે પોતાના આત્માદનને બાળી નાખી ફરીથી નવીન ઉજ્જવળતાથી તે મગકી બેઠે છે.

મહર્ષિની ૭મી પોયની દીક્ષા ઉપર આત્માની દીપ્તિ પડી હતી, તેના ઉપર જૂત ભવિષ્યના જે દર્શાન તેમનો આધિભાવ થયો હતો. એટલા માટે જ તો એ દીક્ષાએ અંદરખાતેથી તેમના જીવનને ધનિક ધરના પથર જેવા કંઠણ આત્માદનમાંથી સર્વદેશ અને સર્વકાલ તરફ ખેંચી નાખ્યું છે. અને તે ૭મી પોયે આ શાંતિનિકેતન આશ્રમનું સર્જન કર્યું છે, અને હજીયે રાજરોજ તેનું સર્જન કર્યાં કરે છે.

તેઓ આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાં જે દિવસે આ આશ્રમના સંપત્તિપર્ણ પ્રદક્ષી જાણમાં આવીને બેઠા હતા તે દિવસે તેમને ખચર નહોતી કે તેમના જીવનની સાધના અહીં કાયમ જનીને રહેશે. તેમણે

એમ માન્યું હતું કે નિર્જન ઉપાસના માટે પોતે એક બગીચો બનાવ્યો છે. પરંતુ ન તતો વિજુગ્મ્યતે જે જગ્યાએ મહાપુરુષ આવીને ઊભા રહે છે તે જગ્યાને નાની વાડ વડે પછી ઘેરી રાખી શકાતી નથી. ધનવાનના સંતાન હોવા છતાં તેઓ પોતાને જેમ કૌટુંબિક ધનમાન-સંભ્રમમાં સમાવી રાખી ન શક્યા, તેમને બધા આગળ બહાર નીકળવું પડ્યું, તે જ રીતે તેઓ આ સાંતિનિકેતનને પણ બગીચા તરીકે રાખી ન શક્યા. એ પણ તેમની મિત્રકતનું આવરણ ભેદી નાખીને બહાર નીકળી આવ્યું છે. એ પોતાની મેળે જ આશ્રમ બની ગયું છે. જે દેશનો મૂળમચ્છર છે, તેના સ્પર્શથી બોમ્બપુરના મેદાનનો આદમો દુકડો ભૂત અને ભવિષ્યમાં વ્યાપ્ત બની ગયો છે.

આ આશ્રમમાં ભારતવર્ષના એક ભૂતકાળનો આવિર્ભાવ છે. એ છે પેસો તપોવનનો કાલ. જે કાલમાં ભારતવર્ષે તપોવનમાં શિક્ષણ મેળવ્યું છે, તપોવનમાં સાધના કરી છે, અને સંસારનાં કર્મે પતાવીને તપોવનમાં હવિતેશ્વરના સાંનિધ્યમાં જીવનનો છેલ્લો નિશ્વાસ નિવેદિત કર્યો છે. જે કાલમાં ભારતવર્ષે જળ, સ્થળ અને આકાશની સાથે પોતાનો સંબંધ બાંધ્યો છે અને તદુક્તતા અને પશુપંખી સાથેનો પોતાનો વિચ્છેદ દૂર કરી દઈને — મગ્ભૂતેષુ ચાત્માન — આત્માનું સર્વ ભૂતોમાં દર્શન કર્યું છે.

કેવળ ભૂતકાળ જ નહિ, આ આશ્રમમાં એક ભવિષ્યકાળનો પણ આવિર્ભાવ છે. કારણ, સત્ય કોઈ ભૂતકાળની વસ્તુ હોઈ જ ન શકે. જે મિત્રકુલ ચર્ચ ચૂક્યું હોય, જેમા ભવિષ્યમાં હવે થવાનું કંઈ હોય જ નહિ, તે મિથ્યા છે, માયા છે. વિશ્વપ્રકૃતિની વચમાં ઊભા રહીને આત્મા સાથે ભૂમ્બનો સંબંધ જોડવો એ જ જે સાચી સાધના હોય, તો એ સાધનામાં આવીને ઊભા રહ્યા વગર કોઈ કાળની કોઈ પણ સમસ્યાનું સમાધાન ચર્ચ શકવાનું નથી. એ સાધના વગર આપણે સત્યની સાથે મગ્ધને એકરૂપે જોઈ શકવાના નથી, મગ્ધની સાથે

સુંદરનો આપણે વિચ્છેદ કરી બેસીશું. જે સાધના વગર આપણે જગનમાં અનેકથમે જ મદત્તવું માની લઈશું અને સ્વાતંત્ર્યને — જુદાપણાને જ પરમ પદાર્થ સમજી લઈશું, પરસ્પરને ગૌણ બનાવી દઈને પ્રજા જની બેસત્યા માટે સનન ધણાધણી ક્યાં કરીશું. બધાને એક બનાવી દઈને જે જ્ઞાન્તે સિયં અર્જનં રૂપે વિરાજે છે તેનો સર્વત્ર અનુભવ કરવા માટે નહિ મળશે અવકાશ કે નહિ મળશે મનની શાંતિ.

એટલે સંસારના બધા આધાન-પ્રત્યાગ્રાતો, ખેંચાખેંચ અને મારામારી સર્વસ્વ બની જઈને ઉગ્ર ન બની જાય એ ખાતર એક જ આખે જ્ઞાન્ત સિયં ચઢેત નો સુર વિશુદ્ધપણે જાગ્રત રાખવાને તપોવનની જરૂર છે ત્યાં હાથિફના વચળ નહિ હોય, નિશ્ચનો આધિભાવ હશે ત્યાં પરસ્પરનો વિચ્છેદ નહિ હોય, ત્યાં સૌ માથેના સંબંધનો અનુભવ હશે. ત્યાનો જ પ્રાર્થનામંત્ર છે, વળતો મા સહાય, હમનો મા જગોતિ-ગમય, મૃદોનામૃત ગમય ।

જે તપોવન મદર્પિના જીવનના પ્રતાપે અહીં આપોઆપ બની ગયું છે. અહીંના વિરાટ મેદાનમાં તપસ્વાનુ વેગ આપોઆપ જ વિસ્તાર પામ્યું છે. અહીંની તનુજતાઓમાં સાધનાની નિશ્ચિન્તા આપમેળે જ સંચિત રહી છે. રંગનો મૂલ્યવ્યવસ્થાએ અહીંના આકાશમાં પોતાનું એક મદાન આસન બિઝાવ્યું છે. જે મદાન આધિર્ભાવ પ્રત્યેક આશ્રમવાસીની અંદર પ્રતિદિન કામ કરી રહ્યો છે. પ્રત્યેક દિવસ મેદાનને છોડી જઈ આવી તેમની આંખોને પ્રકાશના અભિપ્રેક્ષી નિર્મલ બનાવી દે છે. આખો દિવસ જ આકાશ ખગર ન પડે એ રીતે તેમના અંતરમાં પ્રવેશ કરીને જીવનના બધા સંકેતોને જે દાથો વડે ધીરે ધીરે ફેલાવી દે છે. તેમના હૃદયની અધિઓ ધીમે ધીમે છૂટતી જાય છે, તેમનાં સંસ્કારનાં આવરણ ધીમે ધીમે કાચ પામતાં જાય છે, તેમનું ધૈર્ય દૃઢતર, અને કામા ગંભીરતર બનતાં જાય છે અને આનંદમય પરમાત્માની સાથે તેમના અન્યવદિત ચેતનામય સંબંધના

માર્ગમાંની અગ્નિજ્વાળા એક દિવસ ક્ષય પામીને દૂર ચર્ચ ૮/શે એ શુભ-
 ક્ષણને માટે તેઓ હરરોજ પૂર્ણતર આશા સાથે પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા છે.
 તેઓ દુઃખને, અપમાનને, આઘાતને ઉદાર શક્તિથી ઉઠાવી લેવાને માટે
 દિવસે દિવસે તૈયાર થાય છે અને જે જ્યોતિર્ભવ પરમાનંદની ધારા
 વિશ્વના બે કાંઠાને ઉભરાવી દર્શને નિરંતર પ્રવાહે દિગ્દિગંતરોમાં ઝરી
 રહી છે તેની આગળ જીવનને નન કરીને ધરવાનું આહ્વાન તેઓ
 સાંભળી રહ્યા છે.

આ તપોવનમાં એક નિગૂઢ રહસ્યમય સૃષ્ટિનું કામ ચાલી રહ્યું
 છે, એ રહસ્ય આપણામાંથી ટોણું જોઈ શકે છે ! જે એક જીવને દેહનું
 આવરણ મિટાવી દર્શને આજે પરમપ્રાણને ચરણે પોતાને સંપૂર્ણ સમ-
 પૂર્ણ કરી દોષું છે, તે જીવનનો ભાપામુક્ત, સ્વસ્મુક્ત અતિ વિશુદ્ધ
 આનંદ અહીંના નિસ્તબ્ધ આકાશમાં નિર્મલ ભક્તિરસભર્યો એક પવિત્ર
 સંદેશ સનન ફેલાવ્યા દરે છે, સતત કહે છે : તે મારા પ્રાણનો આરામ,
 આત્માની શાંતિ અને મનનો આનંદ છે. એ વાણીનો અંત નથી. એ
 આનંદનું કામ કદા પૂરું થાય એમ નથી.

જગતમાં એકમાત્ર આનંદ ૮ સર્જન કરે છે, બીજા કોઈમાં
 સર્જનની શક્તિ નથી. અહીંના આકાશ ભરી દેતા મુક્ત પ્રકાશમાં
 બેસીને આનંદની સાથે તેમનો જે આનંદ મળી ગયો હતો, તે આનંદ, તે
 આનંદસંમિત્રન કંઈ ચત્તમાં વિલીન ન થઈ જઈ શકે. એ
 આનંદ ૮ આજે પણ સર્જન કરી રહ્યો છે, આ આશ્રમનું સર્જન
 કરી રહ્યો છે, અહીંનાં જાડ્યાન અને લીલોતરી ઉપર એક પ્રગટ
 શાંતિનો મુસ્તિબ્ધ લેપ પ્રતિદિન જાણે નિખિડાવે લગાવી દે છે.
 અનેક દિવસોની અનેક આનંદજ્વાળા અહીંના સૂર્યોદયને, સૂર્યાસ્તને
 અને મધ્યરાત્રિના નિસ્તબ્ધ નક્ષત્રોત્કને દેવર્ષિ નારદની વીણાના તારની
 પેડે અનિર્વાચનીય ભક્તિના સુરે આજે પણ ઝલ્લઝલવાની મૂકે છે. એ
 આનંદસૃષ્ટિનું અમૃતમય રહસ્ય આપણે આશ્રમવાસીઓ શું રોજ

અનુભવી નદિ શકીએ? એક દિવસ એક સાધક અરુમાન કપાંથી
 કપાં જતાં આ હાવાદીન વિચાર્ય મેદાનમાં જોડિયાં સપ્તપર્ણ દશ
 નીચે ખેડા, એ દિવસ અમર યર્ષ મપેા. એ દિવસ વિશ્વકર્માની સુગન-
 સક્તિમાં સદાને માટે અટકી ગયો. સુના મેદાનના પટ ઉપર રંગ
 ઉપર રંગ અને પ્રાણ ઉપર પ્રાણ ખીતવવા લાગ્યો. જ્યાં હર્ષ જ
 નદોત્તું, જ્યાં દેવગ વિશ્વપિકા જ દત્તી, ત્યાં એક પૂર્ણતાની મૂર્તિએ
 પદોત્તમાં આખાસરૂપે દેખા દીધી અને ત્યાર પછી ક્રમે ક્રમે દિવસે દિવસે
 વરમે વરમે વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ થવા લાગી. એ આશ્ચર્યકારક
 રહસ્ય, શ્રવણની નિમૂઠ ક્રિયા, આનંદની નિમણીલા, એને શું આપણે
 અહીંના શાવનના મર્મરમાં, આશ્રવનની હાવામાં અનુભવી નહિ
 શકીએ? શરદની અપરિમેય શુભતા જ્યારે અહીં પારિવ્રાતનાં ફૂલના
 અગ્રસે વિકાસમાં પોતાને પ્રમાણ પછી પ્રમાણે વ્યક્ત કરી કરીને
 ક્રમે કરી ચાકતી નથી, ત્યારે તે અપર્યાપ્ત પુષ્પરશ્મિમાં બીજી પણ
 એક અપૂર્વ શુભતાનું અમૃતવર્ષનું નિશાબ્દે આપણા શ્રવણ ઉપર
 ડગરતું નથી દોતું? આ પોતાની શિયાળાની સવારે દિશામાં ઉપરથી
 જ્યારે એક સૂર્ય શુભ પુનઃસર્જન આપણુ દડી જાય છે, આમસકી
 કુંજની ફક્તમારફળું કપિત ગાખાઓમાં ઉત્તર વાયુ મૂર્ધનકિરણોને
 પાંદડે પાંદડે નચાવતો હોય છે, અને આખો દિવસ શિયાળાનો તાકો
 અહીંના બાધાદીન વિચરેલા મેદાનની સુદૂરતાને એક અનિર્વચનીય
 સંદેશ વડે વ્યાકુલ બતાવી દે છે, ત્યારે એમાંથી બીજી એક મબીરતર
 આનંદ-સાધનાની સ્મૃતિ શું આપણા હૃદયમાં ફેલાઈ જતી નથી?
 એક પવિત્ર પ્રભાવ, એક અપૂર્વ સૌંદર્ય, એક પરમ પ્રેમ શું ઋતુએ
 ઋતુએ ફક્તપુષ્પપદ્મવના નવા નવા વિકાસ દ્વારા આપણા સમસ્ત
 અંતઃકરણમાં પોતાનો અધિકાર જમાવતાં નથી? જરૂર જમાવે છે.
 કારણ, અહીં જ એક દિવસ સૌથી મોટા રહસ્યનિકેતનનું એક બારણું
 ખૂલી ગયું હતું. અહીં ઝાડ તો પ્રેમની સાથે પ્રેમનું મિત્રન થયું
 છે, બે આનંદ એક થયા છે. જેવા — એક અત્યંત વામ આનંદ, જે

આ એનો પરમ આનન્દ છે તે આ અને એ કેટલાય દિવસ અહીં મળ્યા છે — કે તરત જ કેટકેટલી ઉઘાના પ્રકાશમાં, કેટકેટલી સંધ્યાએ, કેટકેટલી મધ્યરાત્રિના શાંત પ્રહરોમાં — પ્રેમની સાથે પ્રેમ અને આનંદની સાથે આનંદ મળ્યા છે ! તે દિવસે જે બારણું ખૂલ્યું હતું તે બારણા સામે આવીને આપણે જિભા છીએ. શું આપણે કંઈ જ સાંભળી નહિ શકીએ ? આપણે કોઈને જ જોવા નહિ પામીએ ? તે ખુલ્લા બારણા સામે આપણા ઉત્સવનો મેળો લરાયો છે, અંદરથી શું એકાદ આનંદગીત બહાર આવીને આપણા આ આખા દિવસના કોલાહલને અમૃતથી સીચી નહિ દે ? ના, એમ તો કદી બને જ નહિ. વિમુખ ચિત્ત પણ પાછું ફરશે, પાપાણુહૃદય પણ પીગળશે, શુષ્ક શાખાએ પણ ફૂલ ફૂટશે. હે શાંતિનિકેતનના અધિદેવતા, જગતમાં જ્યાં જ્યાં માનવ ચિત્તે અબાધ પરિપૂર્ણ પ્રેમ દ્વારા તને સ્પર્શ કર્યો છે ત્યાં ત્યાં અમૃતવર્ષણથી એક આશ્વર્જનક શક્તિ જન્મી છે. તે શક્તિ કેમે ફરી ભરતી નથી, તે શક્તિ ચારે બાજુનાં જાડપાનને પણ વીંટી વળે છે, આસપાસની હવાને પણ ભરી દે છે. પરંતુ તારી આ એક આશ્વર્જકારક લીલા છે, કે શક્તિને તું અમારી આગળ પ્રત્યક્ષ રહેવા દેવા ઇચ્છતો નથી. તારી પૃથ્વીએ અમને એક પ્રચંડ આકર્ષણથી ખેંચી રાખ્યા છે, પરંતુ તેનાં દોરડાં-દોરડી કશું જ નજરે પડતું નથી. તારી હવાએ અમારા ઉપર જે બાર બાદેલો છે તે કંઈ કમ નથી, પણ હવે હવાને અમે બારી માનવા જ નથી. તારો સૂર્યપ્રકાશ જુદી જુદી રીતે અમારા ઉપર જે શક્તિ વાપરે છે, તેનો જો દિસાગ કરવામાં આવે, તો તેનું પ્રમાણ જોઈને અમે સ્તંભિત થઈ જઈએ, પરંતુ અમે તેને પ્રકાશ તરીકે જ ઓળખીએ છીએ, શક્તિ તરીકે ઓળખતા નથી. તારી શક્તિ ઉપર તેં એવો એક હુકમ ફરમાવેલો છે કે તેણે છુપાઈ, સંતાઈને અમારું કામ કરવું અને એવો દેખાવ કરવો જણે તે રમન કરે છે.

પરંતુ તારી એ આધિભૌતિક શક્તિ, જે પ્રકાશબળીને અમારી

સામે વનવનતના રંગનાં ચિત્રો ચીતરે છે, જે વાયુ બનીને અમારા દાનમાં નાનાવિધ સૂરે ગીત ગાય છે, જે 'હુ' પાણી હું' એમ કહીને અમને રનાન કરાવે છે, જે 'હું' સ્થળ હું' એમ કહીને અમને જોગામાં ધરી રાખે છે — એ શક્તિની સાથે જ્યારે અમારા જ્ઞાનનો યોગ સધાય છે, જ્યારે તેને અમે શક્તિ તરીકે જ જાણવા પામીએ છીએ — ત્યારે તેની ક્રિયાને અમે અનેકગણી વધારે અનેકગણા ત્રિવિધપૂર્વક પામીએ છીએ. ત્યારે તારી જે શક્તિ અમારી આશ્રય પોતાની જાતને પૂરેપૂરી શુભ રાખીને કામ કરતી હતી તે પછી ન સ્ત્રો વિલુપ્ત. પછી વરાળની શક્તિ અમને દૂર દૂર ઉપાડી લઈ જાય છે, વીજળીની શક્તિ અમારાં મુસ્કેલ કામો કરી આપે છે, તે જ પ્રમાણે તારી અધ્યાત્મશક્તિ આનંદના ઝરણામાંથી બહારાઈને આ આશ્રયમાં પોતાની મેળે જ નિરાપદ કામ કરે જાય છે, — દિન પ્રતિદિન, ધીરે ધીરે, બેડે બેડે, શુભપણે. પરંતુ સચેતન સાધના વડે જે ક્ષણે અમારા જ્ઞાનની સાથે તેનો સંબંધ સધાય છે તે જ ક્ષણથી તે શક્તિની ક્રિયા અમારા જીવનમાં જોતજોતામાં વ્યાપક અને ત્રિવિધમય બની જાય છે. ત્યાર પછી તે એકલી કામ નથી કરતી, અમે પણ તેને કામે લગાડીએ છીએ. પછી તે અને અમે મળીને એક આશ્રયમય વસ્તુ બની જાય છે. પછી જોને માત્ર આંખે જોતા, કાને સાંભળતા, તેનું અનંત આનંદસ્પર્શ અંતર અને બહારના મિશ્રનથી એકદમ પ્રત્યક્ષ બની જાય છે — પછી તે જ સ્ત્રો વિલુપ્ત. એ કંઈ કેવળ વસ્તુ નથી, કેવળ ધ્વનિ નથી, એ જ આનંદ છે, એ જ આનંદ છે.

જ્ઞાનના યોગથી અમે જગતમાં તારું શક્તિસ્વરૂપ જોવા પામીએ છીએ, અધ્યાત્મયોગથી જગતમાં તારું આનંદસ્વરૂપ જોવા પામીએ છીએ. તારા સાધકના આ આશ્રયનું પણ એક આનંદસ્વરૂપ છે તે જોવા મળે તો અમારો આશ્રયવાસ સાર્થક થાય પણ તે કંઈ અચેતનભાવે જોવા નહિ મળે, મોં ફેરવી બેસી રહીએ તો જોવા નહિ મળે. તે યોગી,

તું અમારી તરફથી પણ યોગની ઇચ્છા રાખે છે — જ્ઞાનનો યોગ, પ્રેમનો યોગ, કર્મનો યોગ. અમે શક્તિ દ્વારા જ તારી શક્તિને પામીએ લિપ્તા દ્વારા નહિ, એવો તારો અભિપ્રાય છે. તારા જગતમાં જે લિપ્તારીવેડા કરે છે, તે સૌથી વધારે વચ્ચિત રહે છે. જે સાધક આત્માની શક્તિને જગતની દરીને આત્માનું પરિવરણ, જ તત્તો વિજયગ્રસ્તે । તે એવો તે પરિપૂર્ણ બની જાય છે કે તે પોતાને પછી ગુપ્ત રાખી શકતો નથી. અંજે ઉત્સવને દિવસે તારી પામેથી એ શક્તિની દીક્ષા અમે લઈશું. અમે આજ જગત ચર્ચું, ચિત્તને સચેતન બનાવીશું, હૃદયને નિર્મળ બનાવીશું, અમે આજે યથાર્થ ભાવે આ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરીશું. અમે આ આશ્રમને ગભીર ભાવે, બૃહદ્ ભાવે, સત્ ભાવે, ભૂત અને ભવિષ્ય સાથે એને જોડી દઈને જોઈશું. જે સાધકે અહીં તપસ્યા કરેલી છે તેમની આનંદમય વાણી અહીં સર્વ જ્ઞાનેશ્વરી છે તેને અમે અંતરમાં અનુભવીશું — અને તેમની એ જીવનપૂર્ણ વાણી દ્વારા જિંદગાઈને અહીંની હાયામાં અને પ્રકાશમાં, આકાશમાં અને મેદાનમાં, કર્મમાં અને વિશ્રામમાં, અમારું જીવન તારા અવિચળ આશ્રમમાં, નિર્મિત પ્રેમમાં, નિરતિશય આનંદમાં જઈ પહોંચશે, અને ચંદ્ર મૂય અગ્નિ વાયુ તરુલતા પશુપક્ષી કીટપતંગ બધામાં તારી ગભીર શાંતિ, ઉદાર મંગલ અને પ્રગાઢ અદ્વૈતરસનો અનુભવ કરીને શક્તિથી અને ભક્તિથી ચારે બાજુએથી પરિપૂર્ણ બનવા રહીશું.

૧૦૬

તપોવન

આધુનિક સભ્યતાવ્રક્ષમી જે પણ ઉપર વાસ કરે છે તે ઈંદ અને લાકડાનું બનાવેલું છે, તે શહેર છે. ઉન્નતિનો મુર્ખ જેમ જેમ મધ્યાહ્નમાં ચડે તેમ જાય છે, તેમ તેમ તેની પાંદડીઓ એકે એકે ખીલી ખીલીને ચારે ઠેર ફેલાતી જાય છે. હો-ચૂનાની વિજયપાત્રાને વસુધરા ક્યાંય થંભાવી રાખી શકતી નથી.

એ શહેરમાં જ માણસ વિદ્યા શીખે છે, વિદ્યાને કામે લગાડે છે, ધન કમાય છે, ધન ખર્ચે છે, પોતાને નાનાવિધ રીતે શક્તિથી અને સંપદથી પૂર્ણ બનાવે છે. આ સભ્યતામાં જે કંઈ સૌથી શ્રેષ્ઠ પદાર્થ છે તે શહેરની સામગ્રી છે.

ખડું જોતાં આથી ભિન્ન કલ્પના દરવી મુસ્કેલ છે. જ્યાં અનેક માણસો ભેગાં થતાં હોય ત્યાં જનતંત્રની જુદિના સંધાનથી ચિત્ત જાગ્રત બની જાય છે અને ચારે બાજુએથી ધક્કા ખાઈને દરેકને ગતિશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ રીતે ચિત્તસમુદ્રનું મંથન ચાલુ રહે તે માણસમાં નિગૂઢ રહેલા સારપદાર્થો આપોઆપ જ ઉપર તરી આવે છે.

ત્યાર પછી માણસની શક્તિ જ્યારે જાગ્રત થાય છે ત્યારે તે સ્વાભાવિક રીતે જ એનું ક્ષેત્ર માગે છે જ્યાં તે પોતાને ફાગડ રીતે કામે લગાડી શકે. એવું ક્ષેત્ર ત્યાં છે જ્યાં અનેક માણસોના અનેક પ્રકારના ઉદ્યમ નાનાવિધ રચનાકાર્યમાં સર્વદા અવલસીલ હોય. એ ક્ષેત્ર એટલે જ શહેર.

શરૂઆતમાં માણસ જ્યારે ખુબ બીડ કરીને એક જગ્યાએ શહેર બાંધીને બેસે છે, ત્યારે તે સભ્યતાના આકર્ષણથી નથી કરતો

હોતો. મોટે ભાગે શત્રુઓના આક્રમણથી પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે કોઈ સુરક્ષિત સમવસ્થામાં સ્થાને એકત્ર થઈને રહેવાની જરૂર માણસને લાગે છે. પરંતુ ગમે તે કારણે હો, ઘણા માણસોને એકત્ર થવાનું ખદાનું મન્યું એટલે ત્યાં હુદા હુદા માણસોની જરૂરિયાત અને શુદ્ધિ એક કસેવરગદ્દ આકાર ધારણ કરે છે, અને ત્યાં જ સમ્યક્તાની અભિવ્યક્તિ આપોઆપ થતી રહે છે.

પરંતુ ભારતવર્ષમાં આ એક આશ્ચર્યજનક ઘટના જોવાની મળે છે કે અહીંની સમ્યક્તાનું મૂળ ઝરણું સહેરમાં નથી, વનમાં છે. ભારત-વર્ષના સૌથી પહેલો આશ્ચર્યમય વિકાસ ત્યાં જોવા મળે છે ત્યાં માણસો એકબીજા સાથે અસંત અપ્રેમ્ય વસવાને કારણે એક પિંડા-રૂપ બની ગયાં નહોતાં. ત્યાં ઝાડપાન, નદીસરોવર વગેરે પણ માણસની સાથે હળામળાને રહેવાનો પૂરતો અવકાશ પામ્યાં હતાં. ત્યાં માણસો પણ હતાં, ખાસી જગ્યા પણ હતી, ધક્કામુક્કા નહોતી. એમ છતાં એ ખાસી જગ્યાએ ભારતવર્ષના ચિત્તને જડ જેવું બનાવી દીધું નહોતું; બસકે તેની ચેતનાને વધારે હિનજ્વલ બનાવી હતી. આનું કુનિયામાં ખીજે કયાંય બન્યું હોય એમ જોવામાં આવતું નથી.

આપણે એવું જ જોતા આવ્યા છીએ કે જે માણસો પરિસ્થિતિ-વશાત્ વનમાં ગોધાઈ જાય છે, તેઓ જંગલી થઈ જાય છે. કાં તો વાંધના જેવા દિંસક બની જાય છે, નહિ તો તેઓ હરણના જેવા નિર્બોધ બની જાય છે.

પણ પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં આપણે જોઈએ છીએ કે અરણ્યની નિર્જનતાએ માણસની શુદ્ધિને જડ બનાવી દીધી નહોતી, બસકે એવી એક પ્રકારની સક્રિય આપી હતી કે તે અરણ્યવાસમાંથી પ્રગટેલી સમ્યક્તાની ધારાએ સમસ્ત ભારતવર્ષને અભિષિક્ત કરી દીધો છે અને આજ સુધી તેનો પ્રવાહ બંધ થયો નથી.

આ રીતે આસ્પષ્ટકોની સાધનામાંથી ભારતવર્ષને સમ્મતાની જે પ્રેરિતિ (energy) મળી હતી તે જવારના સંઘાતમાંથી જન્મી નહોતી, નાનાવિધ જરૂરિયાતોની હરીફાઈમાંથી પ્રગટી નહોતી, એટલા માટે તે શક્તિ પ્રધાનપણે બહિરલિમુખી જતી નથી. તેણે ધ્યાન વડે વિશ્વના જિંડાણમાં પ્રવેશ કર્યો છે, નિખિલ વિશ્વની સાથે આત્માનો યોગ સાધ્યો છે. એટલા માટે ઐશ્વર્યનાં ઉપકરણો દ્વારા જ પ્રધાનપણે ભારતવર્ષે પોતાની સમ્મતાનો પરિચય આપ્યો નથી. એ સમ્મતાના જેઓ મુકાની હતા તેઓ નિર્જનવાસી હતા, વિરતવસ્ત્ર તપસ્વી હતા.

સમુદ્રતીરે જે જાતિનું પાલન કર્યું હોય છે તેને તેણે વાણિજ્યસંપત્તિ આપી હોય છે, મરુભૂમિએ જેમને અદ્ય સ્તંભદાનથી ભૂખ્યા રાખ્યા હોય છે, તેઓ દિગ્વિજયી નીવડે છે. એ રીતે અમુક અમુક વિશેષ પરિસ્થિતિને કારણે પ્રાણુસભી શક્તિ અમુક અમુક માર્ગે વળે છે.

સમતક્ષ આર્ષોવર્નની અરણ્યભૂમિએ પણ ભારતવર્ષને એક વિશેષ તક આપી હતી. ભારતવર્ષની જીવિને તેણે જયજ્ઞના અંતરનમ રહસ્ય-લોકની શોધમાં પ્રેરી હતી. તે મહાસમુદ્રતીરના જુદા જુદા દૂર દૂરના દ્વીપદ્વીપાંતરમાંથી તે જે સંપત્તિ ધર્મ આવી હતી, તેની જરૂર આખી પ્રાણુસભાને દિનપ્રતિદિન સીકારથી જ પડશે. જે ઓપધિવનરૂપનિઓમાં પ્રકૃતિની પ્રાણુની ક્રિયા રાગદ્વિષ અને ઋતુએ ઋતુએ પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને પ્રાણુની લીલા નાનાવિધ અપૂર્વ લાગે દ્વારા, ધ્વનિ દ્વારા, રૂપ-ચેતિત્વ દ્વારા નિરંતર નવા નવા લાભે પ્રગટ થયાં કરે છે, તેની જ વચમાં ધ્યાનપરાયણ ચિત્ત લઈને જેઓ વસના હતા તેઓ પોતાની ચારે બાજુએ એક આનંદમય રહસ્યને સુરજહરે અનુભવી શક્યા હતા. એટલા માટે જ તેઓ આટલી ગહજ રીતે બોલી શક્યા હતા કે 'યદિદં કિંચ ઉત્તમં પ્રાજ્ઞ એતદિ વિઃસૃજ્ય, આ જે કંઈ છે તે બધું જ પરમ પ્રાણુમાંથી નીકળીને પ્રાણુમાં જ કપિત થાય છે. તેઓ પોતે રચેલા ઈંદ્ર, લક્ષ્મ અને લોહના મજબૂત પાંચવામાં રહેતા નહોતા,

તેઓ જ્યાં વસતા હતા ત્યાં વિશ્વવ્યાપી વિરાટ જીવનની સાથે તેમના જીવનનો અબાધ સંબંધ હતો. એ વને તેમને ધ્યાના આપી છે, ફળફૂલ આપ્યાં છે, કુશસંગિધ પૂરાં પાડ્યાં છે, તેમનાં દિનપ્રતિદિનનાં કાર્યો, અવકાશ અને પ્રયોજનોની સાથે આ વનનો આદ્યત-પ્રદાનનો જીવંત સંબંધ હતો. એ રીતે જ તેઓ પોતાના જીવનને આસપાસના એક મોટા જીવન સાથે યુક્ત કરી અનુભવી શક્યા હતા. પોતાની આસપાસની દિશાઓને તેઓ શૂન્ય, નિર્જીવ કે અસંગ્રહ માનતા નહોતા, વિશ્વ-પ્રકૃતિમાંથી પ્રકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ વગેરે જે દાન તેમણે લીધાં હતાં તે દાન કંઈ માટી કે ઝાડ કે શૂન્ય આકાર પાસેથી નહોતાં મળ્યાં, પણ તેનું મૂળ તો એક ચેતનામય અનંત આનંદમાં રહેલું છે, એ તેઓ એક સદૃશ અનુભવ દ્વારા જાણી શક્યા હતા. એટલા માટે જ શ્વાસ, પ્રકાશ, અગ્નિ, જલ બધું જ તેઓએ શ્રદ્ધા અને શક્તિપૂર્વક પ્રહણ કર્યું હતું. અને એ જ દારણે ચરાચર નિખિલ વિશ્વને પોતાના પ્રાણ દ્વારા, ચેતના દ્વારા, લાગણી દ્વારા, પોતાના આત્મા સાથે આત્મીય-રૂપે એક કરી દઈને અનુભવતું એ જ ભારતવર્ષની રીત છે.

આ ઉપરથી સમજાશે કે વને ભારતવર્ષના ચિત્તને પોતાની નિહૃત ધ્યાનામાં, નિગૂઢ પ્રાણમાં કેવી રીતે ઉછેર્યું છે. ભારતવર્ષમાં જે જે મોટા મોટા પ્રાચીન યુગો ઇતિહાસમાં ઘડી ગયા છે — વૈદિક યુગ અને બૌદ્ધ યુગ — તે બંને યુગોને વને જ ધારીરૂપે ધારણ કર્યાં છે. કેવળ વૈદિક ઋષિઓએ જ નહિ, બુદ્ધ ભગવાને પણ કેટલાંય આશ્રવનોમાં, કેટલાંય વેલુવનોમાં પોતાનો ઉપદેશ વરસાવ્યો છે. રાજપ્રાસાદોમાં તેઓ સમાઈ શક્યા નહોતા, વને જ તેમને હૃદયસરસા લીધા હતા.

કમે કમે ભારતવર્ષમાં રાજ્ય, સામ્રાજ્ય, નગર, નગરી સ્થપાયાં; દેશપરદેશ સાથે વેપાર ગાણુ થયો, અગ્રજોગ્રુપ કૃષિક્ષેત્ર ધીમે ધીમે ધ્યાનિભૂત અરણ્યોને દૂર ને દૂર હાંસેલી મૂકવા લાગ્યાં. પરંતુ એ પ્રતાપ-શાહી ઐશ્વર્યપૂર્ણ યૌવનદષ્ટ ભારતવર્ષે વનની આગળ પોતાનું ઋણ

સ્ત્રીકારવામાં કદી શરમ અનુભવી નથી, તપસ્થાને જ તેણે સદૃ પ્રયાસો-
માં વિશેષ સન્માન આપ્યું છે, અને વનવાસી પુરાણ તપસ્વીઓને
જ પોતાના આદિ પુરુષો માનીને ભારતવર્ષના રાજ્યમદારાજ્યોએ પણ
ગૌરવ અનુભવ્યું છે. ભારતવર્ષની પુરાણકથાઓમાં જે કાંઈ મહાન,
આશ્ચર્યમય અને પવિત્ર છે, જે કાંઈ શ્રેષ્ઠ અને પૂજ્ય છે તે બધું જ
એ પ્રાચીન તપોવનની સ્મૃતિ સાથે સંકળાયેલું છે. મોટા મોટા રાજ્ય-
ઓના રાજ્યઅમલની વાન તેણે યાદ રાખી મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી
પરંતુ અનેક વિષ્ણુઓમાંથી પસાર થઈને પણ વનની સામગ્રીને જ
પોતાના પ્રાણની સામગ્રી સમી ગણી તે આ જ સુધી માથે ચડાવેલો
આગ્યો છે. માનવધૃતિદાસમાં આ જ ભારતવર્ષની વિશેષતા છે.

ભારતવર્ષમાં જ્યારે વિક્રમાદિત્ય રાજ્ય હતો, ઉજ્જયિની જ્યારે
મહાનગરી હતી, કાલિદાસ જ્યારે કવિ હતો, ત્યારે આ દેશમાં તપો-
વનનો યુગ પૂરો થયો હતો. તે સમયે માનવના મદામેજાની વચમાં
આવીને આપણે ઊભા હતા. ત્યારે ચીન, હૂણ, શક, પારસી, ગ્રીક,
રોમન, બધા આપણી આસપાસ બીડ કરીને વીંટાઈ વળ્યા હતા. તે
વખતે જનક જેવા રાજ્ય એક તરફ જાતે હળી અશાવતા હોય અને
બીજી તરફ દેશાવરથી આવેલા જ્ઞાનપિપાસુઓને ખલ્લસાતો. ઉપદેશ
આપતા હોય, એ દ્રશ્ય જેવા મળે એવો સમય રહ્યો નહોતો. પરંતુ
તે કાળના ઐશ્વર્યમદગવિંત યુગમાં પણ તે સમયના શ્રેષ્ઠ કવિએ તપો-
વનની વાત ટેવી રીતે કરી છે તે જોતાં જ સમજી શકાય છે કે, તપો-
વન જ્યારે આપણી નજર જહાર ચાલ્યું ગયું હતું ત્યારે પણ તે
આપણા હૃદયમાં કેવું વ્યાપીને બેસ્યું હતું.

કાલિદાસ વિશેષે કરીને ભારતવર્ષના કવિ છે એ તેમનાં તપોવન-
ચિત્રા ઉપરથી જ સાબિત થાય છે. આવા પરિપૂર્ણ આનંદપૂર્વક
તપોવનના ધ્યાનને બીજો કોણ મૂર્તિમંત કરી શક્યો છે!

સ્થુવંશ કાવ્યની જ્વનિકા બિહડતાં જ સૌ પ્રથમ તપોવનનું સાંત, મુંદર, પવિત્ર દશ્ય આપણી નગર સામે પ્રગટ થાય છે.

તે તપોવનમાં ખીન્ન વનમાંથી કુરાસમિધ અને ફળ લઈને તપસ્વીઓ આવે છે અને જાણે કાંઈ અદશ્ય અગ્નિ તેમનો સત્કાર કરે છે. ત્યાં દરણો ઋષિપત્નીઓનાં સંતાન જેવાં છે. તેઓ નીવાર ધાન્યનો ભાગ પામે છે, અને નિઃસંકોચપણે કુટિરનું આરાધનું રાષ્ટ્રીને પડી રહે છે. મુનિકન્યાઓ ઝાડને પાણી પાય છે અને ક્યારે જોવા પાણીથી ભરાઈ જાય છે કે તરત જ તેઓ ખરી જાય છે. પંખીઓ નિઃશંક ચિત્તે ક્યારાનું પાણી પીવા આવે એવા તેમનો ધરાદો છે. તડકો ઢળ્યો છે, નીવાર ધાન્ય કુટિરના આંગણમાં ઢગસો કરેલું રહ્યું છે, અને ત્યાં દરણો સૂતાં સૂતાં વાગોળે છે. આહુતિનો સુગંધમય ધુમાડો પવનમાં વહેતો જઈને આશ્રમો-મુખ અતિથિઓનાં સર્વ શરીરને પવિત્ર કરે છે.

તરુલતા, પશુપક્ષી બધાંની સાથે માણસનું મિલન સંપૂર્ણ છે, એ એનો અંદરનો ભાવ છે.

સમગ્ર અભિજ્ઞાનશાકુંતલ નાટકમાં ભોગસાસસાનિષ્ઠુર રાજ-પ્રાસાદનો ધિક્કાર કરી જે એક તપોવન વિરાળ છે તેનો પણ મૂળ સૂર એ જ છે — ચેતન-અચેતન બધાંની જ સાથે માણસના આત્મીય-સંબંધનું પવિત્ર માધુર્ય.

કાદખરીમાં તપોવનનું વર્ણન કરતાં કવિ લખે છે — ત્યાં પવનથી લતાઓ માયાં નભાવી પ્રણામ કરે છે, વૃક્ષો ફૂલ વેરીને પૂજા કરે છે, કુટિરના આંગણમાં સામે સુકાવા માટે પાયરેલો છે, ત્યાં અમલક, લવંગ, લવંગ, કદલી, બદરી વગેરે ફળોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે; બટુઓના અધ્યયનથી વનગૂંમિ ગાજી રહી છે, વાચાળ પોપટો સતત સાંભળી સાંભળીને જોનો અભ્યાસ ચર્ચા ગયો છે એવા આહુતિમંત્રો

ઉચ્ચારે છે, અરણ્ય કુદ્ગુટો વૈશ્વદેવના જલિના પિંડ ખાય છે; પાસેના જળાશયમાંથી ક્ષત્કર્ણનાં બચ્ચાં આવીને નીવારજલિ ખાઈ જાય છે; હરિણીઓ જિલ્વાપટલવથી મુનિજાતકોને ચાટે છે.

એની અંદર પણ એ જ વાત રહેલી છે. તરુલના, છત્તરગ્રાની સાથેનો માણસનો વિચ્છેદ દૂર કરી તપોવન પ્રગટ થાય છે, આ જૂની વાત જ આપણા દેશમાં સનન ચાલતી આવી છે.

માત્ર તપોવનના ચિત્રમાં જ આ ભાવ પ્રગટ થયો છે એમ નથી. માણસની સાથે વિશ્વપ્રકૃતિનું સમેલન એ જ આપણા દેશનાં બધાં પ્રસિદ્ધ કાવ્યોમાં સ્પષ્ટ છે. જે ઘટનાઓ માનવચરિત્રને આશ્રય કરીને બક્ષત થતી હોય છે તે જ મોટે ભોગે નાટકનું ઉપાદાન હોય છે. એટલા માટે બીજા દેશોના સાહિત્યમાં એનું જોવામાં આવે છે કે વિશ્વપ્રકૃતિને નાટકમાં કેવળ આભાસથી સચિત્ર કરવામાં આવે છે, એથી વધારે સ્થાન આપવાનો અવકાશ રહેતો નથી. આપણા દેશનાં જે પ્રાચીન નાટકો આજ મુખી ખ્યાતિ જ્વજ્વતા આપ્યાં છે તેમાં એનું જોવા મળે છે કે પ્રકૃતિ પણ નાટકમાં પેશતાન હિસ્સાથી વચિત્ર રહેલી નથી.

માણસને વીંટળાઈને આ જે વિશ્વપ્રકૃતિ રહેલી છે તે અત્યંત અતંત-રંગભાવે માણસના બધા વિચાર અને બધાં કાર્યોની સાથે સંકળાયેલી છે. માણસનાં લોકાસય જે કેવળ માણસમય જ બની જાય, તેની ક્ષાદ અને વચ્ચાઓમાં પ્રકૃતિ કોઈ પણ રીતે પ્રવેશાધિકાર ન પામે તો આપણા વિચાર અને કાર્યો ધીમે ધીમે ક્ષુદ્રિત અને વ્યાધિચરત બનીને પોનાની અગાધ ગંદકીથી આત્મહત્યા કરીને મરી જાય. આ જે પ્રકૃતિ આપણી વચ્ચે સદાસર્વદા કાર્ય કરી રહી છે અને જ્યાં દેખાય એવો કરે છે કે પોતે ગુપ્તચુપ બેઠેલી છે, કેમ જાણે આપણે જ મોટા કાજગરા માણસો અને તે જિયારી કેવળ એક બાજુ વસ્તુ ન હોય! એ પ્રકૃતિને આપણા દેશના કવિઓએ બરાબર ઓળખી લીધેલી છે. એ પ્રકૃતિ માણસનાં બધાં સુખદુઃખોમાં જે અનંતનો સૂર ભેળવી રાખે છે તે

સૂરને આપણા દેશના પ્રાચીન કવિઓ સદા પોતાનાં કાવ્યોમાં બજાવતા રહ્યા છે.

ઋતુસંહાર કાવિદાસની કાચી વયમાં લખાયેલું છે, એ વિશે કશો સંદેહ નથી. એમાં તરુણતરુણીનું જે મિત્રનસંગીત રહેલું છે તેમાં સ્વરધ્રામ લાક્ષણના નીચા સપ્તકથી જ શરૂ થયેલા છે, શકુંતલા કુમારસંભવની પેઠે તપસ્થાના ઉચ્ચતમ સપ્તક સુધી પહોંચી શકેલા નથી.

પરંતુ કવિએ નવયોવનની એ લાક્ષણને પ્રકૃતિના નાનાવિધ અને વિરાટ સૂરની સાથે મેળવી દર્શાવે મુક્ત આકાશમાં તેને ઝંકૃત કરી છે. ધારાધ્રુવમુખરિત ઝીઝમનાદિનાંતનાં ચંદ્રકિરણે એમાં પોતાનો સૂર જોડી દીધો છે, વર્ષામાં નવજલના સિંચનથી હિન્નતાપ વનાન્તે પવનચલિત કદંબશાખા એના હૃદયથી આદિલિત થાય છે; આપકવ-શાસ્ત્રિયિરા શારદલક્ષ્મી પોતાના હંસરવ સમા નૃપુરધ્વનિને એને તાલે તાલે મંદ્રિત કરે છે અને વસંતના દક્ષિણાનિધથી ચંચલ બનેલી કુસુમિત આશ્રશાખાનો કલમર્મર એના તાને તાને ફેલાતો બપ છે.

વિરાટ પ્રકૃતિમાં જ્યાં જેનું સ્વાભાવિક સ્થાન હોય ત્યાં તેને સ્થાપન કરીને જોવાથી તેની ઉચ્ચતા રહેતી નથી, ત્યાંથી વિખૂટું પાડી લાવીને કેવળ માત્ર માણસના કૂંડાળામાં સંકુચિત દષ્ટિએ તેને જોઈએ તો તે વ્યાધિની પેઠે અત્યંત ઉત્તમ અને રક્તવર્ણ લાગે. શંકરપરનાં એકાદે ખંડકાવ્યો છે જેમાં નરનારીની આસક્તિ વર્ણનીય વિષય છે. પરંતુ તે કાવ્યોમાં આસક્તિ જ સર્વસ્વ છે, તેની આસપાસ બીજા કશાને સ્થાન નથી. આકાશ નથી, પ્રકૃતિનું જે ગીતમધવર્ણ-વિચિત્ર વિરાળ આવરણુ વિશ્વની સમસ્ત લજ્જા સાચવી રહ્યું છે તેનો ત્યાં કશો સંપર્ક નથી. એથી કરીને તે કાવ્યોમાં માનવવાસનાની ઉન્મત્તતા અત્યંત દુઃસહરૂપે પ્રગટ થાય છે.

કુમારસંભવના ત્રીજા સર્ગમાં જ્યાં મદનના આકર્ષિત

આવિર્ભાવથી યૌવનયાંચત્વની ઉદ્દીપનાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, ત્યાં કાસિદાસે ઉન્મત્તતાને કોઈ સંકુચિત સીમામાં જ સર્વસ્વ બનાવી દઈ બતાવવાનો પ્રયત્ન મુખ્યાં કર્યો નથી. સૂક્ષ્મદર્શક કાચમાંથી કેવળ એક જિંદુ ઉપર સૂર્યકિરણો સંદત ઘર્ષને પડે તો ત્યાં અગ્નિ સગમી જોઈ, પરંતુ તે જ સૂર્યકિરણો જ્યારે આકાશમાં સર્વત્ર સ્વાભાવિક રીતે વીખરાયેલાં હોય છે ત્યારે તે ગરમી આપે છે ખરાં, પણ બાળતાં નથી. કાસિદાસે વસંત-પ્રકૃતિની સર્વવ્યાપી લીલાની વચ્ચે હર-પાર્વતીના મિત્રનયાંચત્વને ગૂંથી દર્શને તેનું ગૌરવ જાગૃત્યું છે.

કાસિદાસે ધુણધનુના ધનુષદંકારને ત્રિશ્વસંગીનના સૂરથી વિદિહજ અને ખેમૂરપણે વગાડ્યો નથી. જે પટભૂમિકા ઉપર તેમણે પોતાનું ચિત્ર આંક્યું છે તે તરુણતા, પશુપક્ષી સહિત આખા આકાશમાં અનેક નાનાવિધ વર્ણોમાં વિસ્તરેલો છે.

કેવળ ત્રીજો સર્ગ જ નહિ આખું કુમારસંભવ કાવ્ય જ એક વિશ્વવ્યાપી પટભૂમિકા ઉપર આંકેલું છે. એ કાવ્યનો અંદરનો અર્થ એક ગમીર અને ચિરંતન વસ્તુ છે. જે પાપરૂપી દૈત્ય પ્રખળ બની જઈને એકાએક સ્વર્ગલોકને પણ કોણ જાણે કપાંચી તોડી ફાડીને ધૂળ બેગો કરી દે છે તેને હરાવે એવો વીર શી રીતે જન્મે ?

આ સમસ્યા માણસની સનાતન સમસ્યા છે. પ્રત્યેક માણસના જીવનની સમસ્યા પણ એ જ છે, અને વળી એ સમસ્યા આખી પ્રજામાં નવે નવે સ્વરૂપે પોતાને પ્રગટ કરે છે.

કાસિદાસના સમયે પણ એક સમસ્યાએ ભારતવર્ષમાં અત્યંત ઉત્કટરૂપે દેખા દીધી હતી, એ કવિનું કાવ્ય વાંચતાંવેંત સમજાઈ જાય છે. પ્રાચીનકાળમાં હિંદુ સમાજમાં જીવનયાત્રામાં જે એક પ્રકારની સરળતા અને સંયમ હતાં તે તે સમયે લાંબી પથાં હતાં. રાજાઓ તે સમયે રાજધર્મ બૂલી જઈને સ્વસુખપરાયણ બોગી બની

ગયા હતા. આ બાબુ શકોના આક્રમણને કારણે ભારતવર્ષની તે વખતે વારંવાર દુર્દશા યતી હતી.

તે વખતે બાલ દષ્ટિએ જોતાં ભોગવિવાસની સામગ્રીમાં, કાવ્ય-સંગીત શિષ્યકળાની આલોચનામાં ભારતવર્ષ સમ્યક્તાની જિંદગીમાં જિંદગી કેટલે પહોંચેલું હતું. કાલિદાસની કાવ્યકલામાં પણ તે સમયના તે ઉપકરણબદ્ધ સંભોગનો સર સંલગ્નતાનો નથી એમ નથી. ખરું જોતાં તેમના કાવ્યનો બહિરંશ તે જમાનાની કારીગરીથી ખીચોખીચ ભરેલો છે. એ રીતે એક બાબુથી આપણે ત્યારના જમાના સાથે સારના દવિનો સંબંધ જોઈ શકીએ છીએ.

પરંતુ એ પ્રમોદભવનના સુવર્ણ જડેલા અંતઃપુરની વચ્ચે ખેસીને કાવ્યકદમી ત્રિશ્યવિકસ થિતે શાના ધ્યાનમાં રાકાયા હતા? તેમનું હૃદય કંઈ અડી હતું જ નહિ. તેઓ એ આશ્ચર્યજનક કારીગરીપૂર્ણ માણિક્યકર્તિન કારાગારમાંથી કપારે મુક્તિ મળે એની જ સદા કામના કર્યા કરતાં હતાં.

કાલિદાસના કાવ્યમાં બહારની સાથે અંદરનું, અવસ્થાની સાથે આકાંક્ષાનું એક દ્રંદ હોય છે. ભારતવર્ષમાં જે તપસ્થાનો યુગ ત્યારે આયમી ચૂક્યો હતો, કવિ ઐશ્વર્યશાળી રાજસિંહાસન પાસે બેઠા બેઠા તે નિર્મળ સુદ્ધ જૂતકાળની દિશામાં હૃદયમાં એક વેદના સાથે તાકી રહ્યા હતા.

રઘુવંશ કાવ્યમાં તેઓ ભારતવર્ષના પુરાણકાળના સૂર્યવંશી રાજાઓનાં ચરિત્ર ગાવાને પ્રવૃત્ત થયા હતા તેમાં દવિની તે વેદના ધ્રુપાયેલી રહેલી છે. તેનું પ્રમાણ જુઓ. આપણા દેશનાં કાવ્યોમાં અંતને અશુભકર બતાવવાની પ્રથા નથી. ખરું જોતાં જે રામચંદ્રના જીવનમાં રઘુવંશ ઉચ્ચતમ સિખરે પહોંચે છે ત્યાં જ કાવ્યને પૂરું કર્યું હોત તો કવિની જીમિકામાંનાં વચનો સાર્થક થાત.

તેમણે બ્રહ્મિકાર્મા કર્યું છે — જોએ જન્મ સુધી શુદ્ધ રહેતા, ક્ષણપ્રાપ્તિ સુધી કાર્ય કરતા, સમુદ્ર સુધી જેમનું રાજ્ય હતું અને સ્વર્ગ સુધી જેમના રથનો માર્ગ હતો, જોએ યથાવિધિ યજ્ઞમાં આદુતિ આપના, જોએ માગણોની બીડ યથાકામ ટાળના, જોએ અપરાધ પ્રમાણે દંડ દેતા, અને યથાકાલે જોએ જાગના; જોએ ત્યાગ માટે જ અર્થનો સંચય કરતા, જોએ સત્યને માટે મિતભાષી હતા, જોએ યજ્ઞ માટે જ વિજયની હથેલ રાખતા, અને સંતાનપ્રાપ્તિ માટે જોએ દારદ્રહણ કરતા; બાળપણમાં જોએ વિદ્યાભ્યાસ કરતા, યૌવનમાં જોએ વિગયસેવન કરતા, વૃદ્ધાવસ્થામાં જોએ મુનિવૃત્તિ ગ્રહણ કરતા અને અંતે યોગથી જોએ દેહ ત્યજતા — એવા એ રઘુરાજાઓના વંશનું હું વાંચસંપદમાં દરિદ્ર હોવા છતાં કીર્તન કરીશ, કારણ તેમના ગુણોએ મારા મનમાં ખેસીને મને ચંચલ બનાવી મૂક્યો છે.

પણ ગુણકીર્તનમાં જ આ કાવ્ય પૂરું થયું નથી. કપિને શાણે ચંચલ કરી મૂક્યા છે તે રઘુવંશનો અંત જોનાં જ સમજાઈ જાય છે.

રઘુવંશ જેમના નામથી ગૌરવ પામ્યો છે તેમની જન્મકથા શી છે? તેમનો આરાંભ ક્યાં છે?

તપોવનમાં દિગ્વીપદંપતીની તપસ્યાને લીધે જ આવો રાજા જન્મ્યો છે. શાંતિદાસે પોતાના માલિક રાજાઓ આગળ એ વાત જુદાં જુદાં કાવ્યોમાં જુદી જુદી સુકિતથી કહી છે કે કદિન તપસ્યામાંથી પસાર થયા વગર બીજી રીતે કેઈ મહાન રૂણ મળવાનો સંભવ નથી. જે રઘુએ ઉત્તર-દક્ષિણ, પૂર્વ-પશ્ચિમના બધા રાજાઓને વીરતેજથી હરાવીને પૃથ્વી પર એકચક્રી રાજ્ય વિસ્તાર્યું હતું તે તેમના માતા-પિતાની તપસ્યાનું રૂણ હતું. વળી, જે ભારતે વીર્ષજગથી ચક્રવર્તી સમ્રાટ થઈને ભારતવર્ષને પોતાના નામથી ધન્ય કર્યો છે તેમની જન્મપટનામાં મુકા વાસનાવેશનું જે કથક દાખલ થયું હતું તેને

કવિએ તપસ્યાના અગ્નિથી બાળી નાખ્યું અને દુઃખના અશ્રુથી પૂરે-પૂરું ઘોઈ નાખ્યું ત્યારે જ જાણ્યા.

રઘુવંશની રાજ્યાત રાજ્યેચિત ઐશ્વર્યગૌરવના વર્ણનથી નથી થઈ. સુદક્ષિણને વામ બાજુએ લઈને રાજા દિલીપે તપોવનમાં પ્રવેશ કર્યો. ચાર સમુદ્રો જેમની અનન્યશાસના પૃથ્વીની ખાઈરૂપ હતા તે રાજા અવિચલ નિહા અને કઠોર સંયમપૂર્વક તપોવનધેનુની સેવામાં રોકાયા.

સંયમમાં, તપસ્યામાં, તપોવનમાં રઘુવંશનો આરંભ છે, અને મહિરામાં, હન્દ્રિયમત્તામાં, પ્રમોદલવનમાં તેનો ઉપસંહાર છે. આ છેલ્લા સર્ગના ચિત્રમાં વર્ણનની ઉજ્જવલતા પૂરતી છે. પરંતુ જે અગ્નિ બોકાલયને બાળી નાખીને સર્વનાશ કરે છે તે પણ કંઈ જોઈએ ઉજ્જવલ નથી હોતો. એક પત્ની સાથેનો દિલીપનો તપોવનવાસ શાંત અને સૌમ્ય વર્ણ અંકાયેલો છે, અને બહુ નાયિકા સાથેની અગ્નિચર્ણની આત્મઘાતસાધના અસંવૃત બાહુલ્યપૂર્વક જાણે જ્વલત રેખાએ વર્ણવેલી છે.

પ્રભાત જેવું શાંત હોય છે, પિંગવ જટાધારી અધિ-બાળકની પેઠે પવિત્ર હોય છે, પ્રભાત જેમ સુક્તાપાંદુર સૌમ્ય પ્રકાશથી શિશિર-સ્નિગ્ધ પૃથ્વી ઉપર ધીર પડે અવતરણ કરે છે, અને નવજીવનના અભ્યુદયના સમાચારથી જગતને જગાડે છે, તે જ રીતે કવિના કાવ્યમાં પણ તપસ્યા દ્વારા મુસમાહિત રાજમાહાત્મે સ્નિગ્ધ-તેજથી અને સંયત વાણીમાં મહોદયચાક્રી રઘુવંશની રચના કરી હતી અને ભાતભાતના રંગોથી સુશોભિત મેઘજળથી વીંટળાયેલી સંધ્યા પોતાની અદ્ભુત રસ્મિજટાથી પશ્ચિમ આકાશને જેમ ક્ષણ-કાળને માટે પ્રગટેલ બનાવી દે છે અને જ્વેતજ્વેતામાં બીપણ ક્ષય આપીને તેનો બધો મહિમા હરી લે છે, અને અતિ યોગ્ય જ સમયમાં વાણીદીન, કર્મદીન અચેતન અધિકારમાં બધું વિલુપ્ત થઈ જાય છે.

તે જ પ્રમાણે કવિએ કાવ્યના છેલ્લા સર્ગમાં નાનાવિધ ભોગસામગ્રીના બીપણ સમારોહમાં જ રધુવંશરૂપી તારાને જીર્ઘાઈ જતો વર્ણવ્યો છે.

કાવ્યના આ આરંભ અને અંતની અંદર કવિની એક અંતરની વાત છુપાયેલી રહેલી છે. તેઓ નીરવ દીર્ઘનિઃશ્વાસપૂર્વક કહે છે, શું હતું અને શું થયું. પહેલાંના વખતમાં જ્યારે સામે અશ્વમેધ હતો ત્યારે તપસ્યા એ જ સૌથી મુખ્ય ઐશ્વર્ય હતું અને આજે જ્યારે વિનાશ સામે દેખાય છે ત્યારે વિશ્વાસનાં ઉપકરણોનો પાર નથી, અને ભોગનો અનૂપ વહિ હળરો ચિખાએ સગળી બેસીને ચારે દિશાની આંખને આંજી દે છે.

કાશ્મિરસનાં મોટા ભાગનાં કાવ્યોમાં આ દૃશ્ય સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. એ દૃશ્યનું સમાધાન શામાં છે તે જ કુમારસંભવમાં બતાવવામાં આવેલું છે. કવિએ એ કાવ્યમાં કહ્યું છે કે ત્યાગની સાથે ઐશ્વર્યના, તપસ્યાની સાથે પ્રેમના સંમિશ્રનમાંથી જ શૌર્યનો ઉદ્ભવ થાય છે, એ શૌર્યને લીધે જ માણસ બધી જાતના પરાભવમાંથી બચી જાય છે.

અર્થાત્ ત્યાગના અને ભોગના સામંજસ્યમાં જ પૂર્ણ શક્તિ રહેલી છે. ત્યાગી શિવ જ્યારે એકલા સમાધિમગ્ન હોય છે ત્યારે પણ સ્વર્ગરાજ્ય અસહાય હોય છે, તેમ સતી જ્યારે પોતાના પિતાના ભવનના ઐશ્વર્યમાં એકલાં પુરાયેલાં હોય છે ત્યારે પણ કૈત્યોનો ઉપદ્રવ પ્રબળ બને છે.

વાસનાવેગ પ્રબળ થતાં જ ત્યાગનું અને ભોગનું સામંજસ્ય તૂટી જાય છે.

કોઈ એક સાંકડી જગ્યામાં જ્યારે આપણે અહંકારને અથવા વાસનાને ધનીભૂત કરીએ છીએ ત્યારે આપણે સમગ્રને ક્ષતિ પહોંચાડી અંશને મોટો કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. એમાંથી અમંગલ જન્મે

છે. અંશ પ્રત્યેની આસક્તિને કારણે સમગ્રની વિરુદ્ધ વિદ્રોહ કરવો એ પાપ છે.

એટલા માટે જ ત્યાગની જરૂર હોય છે. એ ત્યાગ પોતાને રિક્ત કરવા માટે નથી, પોતાને પૂર્ણ કરવા માટે જ છે. ત્યાગ એટલે આશિકનો ત્યાગ સમગ્રને માટે, ક્ષણિકનો ત્યાગ નિત્યને માટે, અહ-કારનો ત્યાગ પ્રેમને માટે, સુખનો ત્યાગ આનંદને માટે. એટલા માટે જ ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવેલું છે ત્યક્તેન મુંગીયાઃ, ત્યાગ દ્વારા ભોગવળે, આસક્તિ દ્વારા નહિ.

શરૂઆતમાં પાર્વતીએ મદનની સદાયથી શિવને મેળવવા ઇચ્છ્યું હતું, તે પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયો. આખરે ત્યાગની મદદથી, તપસ્યા દ્વારા જ તેમને મેળવી શક્યાં.

કામ કેવળ અંશ પ્રત્યે જ આસક્ત હોય છે, સમગ્ર પ્રત્યે અંધ હોય છે. પરંતુ શિવ તો હોય છે સર્વ લોકના અને સર્વ કાળના; કામનાનો ત્યાગ કર્યા વગર તેમની સાથે મિશ્રન થઈ જ ન શકે.

તે જ ત્યક્તેન મુંગીયાઃ, ત્યાગ દ્વારા જ ભોગવળે, એવી ઉપનિષદની આજ્ઞા છે, એ જ કુમારસંભવ કાવ્યનો મર્મ છે અને એ જ આપણાં તપોવનોની સાધના છે. મેળવવા માટે ત્યાગ કરજો.

‘સેક્રિફીસ’ અને ‘રેઝિગ્નેશન’, આત્મત્યાગ અને દુઃખ-સ્વીકાર — એ બે વસ્તુનું માદાત્મ્ય આપણે કોઈ કોઈ ધર્મશાસ્ત્રમાં વિશેષરૂપે વર્ણવેલું જોઈએ છીએ. જગતના સર્જનકારમાં ઉત્તાપ જેમ એક સુખ્ય વસ્તુ છે, તેમ માણસના જીવનપ્રકારમાં દુઃખ પણ એક ખૂબ મોટી રાસાયણિક શક્તિ છે; એના વડે ચિત્તનું દુર્ભેદ કાદિન્ય ગળી જાય છે અને અસાધ્ય હૃદયગ્રંથિ ઉદાઈ જાય છે. એટલા માટે સંસારમાં જે દુઃખને દુઃખરૂપે જ નામલાભે સ્વીકારી લઈ શકે છે તે યથાર્થ તપસ્વી છે.

પરંતુ કોઈએ એમ ન માની લેવું કે આ દુઃખસ્વીકારને જ ઉપનિષદે સદૃશ બતાવ્યું છે. ત્યાગને દુઃખરૂપે અંગીકાર કરી લેવાની નહિ, પણ ત્યાગને ભોગરૂપે જ વધાવી લેવાની ઉપનિષદની આજ્ઞા છે. ઉપનિષદ જે ત્યાગની વાત કરે છે તે ત્યાગ જ પૂર્ણતર સ્વીકાર હોય છે, તે ત્યાગ જ મહીરતર આનંદ હોય છે. તે ત્યાગ એટલે જ નિમિત્ત વિશ્વની સાથે યોગ, બ્રહ્માની સાથે મિત્રન. એટલે ભારતવર્ષનું જે આદર્શ તપોવન છે તે તપોવન કંઈ શરીર વિરુદ્ધ આત્માના, સંસાર વિરુદ્ધ સંન્યાસના કોઈ નિરંતર આશ્રય મુછામુછ માટેનું મદ્યસેત્ર નથી. યત્ કિંચ જગત્વાં જગત્ અર્થાત્ જે કંઈ છે બધાની સાથે ત્યાગ દ્વારા બાધાહીન મિત્રન એ જ તપોવનની સાધના છે. એટલા માટે જ તદુચ્ચતા પશુપક્ષીની સાથે ભારતવર્ષનો આત્મીયતાનો સંબંધ એટલો બધો ધનિષ્ઠ છે કે બીજા દેશના લોકોને તે અદ્ભુત લાગે છે.

એ જ કારણથી આપણા દેશની કવિતામાં જે પ્રકૃતિપ્રેમ જોવા મળે છે તેમાં બીજા દેશના કાવ્યની તુલનાએ અમુક વિશિષ્ટતા છે. આપણે ત્યાં જે જોવા મળે છે તે પ્રકૃતિ ઉપરનું પ્રભુત્વ નથી, પ્રકૃતિનો ભોગ નથી, પણ એ તો પ્રકૃતિ સાથેનું સંમિત્રન છે.

અને તેમ છતાં એ સંમિત્રન કંઈ અરણ્યવાસીની બર્જરતા નથી. તપોવન જે આદિકાનું જન્મસ્થ હોત તો તો આપણે કહી શકત કે પ્રકૃતિની સાથે મળીને રહેવું એ એક પ્રકારની તામસિકતા માત્ર છે. પરંતુ માણસનું ચિત્ત જ્યાં સાધના દ્વારા જાગૃત હોય તેનું મિત્રન કેવળમાત્ર અભ્યાસના જરૂરમાંથી જન્મેલું ન હોઈ શકે. સંસ્કારની બાધા નાશ પામ્યા પછી જે મિત્રન સ્વાભાવિક બની જાય છે તે જ મિત્રન તપોવનનું હોય છે.

આપણા બધા જ કવિઓએ કહ્યું છે કે તપોવન શાંત રસારુપ છે. તપોવનનો જે એક વિશેષ રસ તે શાંતરસ છે. શાંતરસ પરિપૂર્ણતાનો રસ છે. જેમ સાત રંગનાં કિરણો મળી જાય ત્યારે સફેદ

રંગ થાય છે, તે જ પ્રમાણે ચિત્તનો પ્રવાહ જુદા જુદા ભાગોમાં વહેવાર ન જતાં જ્યારે અગ્નિચિહ્નપણે નિખિલ વિશ્વની સાથે પોતાના સામંતર્યને એકદમ કઠોકાંકે ભરી દે છે ત્યારે જ શાંતરસનો ઉદ્ભવ થાય છે.

તપોવનમાં એ શાંતરસ હોય છે. ત્યાં સૂર્ય, અગ્નિ, વાયુ, જલ, સ્થૂળ, આકાશ, તરુલતા, મૃગ, પક્ષી જાદાની સાથે જ ચેતનાનો એક પ્રકારનો પરિપૂર્ણ યોગ હોય છે. ત્યાં આસપાસના કશાની જ સાથે માણસનો વિચ્છેદ નથી હોતો, વિરોધ નથી હોતો.

ભારતવર્ષના તપોવનમાં આ જે એક શાંતરસના સંગીતના સૂર બાંધવામાં આવ્યા હતા, તે સંગીતના આદર્શ પ્રમાણે જ આપણા દેશની અનેક મિત્ર રાગરાગિણીની રચના થયેલી છે. એટલા માટે જ આપણા કાળોમાં માનવ વહેવારમાં પ્રકૃતિને આવડું મોટું સ્થાન આપવામાં આવેલું છે. એનો ઉદ્દેશ કેવળ સંપૂર્ણતાને માટે આપણામાં જે એક સ્વાભાવિક આકાંક્ષા રહેલી છે તેને પૂર્ણ કરવાનો છે.

અભિજ્ઞાનશાકુંતલ નાટકમાં જે જે તપોવન આવે છે તે બંનેએ શકુંતલાનાં સુખદુઃખને એક વિશાળતાની અંદર સંપૂર્ણતા અપી છે. તેમાંનું એક તપોવન પૃથ્વી ઉપર છે, અને બીજું સ્વર્ગ-લોકની સીમા ઉપર છે. એક તપોવનમાં સદ્કારની સાથે નવમલિકાના મિત્રનોત્સવથી નવગૌવનવતી ઋષિકન્યાઓ આનંદમાં આવી ગઈ છે, મા વગરના મૃગયાગને તેઓ નીવારની મૂઠી આપીને ઉછેરે છે, કુશની ધારથી તેનું મોં ઘવાતાં ઈંચુદી તેજ ચોપડીને તેની શુશ્રૂષા કરે છે; એ તપોવને દુષ્યન્ત-શકુંતલાના પ્રેમને સરળતા, સુંદરતા અને સ્વાભાવિકતા અપીને તેને વિશ્વના સૂર સાથે મેળવી લીધો છે.

અને સંધ્યામેઘના જેવો કિંપુરુષ-પર્વત જે હેમકૂટ, જ્યાં સુરાસુરચુરુ મરીચિ પોતાની પત્ની સાથે તપસ્થા કરે છે, લતાગજથી પીંટલાયેલો જે હેમકૂટ પંખીઓના માળાથી ભરેલું અરણ્યગટામંડળ

ધારણ કરીને યોગાસન વાળીને અચ્ચત્ર શિવની પેઠે મૂર્ચની તરફ નગર માંડીને ધ્યાનમાં મગ્ન થયેલો છે, જ્યાં દેશવાળી પકડીને સિંહના બચ્ચાને માનાના સ્નનથી છોડાવી લઈ જ્યારે તોફાની તપસ્વી બાળક તેની સાથે રમે છે ત્યારે પરશુનું તે દુઃખ સ્પષ્ટપણીએને અસહ્ય થઈ પડે છે, — એ તપોવને શકુન્તલાના અપમાનિત વિચ્છેદદુઃખને અનિ બૃહત શાન્તિ અને પવિત્રતા અપી છે.

એટલું આપણે કબૂલ કરવું પડશે કે પહેલું તપોવન મર્ત્યલોકનું છે અને બીજું અમૃતલોકનું છે. અર્થાત પહેલું જેવું હોય છે તેવું છે, બીજું જેવું હોવું જોઈએ તેવું છે. એ “જેવું હોવું જોઈએ”ની દિશામાં “જેવું હોય છે” જાય છે એના તરફ જોઈને તે પોતામાં સુધારા કરે છે, પોતાને પૂર્ણ બનાવે છે.

માનસલોકનું આ જે બીજું તપોવન છે, એમાં પણ પ્રકૃતિને ત્યાગ કરીને માણસ સ્વર્ગનું ધર્મ શક્યો નથી. સ્વર્ગમાં જતી વખતે મુધિષ્ઠિર પોતાના દૂતરાને સાથે લઈ ગયા હતા. પ્રાચીન ભારતના કાવ્યમાં માણસ જ્યારે સ્વર્ગમાં પહોંચે છે ત્યારે પ્રકૃતિને સાથે લઈ જાય છે, જુદો પડી પોતે મોટો ધર્મજનો નથી. મરીચિકા તપોવનમાં માણસ જેમ તપસ્વી છે તેમ હેમકૂટ પણ તપસ્વી છે, સિંહ પણ ત્યાં હિંસા છોડી દે છે, જાડવાન પણ ત્યાં ઇચ્છાપૂર્વક માનનારની ખોટ પૂરી કરી આપે છે. માણસ એકલો નહિ, નિખિલ વિશ્વને સાથે લે ત્યારે તે સંપૂર્ણ બને છે, એટલા માટે કલ્યાણનો જ્યારે આવિર્ભાવ થાય છે ત્યારે બધાંની સાથેના સંબંધમાં જ તેનો આવિર્ભાવ થાય છે.

રામાયણમાં રામને વનવાસ મળ્યો. કેવળ રાક્ષસના ઉપદ્રવ સિવાય તે વનવાસમાં તેમને બીજું કશું દુઃખ જ નહોતું. તેઓ નદી પછી નદી, ડુંગર ઉપર ડુંગર વટાવી ગયાં, તેમણે પર્ણકુટિમાં વાસ કર્યો, બોંય પર સૂઈને રાત વિતાવી, છતાં તેમને કલેષ લાગ્યો નહોતો. એ

બધાં નદીગિરિઅરણ્યની સાથે તેમના હૃદયનો મેળ દતો. ત્યાં તેઓ પ્રવાસી પરદેશી નહોતાં.

બીજા દેશના કવિ રામ લક્ષ્મણ સીતાનું માહાત્મ્ય ઉગ્ગ્રવળરૂપે પ્રગટ કરવા માટે જ વનવાસના દુઃખને ખૂબ કઠોર રૂપે ચીતરત. પરંતુ વાદ્યમીડિએ તેમ બિલકુલ કથુ નથી — તેમણે વનના આનંદને જ વારંવાર પુનરુક્તિ દ્વારા માયા કર્યો છે.

રાજૈશ્વર્ય જેમના અંતઃકરણ ઉપર સત્તા જમાવી હોય છે તેમને માટે વિશ્વપ્રકૃતિ સાથેનું મિત્રન કદી પણ સ્વાભાવિક બની શકતું નથી. સમાજગત સંસ્કાર અને જન્મભરની કૃત્રિમ ટેવો ડાંગે ને પગલે બાધા-રૂપ થઈ પડ્યા વગર રહેતી નથી. તે બધી બાધાઓમાં થઈને પ્રકૃતિને તેઓ કેવળ પ્રતિરૂળરૂપે જ જુએ છે.

આપણા રાજપુત્રો ઐશ્વર્યમાં જીજરેલા હોય છે પણ ઐશ્વર્યની આસક્તિ તેમના અંતઃકરણ ઉપર કબજાને મેળવી શકી નથી હોતી. ધર્મને ખાતર વનવાસ સ્વીકારવો એ જ એનું પહેલું પ્રમાણ છે. તેમનું ચિત્ત સ્વાધીન હતું, શાંત હતું, એટલા માટે જ તેમને અરણ્યમાં પ્રવાસદુઃખ ભોગવવું ન પડ્યું; એટલા માટે જ તરુલતા પશુપક્ષીઓ તેમના હૃદયને કેવળ આનંદ જ આપ્યો છે. એ આનંદ પ્રભુત્વનો આનંદ નથી, ભોગનો આનંદ નથી, એ મિત્રનનો આનંદ છે. એ આનંદના પાયામાં તપસ્થા છે, આત્મસંયમ છે. એમાં જ ઉપનિષદનો પેલો સંદેશ રહેલો છે, તેન ત્યક્તેન મુક્તિયા: ।

દૌરાસનાની રાજગૃહવધૂ સીતા વનમાં જાય છે :

एकैकं पादपं गुल्मं स्तरां वा पुष्पशाल्मिभिः ।

गृहस्थां परयन्ती रामं पश्यच्छ सायक्य ॥

रमणीयान् बहुविधान् पादपान् कुसुमोत्क्रान् ।

सीतावचनसंख्य ગાનયામાસ લચ્ચળ: ॥

ચિચિવાલુકામયાં દંપ્તારણનાદિવામ્ ।

રમે ઝનકરાગસ્ય મુજા પ્રત્ય સ્તગ મમીમ્ ॥

જે જ્યાં તરુ, મુઠ્ઠા કે પુષ્પગાત્રિની લગા સીનાએ પહેલાં દી
જોવાં નદોનાં તેને વિશે તેઓ રામને પૂછ્યા સાચાં. ત્રમજુ તેમના
હોવાથી તેમને પુષ્પમંજરીથી ભરેલાં જનનજાતનાં ગાઠ લાવી આપવા
લાગ્યા. ત્યાં વિચિત્ર વાતુકા અને જલવાળી જંસસારસથી ગાળતી
નદીને જોઈને જનનજાનાં મનને આનંદ થયો.

વનમાં ગયા પછી રામે જ્યારે પદેપદેએ ચિત્રકૂટ પર્વત ઉપર
મુકામ કર્યો ત્યારે :

નુસ્મ્યમાગાય તુ ચિત્રકૂટમ્

મહીં ચ તાં માત્યવતીં મુતીર્થાં ।

મનન્દ દ્વયો મૃગસિજુયાં

જહૌ ચ દુઃરં પુરવિત્રવાસાત્ ॥

તે સુરમ્ય ચિત્રકૂટ, તે મુતીર્થાં માત્યવતી નદી, તે મૃગપક્ષી-
સેવિત્ર વનમૃગિને પહોંચીને પુરવિત્રવાસના દુઃખને ખૂલી જઈને હજી
મને રામ આનંદ કરવા લાગ્યા.

દીર્ઘકાલેવિત્સ્તસ્મિન્ વિરૌ ગિરિવનપ્રિયઃ — ગિરિવનપ્રિય રામ દીર્ઘ-
કાલ મુઘી તે ગિરિ ઉપર વાસ કર્યા પછી એક દિવસ સીનાને ચિત્રકૂટ
શિખર જતાં જોઈને કહે છે :

■ રાજ્યશ્રંથનં મદ્રે ન મુદ્ધિર્ઘિનામયઃ ।

મનો મે વાચને દૃષ્ટ્વા રજનીયનિમં ગિરિમ્ ॥

આ રમણીય ગિરિને જોયા પછી રાજ્યવ્રજ ચરો એનું પણ
મને દુઃખ નથી, સુકદ મિત્રોથી દૂર રહેવું પડે છે એનું પણ મને
દુઃખ નથી.

ત્યાંથી રામ જ્યારે દંડકારણ્ય ગયા ત્યારે ત્યાં ગગનમાં સૂર્ય-
મંડળની પેઠે દુર્દશ પ્રદીપ્ત તાપસાશ્રમમંડળ જેવા પામ્યા. એ આશ્રમ
શરણ્ય સર્વભૂતાનામ્. એ બ્રાહ્મી લક્ષ્મીથી ઘેરાયેલો હતો. કુટિરો સુમાર્જિત
હતી, આસપાસ કેટલાંય મૃગો અને કેટલાંય પક્ષીઓ હતાં.

રામનો વનવાસ આ રીતે વીત્યો હતો — ક્યાંક રમણીય વનમાં
તો ક્યાંક પવિત્ર તપોવનમાં.

રામ પ્રત્યે સીતાનો અને સીતા પ્રત્યે રામનો પ્રેમ તેઓ પરસ્પર-
માંથી પ્રતિક્ષિત થઈને આસપાસનાં મૃગપક્ષીઓને વીંટી વંળ્યો
હતો. તેમના પ્રેમ દ્વારા તેઓ કેવળ પોતાની સાથે જ નહિ પણ
વિશ્વભ્રોક સાથે યોગયુક્ત થયાં હતાં. એટલા માટે સીતાહરણ પછી
રામની વિરહવેદનામાં સમસ્ત અરણ્યે ભાગ પડાવ્યો હતો. સીતાની
ખોટ કેવળ રામને પડી નહોતી — આખા અરણ્યને સીતાની ખોટ
સાક્ષતી હતી. કારણ, રામસીતાના વનવાસ વખતે અરણ્યને એક નવી
સંપત્તિ મળી હતી — એ સંપત્તિ તે માણસનો પ્રેમ. તે પ્રેમે તેની
પરજીવધન ક્યામજતાને, તેની છાયાગભીર ગહનતાના રહસ્યને એક
એતનાના સંચારથી શામાંચિત બનાવી દીધાં હતાં.

શેક્સ્પિયરનું ‘એઝ યુ લાર્લક ઇટ’ નાટક એક વનવાસની કથા
છે, ‘ટેમ્પેસ્ટ’ માં પણ એમ જ છે, ‘મિક્ક-સમર નાઈટ્સ ડ્રીમ’ પણ
અરણ્યનું કાવ્ય છે. પરંતુ એ બધાં કાવ્યોમાં માણસનું પ્રભુત્વ અને
વાસનાવેગની લીલા જ સર્વસ્વ છે — અરણ્ય સાથેનું સૌહાર્દ ત્યાં
જેવા મળતું નથી. અરણ્યવાસની સાથે માનવના ચિત્તનું સામંજસ્ય
સધાયું નથી. કાં તો તેના હિપર વિજ્ય મેગવવાનો અથવા તેનો
ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન સર્વદા જેવામાં આવે છે; કાં તો વિરોધ, કાં
તો વિરાગ, કાં તો ઓદાસીન્ય. ત્યાં માણસની પ્રકૃતિએ વિશ્વપ્રકૃતિને
હસેલી કાઢીને સ્વતાંત્ર યર્ષને પોતાનું ગૌરવ પ્રગટ કર્યું છે.

મિહ્તનના ‘પેરેડાઈઝ લોસ્ટ’ કાવ્યમાં આદિ માનવદંપતીના

સ્વર્ગારણ્યવાસનો વિષય જ એવો છે કે એમાં ખૂબ સ્વાભાવિક રીતે માણસની સાથે પ્રકૃતિનું મિત્રન પ્રેમના સંબંધથી વિરાટ અને મધુર યર્ષને પ્રગટ થઈ શકે. કવિએ પ્રકૃતિસૌંદર્યનું વર્ણન કયું છે, જ્ય-જંતુઓ ત્યાં દિંસાનો ત્યાગ કરીને એકત્ર રહે છે એમ પણ કહ્યું છે, પરંતુ માણસની સાથે તેમનો કોઈ પ્રકારનો સાર્વિક સંબંધ નથી. તેઓ માણસના ભોગને માટે વિશેષે કરીને સરળતા છે, માણસ તેઓનો પ્રભુ છે. એવો આભાસ કયાંય મળતો નથી કે આ આદિ દંપતી પ્રેમના પ્રાચુર્યથી તરુલતા અને પશુપક્ષીની સેવા કરે છે, ભાવના ને કલ્પનાને નદિગિરિઅરણ્યની સાથે નાનાવિધ લીલામાં સંમિલિત કરી દે છે. આ સ્વર્ગારણ્યના જે નિખૂત નિકુંજમાં માનવનાં પ્રથમ માતાપિતા વિશ્રામ કરતાં ત્યાં “Beast, bird, insect or worm durst enter none; such was their awe of man.” — અર્થાત્ પશુપક્ષી, કીટ, પતંગ કોઈ પ્રવેશ કરવાની હિંમત કરતું નહિ, માણસ આવે એવો તેમનો એક પ્રકારનો જલ સંભમ હતો.

વિશ્વની સાથે માણસનો આ જે વિચ્છેદ, એના મૂળમાં એક એવી પણ હિંમત વિચ્છેદની વાત રહેલી છે. એમાં — ફાલ્ગુનનિર્વેણે દત્તકિંચ જળત્યાં જગત્ — જગતમાં જે કાંઈ છે તે બધાને ઈશ્વર દ્વારા આદર કરીને જોજો, એ સદેશનો અભાવ છે. એ પાશાન્ધ કાવ્યમાં ઈશ્વરની સૃષ્ટિ ઈશ્વરનું કીર્તન કરવા માટેજ છે; ઈશ્વર સ્વયં દર રહીને પોતાની આ વિશ્વરચના તરફથી વંદના સ્વીકારે છે.

માણસની સાથે પણ કેટલેક અંશે પ્રકૃતિનો એવો જ સંબંધ વ્યક્ત થયો છે, અર્થાત્ પ્રકૃતિ માણસની શ્રેષ્ઠતા જાહેર કરવા માટેજ છે.

ભારતવર્ષે પણ માણસની શ્રેષ્ઠતાનો ઇન્કાર કરે છે એમ નથી. પરંતુ પ્રભુત્વ મેળવતું, ભોગ કરવો એને જ તે શ્રેષ્ઠતાનું પ્રધાન લક્ષણ માનતો નથી. માણસની શ્રેષ્ઠતાનું પ્રધાન લક્ષણ જ એ છે કે માણસ

સીતી સાથે મળી શકે છે ! એ મિલન મૂઢતાનું મિલન નથી, એ મિલન ચિત્તનું મિલન છે, એટલે આનંદનું મિલન છે. એ આનંદની વાત જ આપણે કાવ્યમાં વળુંવેલી છે.

‘ઉત્તરામચરિત’માં રામ અને સીતાનો જે પ્રેમ, તેણે આનંદના પ્રાચુર્યવેગને કારણે આસપાસના જલસ્થલ અને આકાશમાં પ્રવેશ કર્યો છે. તેથી જ રામ-બીજ વાર ગોદાવરીના ગિરિતટ નેઈને બેસી બેઠ્યા હતા કે વગ દુસા જાપિ મૃગા જાપિ વન્ધશે મે ! તેથી જ સીતાના વિચ્છેદ સમયે તેઓએ તેમના પૂર્વનિવાસની ભૂમિ નેઈને દુઃખ વ્યક્ત કર્યું હતું કે મૈથિલીએ પોતાના કરકમત્રવિકીણું જલનીવાર અને તૃણ વડે જે જલ, પક્ષી અને હરણોને ઉછેર્યા હતાં તેમને નેઈને મારું હૃદય પથ્થર પીગળી જાય તેમ પીગળી જાય છે.

મેઘદૂતમાં યક્ષનો વિરહ પોતાના દુઃખથી અગ્રગોચરને એકલો ખૂણામાં બેસીને વિચાર કરતો નથી. વિરહદુઃખ જ તેના ચિત્તને નવ-વર્ષાથી પ્રકુલ થયેલી પૃથ્વીનાં નગનદીઅરખનગરીમાં ફેલાવી દે છે. માણસની હૃદયવેદનાને કવિએ સંકુચિત કરીને બતાવી નથી, તેને વિરાટમાં વિસ્તારી છે; એટલા માટે જ પ્રજુરાપત્રસ્ત એક યક્ષની દુઃખકથાએ ચિરકાલને માટે વર્ષાઋતુનું મર્મસ્થાન કબજે કરીને પ્રણયી હૃદયોની કલ્પનાને વિશ્વસંગીતના કુપદના સર સાથે આટલી મુંઝર રીતે બાંધી દીધી છે.

ભારતવર્ષની આ જ વિશેષતા છે. તપસ્થાના ક્ષેત્રમાં પણ એ જ જોવામાં આવે છે, જ્યાં તેની હૃદયવૃત્તિની લીલા હોય છે ત્યાં પણ એ જ જોવા મળે છે.

માણસ એ રીતે પોતાના મહત્વનો અનુભવ કરે છે — એક, સ્વાતંત્ર્યમાં અને એક મિલનમાં. એક યોગ દ્વારા, બીજો યોગ દ્વારા. ભારતવર્ષે સ્વાભાવિકપણે જ પાછલો માર્ગ લીધો છે. એટલા માટે જ આપણે નેઈએ છીએ કે જે કોઈ સ્થાને પ્રકૃતિમાં કોઈ વિશેષ

સૌંદર્ય કે મહિમાનો આવિર્ભાવ હોય છે ત્યાં ત્યાં ભારતવર્ષનું તીર્થસ્થાન હોય છે, માનવચિત્તની સાથે વિશ્વપ્રકૃતિનું મિલન ત્યાં સ્વાભાવિકપણે જ થઈ સકે છે તે સ્થાનને જ ભારતવર્ષે પવિત્ર તીર્થ તરીકે જાણ્યું છે. એ જ્યાં સ્થળોએ માણસની હાજરોની કોઈ સામગ્રી જ નથી હોતી, ત્યાં ખેતી પણ થાય એમ નથી હોતું, ત્યાં વેપારની વસ્તુઓ મળતી નથી હોતી, ત્યાં રાજનની રાજધાની નથી હોતી, — કંઈ નહિ તોયે એ જ્યાં વસ્તુઓ ત્યાં મુખ્ય નથી હોતી. ત્યાં વિશ્વપ્રકૃતિની સાથે માણસ પોતાનો યોગ અનુભવીને આત્માને સર્વથા અને બુદ્ધિ તરીકે જાણે છે. ત્યાં પ્રકૃતિને પોતાની હાજરો પૂરી પાડવાના ક્ષેત્ર તરીકે માણસ જાણતો નથી, આત્માનુભવ સાધવાના ક્ષેત્ર તરીકે જ જાણે છે, એથી જ તે પ્રવચસ્થાન કહેવાય છે.

ભારતવર્ષનો દ્વિમાસ્ય પવિત્ર મહાય છે, ભારતવર્ષનો વિધ્યામય પવિત્ર મનાય છે, ભારતવર્ષની જે નદીઓ લોકાન્નધોને અશ્વપદારાએ સ્તનપ્રદાન કરતી આવી છે તે જ્યાં જ પુણ્યસંલિપ્ત ગણાય છે. હરિ દ્વાર પવિત્ર, કૈલાસ પવિત્ર, હૃષીકેશ પવિત્ર, કેદારનાથ બદરિકાશ્રમ પવિત્ર, માનસસરોવર પવિત્ર, ગંગામાં જમનાનું મિલન પવિત્ર, સમુદ્રમાં ગંગાનું અવસાન પવિત્ર. જે વિરાટ પ્રકૃતિ દ્વારા મનુષ્ય ચારે બાજુએ ઘેરાયેલો છે, જેનો પ્રકાશ આવીને એની આંખને સાર્થક બનાવે છે, જેની ગરમી એના સર્વાંગમાં પ્રાણને ધગકતો કરી મૂકે છે, જેના જગથી એનો અભિનેક થાય છે, જેના અનથી એનું હૃદયન દર્શકું છે, જેના અશ્વમેદી સ્વસ્થનિકેતનનાં અનેક દારોમાં ધર્મને અનેક દૃતોએ બહાર આવી રાજ્યથી, ગૃહથી, વસુથી અને ભાવથી માણસના ચૈતન્યને સદા જાગ્રત કરી રાખ્યું છે, તે પ્રકૃતિમાં ભારતવર્ષે પોતાની ભક્તિવૃત્તિને સર્વત્ર ઓતપ્રોત કરીને ફેલાવી દીધી છે. જમનને ભારતવર્ષે પૂર્ણ દ્વારા મહત્વ મળ્યું છે, તેને કેવળ ઉપભોગ દ્વારા દમકું પાડ્યું નથી, તેને ઔદરસીન્ય દ્વારા પોતાના કર્મક્ષેત્રની બહાર દૂર

ખસેડી મૂક્યું નથી; એ વિશ્વપ્રકૃતિની સાથે પવિત્ર સંબંધ દ્વારા જ ભારતવર્ષે પોતાને બૃહત્ રીતે — સત્ રીતે બણ્યો છે, એ વાત જ ભારતવર્ષનાં તીર્થસ્થાનો ઘોષણા કરીને કહે છે.

વિદ્યા મેળવવાનો આધાર કેવળ વિદ્યાલય ઉપર જ નથી હોતો. મુખ્યત્વે કરીને વિદ્યાર્થી ઉપર જ હોય છે. ધણા વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાલયમાં જાય છે, એટલું જ નહિ ઉપાધિ પણ મેળવે છે, તેમ છતાં વિદ્યા પામતા નથી. તે જ પ્રમાણે તીર્થ કરવા તો ધણા જાય છે પરંતુ તીર્થનું સાચું ફલ બધા મેળવી શકતા નથી. જેઓ જેવાની વસ્તુને જુએ નહિ, મેળવવાની વસ્તુ લે નહિ, તેમની વિદ્યા આખર સુધી પોથીમાં જ રહે છે અને ધર્મ બાહ્ય આચારમાં પુરાઈ રહે છે. તેઓ તીર્થમાં જાય છે ખરા, પણ જવાને જ તેઓ પુણ્ય માને છે, પામવાને નહિ. તેઓ અમુક જલ અથવા અમુક મારીમાં કોઈ વિશેષ ગુણ રહેલો ■ એમ માને છે, એથી માણસનું લક્ષ્ય બ્રહ્મ થાય છે, જે ચિત્તની સામગ્રી છે તેને વસ્તુમાં ઢાંકી કાઢી તેનો નાશ કરે છે. આપણા દેશમાં સાધનામાર્ગિત ચિત્તશક્તિ જેમ જેમ મંદિન થતી ગઈ તેમ તેમ આ નિરર્થક બાલિકતા વધતી ગઈ, એ વાત કબૂલ કરવી જ પડશે. પરંતુ આપણી એ દુર્ગતિના દિવસોના જન્મને જ હું કહી ભારતવર્ષની ચિરંતન માન્યતા તરીકે સ્વીકારી શકતો નથી.

કોઈ એક વિશેષ નદીના પાણીમાં સ્નાન કરવાથી પોતાની અથવા તથા કરોડ પૂર્વજોની પારકોટિક સદ્ગતિ થવાની સંભાવના છે એ માન્યતાને હું પાયાદાર તરીકે માની લેવાને તૈયાર નથી અને એ માન્યતાને હું મોટી વસ્તુ માનીને માન આપતો નથી. પરંતુ અવગાહન સ્નાન વખતે નદીના જલને જે માણસ યથાર્થ ભક્તિપૂર્વક સર્વાંગે અને સમગ્ર મનમાં ગ્રહણ કરી શકે તેને હું ભક્તિપાત્ર જ સમજું છું. કારણ, નદીના જલને સામાન્ય પ્રવાહી પદાર્થ તરીકે સામાન્ય માણસો ગણી કાઢે છે અને તેના પ્રત્યે એક જાતની તામસિક અવસ્થા સેવે છે;

તે જડ સંસ્કારને એ માણસ સાસ્ત્રિકતા દ્વારા અર્થાત્ ચૈતન્યમયતા દ્વારા વટાવી ગયો છે — એટલા માટે નદીના જલ સાથે તેનો કેવળ શારીરિક જલદારનો બાલ સંપર્ક જ થયો નથી, પણ તેની સાથે તેના ચિત્તનો યોગ સંધાયો છે. એ નદીની મારફતે પરમ ચૈતન્યે તેની ચૈતન્યને એક રીતે સ્પર્શ કર્યો છે, તે સ્પર્શ દ્વારા સ્નાનનું જડ કેવળ તેના દેહની મક્તિનનાને જ નહિ, તેના ચિત્તના પણ મોહપ્રલેપને સાફ કરી દે છે.

અગ્નિ, જલ, માટી, અમ વગેરે સામગ્રીનું અનંત રહસ્ય રખેને અતિપરિચયને કારણે આપણી આગળ એકદમ ઝાંખું ચર્મ જાય એટલા માટે દરરોજ નાનાવિધ કર્મોમાં અને નાનાવિધ અનુશાનોમાં તેમની પવિત્રતા આપણને યાદ કરાવવાનો વિધિ છે. જે માણસ ચૈતન્યપણે તેનું સ્મરણ કરી શકે છે, તેમની સાથેના સંબંધમાં ખૂબ સાથેનો આપણો સંબંધ રહેલો છે એ વાત જેની સમજશક્તિ સ્વીકારી શકે છે, તે માણસે એક બહુ મોટી સિદ્ધિ મેળવી છે. સ્નાનના જમને, આહારના અન્નને શ્રદ્ધાની નગરે જોવાનું જે શિશુ છે તે મૂઝાવતું શિશુ નથી, એનાથી જમનાને પોષણ મળતું નથી; કારણ, એ બધી અતિપરિચિત સામગ્રીને ગુચ્છકારી કાઢી એમાં જ જડતા છે, એ વસ્તુઓ પ્રત્યે પણ ચિત્તનું ઉદ્દોષન થાય એ તો કેવળ ચૈતન્યનો વિશેષ વિકાસ થયો હોય તો જ સંભવે. એણે, જે વ્યક્તિ મદ છે, સત્યને મદ્ય કરવામાં જેની પ્રકૃતિમાં સ્થૂણ બાધા છે, તે બધી જ સાધનાને વિકૃત બનાવી દે છે અને લક્ષ્યને તે હમેશાં ખોટી જગ્યાએ સ્થાપન કરતી હોય છે, એ કહેવાની કંઈ જરૂર નથી.

કરોડો માણસોએ — લગભગ એક આખી પ્રજાએ મત્સ્યમાંસનો આહાર બિંદકુલ છોડી દીધો છે — એનો જોટો દુનિયામાં કષાય મને એમ નથી. માણસોમાં એવી પ્રજા જોવામાં આવતી નથી જે માંસ ન ખાતી હોય.

ભારતવર્ષે જે આ માંસાહારનો લાગ કર્યો છે તે કઠોરવ્રત પાળવા માટે નહિ, પોતાના સરીરને પીડીને કોઈ ચાસ્ત્રમાં કહેલું પુણ્ય મેળવવા માટે નહિ. તેનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ જીવો પ્રત્યેની હિંસાનો ત્યાગ કરવાનો છે.

એ હિંસાનો ત્યાગ ન કરવામાં આવે તો જીવની સાથે જીવના સંબંધનું સામંજસ્ય નાશ પામે. પ્રાણીઓને જે આપણે મારી નાખવાની — પેટ ભરવાની વસ્તુ તરીકે જોઈએ, તો તો કદી તેને સત્યરૂપે જોઈ ન શકીએ. તો તો પ્રાણને એટલા બધા તુચ્છ ગણવાને આપણે ટેવાઈ જઈએ કે કેવળ આહારને માટે જ નહિ, પંથુ ખાલી પ્રાણી-હત્યા કરવી એ આપણી પ્રકૃતિનું અંગ બની જાય, અને દારુણ, અદૈયુષી હિંસાને માણસ જન્મ, સ્થળ, આકાર, ગુણ, ગુણવત્ત્વ અને દેશ-વિદેશમાં ફેલાવતો રહે.

આ યોગબ્રહ્મા, આ લાગણીની જડતામાંથી માણસને ઉગારી લેવાનો ભારતવર્ષે પ્રયત્ન કર્યો છે.

માણસનું જ્ઞાન જંગલી દસામાંથી થણે દૂર સુધી આગળ વધ્યું છે તેનું એક મુખ્ય લક્ષણ શું ? તો કે, માણસ વિજ્ઞાનની મદદથી જગતમાં સર્વત્ર નિયમ જોઈ શકે છે તે. જ્યાં સુધી તે નિયમ નહોતો જોઈ શકતો ત્યાં સુધી તેનું જ્ઞાન પૂરેપૂરું સાર્થક નહોતું થયું. ત્યાં સુધી તે વિશ્વચરાચરમાં ચિન્નિર્જન લાવે વાસ કરતો હતો — તેને લાગતું હતું કે જ્ઞાનનો નિયમ માત્ર તેના પોતામાં જ અર્પાદિત છે અને આ વિરાટ વિશ્વવ્યાપારમાં નિયમ નથી. એટલા માટે જ્ઞાનને કારણે જ જાણે તે જગતમાં બહિષ્કૃત જેવો થઈ ગયો હતો. પરંતુ આજે એનું જ્ઞાન અણુથી માંડીને અણુતમ અને બૃહત્તથી માંડીને બૃહત્તમ સુધીના સર્વગ્ના પદાર્થો સાથે પોતાનો સંબંધ સ્થાપવાને પ્રયત્ન થયું છે. આ જ વિજ્ઞાનની સાધના છે.

ભારતવર્ષે જે સાધનાને સ્વીકારેલી છે તે તો વિશ્વવ્રત્તાંડ સાથે

ચિત્તનો યોગ, આત્માનો યોગ અર્થાત્ સંપૂર્ણ યોગ સાધવાની છે. કેવળ જ્ઞાનનો યોગ નહિ, લાભશ્રીનો યોગ.

ગીતામાં કહ્યું છે:

ઇન્દ્રિયાણિ પરાવ્યાદુરિન્દ્રિયેભ્યઃ પર મનઃ ।

મનઃસ્તુ પરા બુદ્ધિર્યોબુદ્ધેઃ પરત્તસ્તુ સઃ ॥

ઇન્દ્રિયોને બધા કહેવામાં આવે છે, પરંતુ ઇન્દ્રિય કરતાં મન શ્રેષ્ઠ છે, અને મન કરતાં બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે, અને બુદ્ધિ કરતાં પણ ને શ્રેષ્ઠ ॥ તે તે છે.

ઇન્દ્રિયો શ્રેષ્ઠ શા માટે છે? તો કે ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિશ્વની સાથે આપણો યોગ સધાય છે. પરંતુ તે યોગ આંશિક હોય છે. ઇન્દ્રિય કરતાં મન શ્રેષ્ઠ છે, કારણ, મન દ્વારા જે જ્ઞાનમય યોગ સધાય છે તે વધારે વ્યાપક હોય છે. પરંતુ જ્ઞાનમય યોગથી પણ વિચ્છેદ પૂરપૂરો દૂર થતો નથી. મન કરતાં બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે કારણ, સમજણ દ્વારા જે ચિંતનમય યોગ સધાય છે તે એકદમ પરિપૂર્ણ હોય છે. તે યોગ દ્વારા જ આપણે સમસ્ત જગતની અંદર તે અહમનો જ અનુભવ કરીએ છીએ, જે સૌથી શ્રેષ્ઠ છે.

આ સૌથી શ્રેષ્ઠને સૌમાં જ સમજ દ્વારા અનુભવવો એ ભારતવર્ષની સાધના છે.

એટલે જે આપણે એમ માનીએ કે ભારતવર્ષની આ સાધનાની દીક્ષા આપવી એ જ ભારતવાસીના શિષ્યત્વનું પ્રધાન લક્ષણ હોવું જોઈએ તો એટલું ચોક્કસ સમજ લેવું જોઈશે કે કેવળ ઇન્દ્રિયનું શિક્ષણ નહિ, કેવળ જ્ઞાનનું શિક્ષણ નહિ, પણ સમજણના શિક્ષણને આપણાં વિદ્યાલયોમાં પ્રધાન સ્થાન આપવું જોઈશે. અર્થાત્ કેવળ કારખાનાની દક્ષતાની કેળવણી નહિ, શાળાકોશ્વરની પરીક્ષામાં પાસ થવાનું નહિ, પણ આપણું સાચું શિક્ષણ તપોવનમાં છે; પ્રકૃતિની સાથે દુર્ગામણી જઈને, તપસ્યા દ્વારા પવિત્ર થઈને.

આપણી શાળાકેલેજેમાં પણ તપસ્યા છે. પણ તે મનની તપસ્યા છે, જ્ઞાનની તપસ્યા છે. સમજણની તપસ્યા નથી.

જ્ઞાનની તપસ્યામાં મનને બાધામુક્ત કરવું પડે છે. જે પૂર્વ-સંસ્કારો આપણા મનની ધારણાને એકતરફી બનાવી મૂકે છે તેમને ધીમે ધીમે સાફ કરી નાખવા પડે છે. જે પાસે હોવાને કારણે મોટું અને દૂર હોવાને કારણે નાનું, જે બહાર હોવાને કારણે જ પ્રસક્ત અને અંદર હોવાને કારણે જ અચિન્ન, જે વિચિન્ન કરીને જોવાને કારણે જ નિરર્થક અને સંયુક્ત કરીને જોતાં જ સાર્થક લાગે તેને તેનું માયાર્થ સાચવીને જોતાં શીખવવું પડે છે.

સમજણની તપસ્યામાં જે બાધા હોય છે તે પરિપુર્ણ બાધા હોય છે. કુદરતી વાસનાવેગ અસંયત બની જતાં ચિત્તનું સામ્ય રહેતું નથી. એટલે બોધ (સમજ) વિકૃત બની જાય છે. કામનાની વસ્તુ આપણને શ્રેય લાગે છે, પણ તે વસ્તુ શ્રેય છે માટે નહિ, પણ આપણી કામનાની વસ્તુ છે માટે એમ લાગે છે; લોભની વસ્તુ આપણને મોટી લાગે છે, તે તે વસ્તુ સાચેસાચ મોટી હોય છે તેથી નહિ પણ આપણામાં લોભ હોય છે તેથી.

એટલા માટે બ્રહ્મચર્યના સંયમ દ્વારા બોધ (સમજ) શક્તિને બાધામુક્ત કરવાનું શિદ્ધાણ આપવાની જરૂર રહે છે. બોધવિશ્વાસના આકર્ષણમાંથી આપણી ટેવને મુક્ત કરવી પડે છે, જે બધી સામયિક ઉત્તેજના માણુઓનાં ચિત્તને મુગ્ધ અને વિચારશુદ્ધિને સામંજસ્યગ્રષ્ટ કરી નાખે છે, તેના આઘાતમાંથી બચાવીને શુદ્ધિને સરળ રીતે વધવા દેવી પડે છે.

જ્યાં સાધના ચાલતી હોય છે, જ્યાં જીવનયાત્રા સરળ અને નિર્ભય હોય છે, જ્યાં સામાજિક સંસ્કારોની સંકુચિતતા નથી હોતી, જ્યાં વ્યક્તિગત અને જાતિગત વિરુદ્ધશુદ્ધિનું દમન કરવાનો પ્રયત્ન હોય છે,

ત્યાં જ ભારતવર્ષ જેને વિશેષભાવે વિદ્યા કહે છે તે મેળવવાનું સ્થાન હોય છે.

હું જાણું છું કે ઘણા આ સાંલગાને બોલી જાશે કે આ તો એક ભાવુકતાનો જીભરો છે, વહેવારમાન વગરનાની દુરાસામાત્ર છે. પણ હું એ વાત કેમે કરી સ્વીકારી શકું એમ નથી, જે સત્ય હોય પણ અસાધ્ય હોય તે સત્ય જ નથી. અવશ્ય, જે સૌથી વધુ એમ હોય તે જ સૌથી વધુ સહેલું હોય, એમ નથી હોતું, અને એટલા માટે જ તેની સાધનાની જરૂર પડે છે. મૂળ વાત એ છે કે સત્ય ઉપર શ્રદ્ધા મૂકવી એ જ પહેલાંનું શુકેશ હોય છે. નાણાંની જરૂર છે એવો વિશ્વાસ જ્યારે મનમાં પાકેો થાય છે ત્યારે આપણે એવો વાંધો ઉઠાવતા નથી કે નાણાં કમાવાં શુકેશ છે. તે જ પ્રમાણે ભારતવર્ષે જ્યારે વિદ્યા ઉપર જ નિશ્ચયપૂર્વક શ્રદ્ધા મૂકી હતી ત્યારે તે વિદ્યા મેળવવા માટેની સાધનાને અસાધ્ય કહીને દૂરીને ઉગ્રવી દીધી નહોતી. ત્યારે તપસ્યા આપોઆપ સત્ય બની ગઈ હતી.

એટલે પહેલાં તો દેશના આ સત્ય પ્રત્યે દેશના લોકોને શ્રદ્ધા જન્મે તો દુર્ગમ બાધાઓમાં ચર્ચને પણ તેનો માર્ગ આપોઆપ તૈયાર થઈ જશે.

વર્તમાનકાળમાં અન્યારે જ એવી તપસ્યાનું સ્થાન છે. એવાં વિદ્યારત્નો ધણું થશે એવી આશા હું રાખતો નથી. પરંતુ આપણે જ્યારે વિશેષભાવે રાષ્ટ્રીય વિદ્યાત્રય સ્થાપવા માટે અત્યારે જનઆ ધીમે ત્યારે ભારતવર્ષનાં વિદ્યારત્ન જેવાં હોવાં જોઈએ તેનો ઓળખાં ઓળો એક નમૂનો દેશની નાનાવિધ ચળવળો, જાતજાતની પરસ્પરવિરોધી પ્રવૃત્તિઓથી જાણે ખડો થાય એ જરૂરનું છે.

નેશનલ કેન્દ્રણી શબ્દથી યુરોપ જે અર્થ સમજે છે તે જ આપણે પણ સમજીશું તો તે ભારે ગેરસમજ થઈ પડશે. આપણા દેશમાં કેટલાક વિશેષ સંસ્કાર, આપણી પ્રજાના કેટલાક લોકાચાર, એ

બધાથી. સીમાબદ્ધ કરીને આપણા રાષ્ટ્રીય અભિમાનને અતિ ઉચ્ચ બનાવી દેવાના ઉપાયને હું કદી નેશનલ શિક્ષણ ગણી શકું એમ નથી. રાષ્ટ્રીયતાની આપણે પરમ પદાર્થ તરીકે પૂજા કરતા નથી એ જ આપણી રાષ્ટ્રીયતા છે — મૂઠેવ મુલં, નાલ્પે મુલમસ્તિ, મૂમાત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતત્વઃ, એ જ આપણી રાષ્ટ્રીયતાનો મંત્ર છે.

પ્રાચીન ભારતના તપોવનમાં જે મહાસાધનાનું મહાવૃક્ષ એક દિવસ માથું ઊંચું કરીને ઊગી નીકળ્યું હતું અને સર્વત્ર પોતાની શાખાપ્રશાખા ફેલાવી દઈને સમાજની લિન્ન લિન્ન દિશાઓમાં જેણે પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો હતો, તે જ આપણી નેશનલ સાધના હતી. એ સાધના તે યોગસાધના. યોગસાધના એ કંઈ કોઈ પણ પ્રકારની ઉત્કટ શારીરિક કે માનસિક વ્યાયામની સાધના નથી. યોગસાધના એટલે તો સમસ્ત જીવનને એવી રીતે ચક્રાવું કે જેથી સ્વાતંત્ર્ય દ્વારા વિક્રમશાળી બની જતું એ જ આપણું લક્ષ્ય ન બની જાય, પણ મિશન દ્વારા પરિપૂર્ણ બનવાને જ આપણે ચરમ પરિણામ માનીએ, એશ્વર્યનો સંચય કરવાને નહિ, પણ આત્માને સત્યમાં અનુભવવો એને જ આપણે સફળતા તરીકે સ્વીકારીએ.

બહુ પ્રાચીન કાળમાં એક સમયે અરણ્યસંકુલ ભારતવર્ષમાં આપણા આર્થ પિતામહોએ પ્રવેશ કર્યો હતો. આધુનિક ઇતિહાસમાં યુરોપવાસીએ બરાબર તે જ પ્રમાણે નવા શોધાયેલા મહાખંડના મહા-અરણ્યમાં રસ્તો પાડ્યો છે. તેવાઓમાંના સાહસિકોએ અગ્રગામી ધર્મને અપરિચિત ભૂમિખંડોને પાછળ આવનારાઓ માટે અનુદૂળ બનાવી દીધા છે. આપણા દેશમાં પણ અગસ્ત્ય વગેરે ઋષિઓ અગ્રગામી હતા. તેઓએ અપરિચિત દુર્ગમતાની બાધને વટાવી જઈને ગહન અરણ્યને વસવા યોગ્ય બનાવ્યાં હતાં. પહેલાંના મૂળ વતનીઓ સાથે જીવ સટોસટનાં યુદ્ધો તે સમયે જેમ થયાં હતાં તેમ આજે પણ થયાં છે. પરંતુ એ એ ઇતિહાસના પ્રવાહો જોડે બરાબર એક જ જાતની પરિસ્થિતિમાં ધર્મને વણા છે, છતાં એક જ સમુદયમાં જઈને મળ્યા નથી.

અમેરિકાના અરણ્યમાં જે તપસ્યા થઈ છે તેના પ્રભાવથી વન-
માંથી મોટાં મોટાં સહેરો ઇન્દ્રબજારની પેઠે ખડાં થયાં છે. ભારતવર્ષમાં
પણ એ રીતે સહેરો થયાં નહોતાં એમ નહિ, પણ ભારતવર્ષે એની
સાથેસાથ અરણ્યને પણ સ્વીકારી લીધાં હતાં. અરણ્ય ભારતવર્ષ દ્વારા
સોપ નહોતાં પામ્યાં, ભારતવર્ષ દ્વારા સ્વાર્થક થયાં હતાં, જે જંગલી
બોકોનાં વાસસ્થાન હતાં તે જ ઋષિઓનાં તપોવન બની ગયાં હતાં.
અમેરિકામાં જે અરણ્ય બચેલાં છે તે આજે અમેરિકાની જરૂરિયાતો
પૂરી પાડવાની સામગ્રી પણ બનેલાં છે, કપાક વગી તે ભોગની વસ્તુ
પણ બનેલાં છે, પણ યોગના આશ્રમ તો નથી જ. જૂનાની ઉપ-
લબ્ધિ દ્વારા એ અરણ્યો પુરુષસ્થાન બન્યાં નથી. માણસની શ્રેષ્ઠતર,
અંતરતર પ્રકૃતિની સાથે એ અરણ્યપ્રકૃતિનું પવિત્ર મિશ્રન સધાયું
નથી. અરણ્યને નવા અમેરિકાએ પોતાની મોટી વસ્તુ ઠેકાંજ આપી
નથી, અરણ્યે પણ તેને પોતાના મહાન પરિસ્થિતી વચિત રાખ્યું છે.
નૂતન અમેરિકાએ જેમ પોતાના જૂના વતનીઓનો લગભગ ઉત્કેહ કરી
નાખ્યો છે, પોતાની ભેગા ભેગવી દીધા નથી, તે જ પ્રમાણે અરણ્યોને
પોતાની સમ્મતાની બદાર ફેંકી દીધાં છે, તેની સાથે ભેગવી નથી
દીધાં. નગર-નગરી જ અમેરિકાની સમ્મતાનાં ઉત્તમ નિદર્શન છે —
એ નગરો સ્થાપીને માણસે પોતાના સ્વાતંત્ર્યના પ્રતાપને અજબોરી
રૂપે પ્રગટ કર્યો છે. બીજી બાજુ, તપોવનો એ જ ભારતવર્ષની સમ્મતાનાં
અરમ નિદર્શન હતાં, એ વનની અંદર માણસે મિશ્રિત પ્રકૃતિની સાથે
આત્માના મિત્રનનો જ શાંત સમાહિત ભાવે અનુભવ કર્યો છે.

કોઈ એકું ન માને કે ભારતવર્ષની આ સાધનાનો જ હું એકમાત્ર
સાધના તરીકે પ્રચાર કરવા માયું છું. જલકે હું તો વિશેષે કરીને
એ જ કહેવા માયું છું કે માણસોમાં વૈચિત્ર્યનો કંઈ પાર નથી.
તે તાડના ઝાડની પેઠે એક જ સીધી રેખામાં આકાશ તરફ યતો
નથી, તે વડની પેઠે અસંખ્ય ઝળખાંઘાં દ્વારા પેતાને આરે દિશામાં

વિસ્તારી દે છે. તેની જે શાખા જે દિશામાં સહેજે જઈ શકે તેને તે દિશામાં જ સંપૂર્ણપણે જવા દેવામાં આવે તો જ આખું ઝાડ પરિપૂર્ણતા પામી શકે, એટલે બધી શાખાઓનું જ એમાં મંગળ છે.

માણસનો ઇતિહાસ જીવધર્મી છે. તે ગૂઢ પ્રાણશક્તિથી વધી આવે છે. તે લોહાપિત્તળની પેઠે ઢાળામાં ઢાળવાની વસ્તુ નથી, બળરમાં કોઈ અમુક સમ્યક્તાનું મૂલ્ય અમુક સમયે વધી ગયું એટલા ખાતર આખી માનવજાતિને એક જ કારખાનામાં ઢાળીને ફેશનપરસ્ત મૂકે પરાક્રમે ખુશ કરવાની દુરાશા બિલકુલ વૃથા છે.

નાના પગ આભિજનલ અથવા સૌંદર્યનું લક્ષણ છે, એમ માનીને કૃત્રિમ ઉપાયે પમને સંકુચિત કરવાથી ચીનની જીને નાના પગ મળ્યા નથી, વિકૃત પગ મળ્યા છે. ભારતવર્ષ પણ એકાએક બળજબરીથી પોતાને યુરોપીય આદર્શને અનુરૂપ કરવા જતાં સાચું યુરોપ બની શકવાનો નથી, વિકૃત ભારતવર્ષ બનશે એટલું જ.

એટલું આપણે દૃઢપણે યાદ રાખવું પડશે કે એક જાતિની સાથે બીજી જાતિનો અનુકરણ અનુસરણનો સંબંધ નથી, આદાનપ્રદાનનો સંબંધ છે. મારે જે વસ્તુની ખોટ ન હોય તે જ વસ્તુ તમારી પાસે પણ હોય તો તમારી સાથે હું અદ્ભોખદ્ભો કરી ન શકું, તો પછી તમારું બરોબરિયા તરીકે મારે કામ ન રહે. ભારતવર્ષ જે સાચું ભારતવર્ષ ન બને તો પારકાના બળરમાં ઘેતરું થઈ સિવાય પૃથ્વીમાં તેને માટે બીલું કંઈ કામ જ રહેશે નહિ. તો પછી તેનો પોતાને વિશેનો સંમાનભાવ આપ્યો જશે અને તેના પોતાની અંદર તેને આનંદ પણ રહેશે નહિ.

એટલે આજે આપણે પ્યાનપૂર્વક વિચાર કરવો પડશે કે જે સહાયી ભારતવર્ષ પોતાને આપોઆપ નિશ્ચિતભાવે મેળવી શકે તે સમ્યક કયું છે? તે સત્ય પ્રધાનતયા વણિગૃત્તિ નથી, સ્વાસાન્ય નથી,

સ્વાર્થેચિત્તા નથી; તે સત્ય વિમળગતિક્તા છે. એ સત્યની ભારતવર્ષનાં તપોવનમાં સાધના થઈ છે, ઉપનિષદમાં એનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવ્યો છે, ગીતામાં એની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. બુદ્ધદેવે એ સત્યને પૃથ્વીમાં સર્વ માનવેના નિષ્પન્ના પદેવારમાં સ્ફળ બનાવવા માટે તપસ્યા કરી છે અને કાશ્યપે નાનાવિધ દુર્દશા અને વિદૂષિમાં પણ કમ્પીર, નાનકે વગેરે ભારતવર્ષના પાછલા મદાપુરુષો એ સત્યનો જ પ્રચાર કરી ગયા છે. ભારતવર્ષનું સત્ય એટલે જ્ઞાનમાં અદૈત 'તત્ત્વ', ભાવમાં વિશ્વમૈત્રી અને કર્મમાં યોગસાધના. ભારતના અંતરમાં જે ઉદાર તપસ્યા ગભીરભાવે સચિત થયેલી છે, તે જ તપસ્યા આજે હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રીસ્ત અને અંગ્રેજને પોતામાં એકાદાર કરી લેવા માટે પ્રતીક્ષા કરી રહી છે; દાસભાવે નહિ, જગત્ત્વાવે નહિ, સાત્ત્વિકભાવે, સાધકભાવે. જ્યાં સુધી એ ન અને ત્યાં સુધી આપણને વારંવાર વ્યર્થતા મળ્યા કરશે. 'અભિચય', 'અભિજ્ઞાન', 'અર્ચ' એવા પ્રયે દયા, સર્વભૂતોમાં અજ્ઞાનુલ્લસ્ય એ વસ્તુ એક સમયે આ ભારતવર્ષમાં કેવળ કામ્યકથા અથવા કેવળ મનવાદરૂપે નહોતી; અન્નેકલા જીવનની અંદર એને સસ બનાવવાની આજ્ઞા હતી; તે આજ્ઞા જો આજે આપણે બૂલી ન જઈએ, આપણા સમગ્ર શિક્ષણને એ આજ્ઞા અનુમાર ચલાવીએ, તો જ આપણે આત્મા વિસદમાં પોતાની સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરી શકી અને કોઈ તાત્કાલિક બાહ્ય પરિસ્થિતિ આપણી તે સ્વાધીનતાનો લોભ કરી શકશે નહિ.

પ્રજનનામાં સંપૂર્ણતાનો આદર્શ નથી હોતો. સમગ્રના સામં-જસ્યનો નાશ કરીને પ્રજનના પોતાને અક્ષય પાડીને બનાવે છે મોટે જ તે મોટી લાગે છે, પરંતુ ખરું જોતાં તે શુદ્ધ હોય છે. ભારતવર્ષે એ પ્રજનનાની ઇચ્છા કરી નહોતી, તેણે પરિપૂર્ણતાને જ ઇચ્છી હતી. એ પરિપૂર્ણતા વિશ્વ સાધેના યોગમાંથી જન્મે છે, એ યોગ અદ-કારને દૂર કરીને વિનમ્ર બનતાં સંભાવ છે. એ વિનમ્રના એક આધ્યા-ત્મિક શક્તિ છે, એ દુર્બળ સ્વભાવના માણસોને મળતી નથી. વાપુને

જે પ્રવાહ નિત્ય હોય તે શાંતિને કારણે જ વાવાઝોડા કરતાં વધારે પ્રખ્યાત હોય છે. એટલા માટે જ વાવાઝોડું કાયમ ટકી શકતું નથી, એટલા માટે જ વાવાઝોડું કેવળ અમુક સંકુચિત સ્થાનને ઘેરા સમય માટે કુપ્પ કરે છે, અને શાંત વાયુપ્રવાહ સમસ્ત પૃથ્વીને સદાકાળ વીંટળાઈને રહે છે. યથાર્થ નમ્રતા જે સાસ્ત્રિકતાના તેજથી ઉજ્જવળ હોય છે, જે ત્યાગ અને સંયમની કઠોર સક્રિયતા દ્વં પ્રતિષ્ઠિત હોય છે, તે નમ્રતા જ સમસ્તની સાથે અખાધ રીતે યુક્ત યર્જને સત્યભાવે, નિત્યભાવે સમસ્તને પામે છે. તે કોઈને દૂર કાઢી ચૂકતી નથી, વિચ્છિન્ન કરતી નથી, પોતાનું વિસર્જન કરે છે અને સૌને પોતાનાં કરે છે. એટલા માટે ભગવાન ઇશ્વરે કહેલું છે કે જે વિનમ્ર છે તે જ પૃથ્વી ઉપર વિજય મેળવે છે, શ્રેષ્ઠ ધનનો અધિકાર એકમાત્ર તેને જ છે.

૧૦૭

રત્ન પછી

શાંતિનિકેતન બદ્ધવિધાવ્યમાં

રત્ન પછી આપણે બધા ફરીથી અહીં એકત્ર થયા છીએ. કામમાંથી અવારનવાર આપણે જે આ રીતે છુટ્ટી લઈએ છીએ તે કામથી અલગ થતા માટે નથી લેતા — કામની સાથેના સંબંધને તાજે રાખવાનો એ ઉપાય છે.

અવારનવાર કામક્ષેત્રમાંથી જે આ રીતે દૂર જતા ન રહીએ તો કામનું મધ્યમ તાત્પર્ય આપણે સમજી શકતા નથી. અવિદ્યામયણે કામમાં મૂંઝાણેલા રહેવાથી કામને જ આપણે અન્યંત મદરતની અને

એકમાત્ર વસ્તુ માની બેસીએ છીએ. પણ કામ કરોગિવાતા જાગતી પેઠે આપણને મારે જાણ્યેથી એવા ચેરી લે છે કે તેના ખરો ઉદ્દેશ શો છે તે સમજવાની સક્તિ જ આપણમાં રહેતી નથી. એટલે જે કામને આપણે ટેવાઈ ગયા હોઈએ તેને ફરીથી નવેસર જોવાની તક મળે એ માટે જ આપણે મહી'મહી'થી કામમાંથી ખસી જઈએ છીએ. દેવળ થાકી ગયેલી સક્તિને વિશ્રામ આપવાનો જ એનો ઉદ્દેશ નથી હોતો.

આપણે ફક્ત કામને જ ન જોતું જોઈએ. કર્તા (શેક)ને પણ જોવો જોઈએ. ફક્ત આમનો પ્રખર તાપ અને અંદુનના કઠોર અવાજમાં આપણે આ સંસારરૂપી કારખાનાના મજૂરોની પેઠે આપે શરીર મેજ લપેટીને દિવસ નથી વિનાશવનો. દિવસને ઉઠે એક વાર સ્નાન કરીને કપડાં બદલીને કારખાનાના રોડને જો મળી આવી શકીએ તો નેમની સાથે આપણા કામનો સંબંધ શો છે તે નક્કી કરી ધનની શુભામીમાંથી બચી શકીએ, અને તો જ કામમાં આપણને આનંદ પડે. તદ્દિ તો આખો વખત ધનનાં ચક્કર ચલાવી ચલાવીને આપણે પણ ધન જ બની જઈશું.

આજે રજા પૂરી થતાં આપણે ફરી આપણા કાર્યક્ષેત્રમાં આવી પહોંચ્યા છીએ. હવે શું આપણે ફરીથી કામને નવી દૃષ્ટિએ જોતા નથી? એ કાર્યનું મર્મગત સત્ત્વ દેવને કારણે આપણી આગળ મ્હાન ચર્ચ ગણું હવું તેને ફરીથી ઉજ્જવળગરૂપે જોઈને શું આનંદ નથી થતો?

એ આનંદ સાતો છે? એ શું સફળતાની મૂર્તિને પ્રત્યક્ષ જોવાનો આનંદ છે? એ શું એવી માન્યતામાંથી જન્મે છે કે આપણે જે કરવા માગતા હતા તે કરી નાખ્યું છે? એ શું આપણી પોતાની સફળતાના મર્વના અનુભવમાંથી જન્મેલો આનંદ છે?

એમ નથી. કામને જ ચરમ વસ્તુ માની લઈ તેમાં મગ્ન રહેવાથી માણસ કામને કારણે પોતાની સક્તિનો મર્વ અનુભવી શકે છે. પરંતુ

કર્મની અંદરનું સત્ય જાગારે આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે કર્મ કરતાં અનેકગણી મોટી વસ્તુને આપણે જોવા પામીએ છીએ. તે વખતે જેમ આપણે અહંકાર ટળી જાય છે, આદરથી માથું નમી પડે છે, તેમ ખીજી બાજુએ આનંદથી આપણી છાતી ફૂલે છે. ત્યારે આપણા આનંદમય પ્રભુને જોવા પામીએ છીએ, ફક્ત લોહાના યંત્રની બગાડો જ જોતા નથી.

અત્યારના આ વિદ્યાલયમાં એક મંગલ પ્રયત્ન રહેલો છે. પરંતુ એ શું કેવળ મંગલનું એક યંત્ર માત્ર છે? કેવળ નિયમ કરવા અને નિયમ પ્રમાણે માણસોને ચલાવવા એ એનું કામ છે? ફક્ત ભાષા શીખવવી, દાખલા ગણાવવા, કામ કરીને મરવું અને બીજાને કામ કરાવીને મારવા એ એનો હેતુ છે? ફક્ત એક મસમોટી નિશાળ બની કરી ભારે ફળ મળ્યું એમ માનવું એ એનો હેતુ છે? એમ તો નથી.

આ પ્રયત્નને મોટો માનવો, એ પ્રયત્નના ફળને જ મોટું ફળ માની ગર્વ લેવો એ નકામું છે. મંગલ કાર્યમાંથી મંગલ ફળ મળે એમાં શંકા નથી, પણ એ માત્ર ગૌણ ફળ છે. મૂળ વાત એ કે, મંગલ કર્મમાં મંગલમયનો આવિર્ભાવ આપણી આગળ રજૂ બની જાય છે. જે સાચી જગ્યાએ આપણે આંખ ખોલીને જોઈએ તો મંગલ કર્મમાં આપણે તે વિશ્વમંગલને જોવા પામીએ. મંગલ કાર્યની ચરમ સાર્થકતા એ જ છે. મંગલ કર્મ એ વિશ્વકર્મને સાચી નજરે જોવાની એક સાધના છે. જે આગસ્ટ છે તે તેને જોઈ શકતો નથી, જે નિરુદ્ધમ છે, તેના ચિત્તમાં ધ્રુવનો પ્રકાર દંકાર્ત મથેલો હોય છે. એટલા માટે જ કર્મની જરૂર છે, નહિ તો કર્મમાં જ કર્મનું ગૌરવ ન હોઈ શકે.

જે આપણે એમ જાણીએ કે આપણું આ કર્મ તે કલ્યાણમય વિશ્વકર્મને પામવાની જ એક સાધના છે, તો કર્મમાં જે કંઈ વિદ્ય, બિલુપ કે પ્રતિદૂક્ષતા હોય તેનાથી આપણે હતાશ ન થઈ જઈએ.

કારણ, વિધોને વડી જનું એ જ આપણી સાધનાનો એક ભાગ છે. વિધન ન હોય તો આપણી સાધના જ અધૂરી રહે. પછી પ્રતિ-
 દૂષતાને જોતાં જ આપણે કામ બગડવાના ભયથી વ્યાકુળ બની જતા
 નથી; કારણ, કર્મફળ દરનાં પણ મોડું ફળ છે. પ્રતિદૂષતા સામે યુદ્ધ
 કરવાથી આપણે સફળ થઈશું એમ માનીને કમર ફરીએ એ નહિ આવે,
 ખરું જોતાં, સફળ થઈશું કે કેમ એની આપણને ખબર નથી, પણ
 પ્રતિદૂષતા સામે લડતાં લડતાં આપણા અંતરની બાધાઓ નાશ પામે
 છે, તેથી આપણું તેજ રાખ ઊડી જવાને કારણે ઉત્તરોત્તર વધુ ને
 વધુ દીપ્તિમંત બનવું જાય છે, અને એ દીપ્તિને લીધે જ જેઓ વિશ્વ-
 પ્રકાશ છે તેમનો પ્રકાશ આપણા ચિત્તમાં પ્રવેશે થતો રહે છે.
 આનંદ માનો કે કાર્યમાં વિધો આવે છે. આનંદ માનો કે, કાર્ય
 કરવા જતાં તમારે જુદીજુદી દિશાઓમાંથી જતજતના આધાર
 સહન કરવા પડશે અને તમે જે કદ્યું હશે તેનો વારંવાર પરાભવ
 થશે. આનંદ પામો કે, લોકો ખોટી રીતે સમજશે અને તમારું અપ-
 માન કરશે. આનંદ પામો કે, તમે જે પગાર મળશે એમ માનીને
 લોભમાં બેસો હતા તેથી વારંવાર વચ્ચિન થવું પડ્યો. કારણ, એવું જ
 નામ સાધના. જે માણસ અભિ સંગતવા ઇચ્છતો હોય તે સાકર્ષ
 બળ જાય છે એમ કહીને દુઃખ કરવા બેસે એ શી રીતે આવે? જે
 કંજૂસ ફક્ત એક જ લાલ્ચનો ઢગલો કરવા માગતો હોય તો તેની
 વાત જવા દો! એટલે રજા પૂરી થતાં કાર્યનાં બધાં બાધા વિધન,
 બધી બેચેન અને અસંપૂર્ણતામાં આવે આનંદપૂર્વક પ્રવેશ કરીએ
 છીએ. કોને જોઈને? જેઓ કર્મની ઉપર બેઠેલા છે તેમને જોઈને.

તેમના ઉપર નજર રાખવાથી કાર્યનું બળ વધે છે તેમ જતાં
 ઉચ્ચતા ચાલી જાય છે. પ્રયાસનું આધાસરૂપ નજરે પડતું નથી, શાંતિરૂપ
 જ વ્યક્ત થાય છે. કામ ચાલતું રહે છે જતાં શાંતિ આવે છે, પૂરી
 ભરતીના પાણીની માફક બધું ભર્યું ભર્યું લાગે છે. જુમાજુમ, ધાંટાધાટ,

સોદારાચકારા બધું બિલકુલ થઈ જાય છે. વિચાર વાણી કે કર્મમાં લેશ પણ અતિશયતા રહેતી નથી. એ વખતે શક્તિ પોતાને છુપાવી દઈ મુંદર બની જાય છે—આજના આ સંધ્યાકાશનાં નક્ષત્રોના જેવી ! તેનું પ્રચંડ તેજ, પ્રબળ ગતિ, અને તેનો ભયંકર ઉદય કેવી પરિપૂર્ણ શાંતિની ભૂતિ ધારણ કરીને કેવું કમળીય દાસ્ય દર્શાવે છે ! આપણે પણ આપણા કર્મના આસન ઉપર પરમ શક્તિનું તે શાંતિમય મહાસુંદર રૂપ જોઈને ઉદ્ભૂત પ્રયાસને પ્રશાંત બનાવી દઈશું. કર્મના ઊછળના ધમપછાડાને સૌંદર્યથી ભક્ષિત કરીને ઢાંકી દઈશું. આપણું કાર્ય—મધુ ઘૌઃ, મધુ નક્ષત્ર, મધુમત્ પાર્થિવ રજઃ—એ બધાં સાથે જળી જઈને મધુમય બની જશે.

૧૦૮

વર્તમાન યુગ

મેં પહેલાં જ એક વાર તમને લોકોને દર્શાવે છે કે તમે લોકો આ યુગમાં જન્મ્યા છો, એ તમારું પરમ સૌભાગ્ય છે. તમને ખબર નથી કે આ યુગ કેવો મોટો યુગ છે, એના મર્મમાં શું શું છુપાયેલું છે ! દુનિયા સૈદ્ધાંતમાં આવેલો સૈદ્ધાંત દુનિયામાં જન્મ્યો જ આપ્યો દર્શ. માત્ર આપણા દેશમાં જ નહિ, આખી દુનિયામાં એક પ્રચંડ મોજુ આવ્યું છે. વિશ્વના માનવોમાં એક પ્રકારનું ચાંચલ્ય જોવામાં આવે છે—બધા જ આગે જાગી ગયા છે. પુરાણા જીવ સંસ્કારો છોડી દેવા માટે, બધા પ્રકારના અન્યાયોને રોળી નાખવા માટે આખી માનવજાતે કમર કરી છે—નવી રીતે જીવનને અને દેશને ઘડવા માગે છે. વચ્ચે આવતાં જુદા જુદા પોતાના દેહ ઉપરથી ચૂકાં

ખાંદગ્રંથે ખેરવી નાખીને નવા પત્રવધી સજ્જમારાય છે, તેમ માનવપ્રકૃતિ કોઈ એક પ્રાણપૂર્ણ હવાથી જરાબર એ જ રીતે સજ્જમારાવાને અધીરી ચર્ચ ગર્ભ છે. માનવપ્રકૃતિએ પૂર્ણતાનો સ્વાદ આપ્યો છે, હવે એને કેમે ફરી બહારની શક્તિથી દબાવી રાખી ચકાસે નહિ.

ખરી વસ્તુ એકાએક આપણી નજરે પડી નથી, એટલું જ નહિ, ઘણી વાર તો આપણે તેના અસ્તિત્વનો સુધ્ધા ઇન્કાર કરી બેસીએ છીએ. આજે આપણે બહારથી જોઈએ છીએ તો ચારેકર એક તુમુલ્લ આદોક્ષ્ય મચેલું છે, જેને આપણે પોલિટિક્સ કહીએ છીએ. આપણે એને ગમે એટલું મદત્ત આપીએ તોય એ બિચકુલ બહારની વસ્તુ છે. આપણા આત્માને કંઈ જે ખરેખર જાગૃત કરતું હોય તો તે એક ધર્મ જ કરે છે. એ ધર્મની મૂળ શક્તિ છૂપી રહીને કામ કરે છે એટલે આપણી નજરે પડી નથી; પોલિટિક્સની ધમાકે જ આપણું બધું ધ્યાન ખેંચી લીધું છે. આપણે ઉપરનાં મોભાં જ જેના હોઈએ છીએ, અંદરનાં પ્રવાહને જેતા નથી હોતા. પરંતુ, ખડું જેનાં, ભગવાને માનવસમાજને ધર્મ મારફતે એક જગત આચકો આપ્યો છે, એ જ આ વીસમી સદીના સમાચાર છે. વિશ્વાસ રાખો, અનુભવ કરો, કે હિતર દિશિય પૂર્વ પશ્ચિમ આખી દુનિયામાં આજે ધર્મની વિદ્યુત શક્તિ દોડી રહી છે. દુનિયામાં આજે જે કોઈ તાપસ સાધના કરતો હશે તેને માટે આગના જેવો અનુકૂળ સમય બીજો આવવાનો નથી. આજે શું તમારે નિષ્પેદ રહેવાનો વખત છે? તમારી તન્દ્રા શું નહિ હોડે? આકાશમાંથી જ્યારે વૃષ્ટિ થાય છે ત્યારે નાનમોટાં જેટલાં જલાશય જ્યાં જ્યાં ખોદેલાં હોય છે, તે બધાં પાણીથી જરાઈ જાય છે. પૃથ્વી ઉપર આજે જ્યાં જ્યાં મંચડનો આધાર પહેલેથી તૈયાર રાખવામાં આવ્યો હશે, ત્યાં ત્યાં તે કલ્યાણથી પરિપૂર્ણ ચર્ચ જશે. સફળતા આજે સહેલી ચર્ચ ગર્ભ છે; આવી તકને જવા દેવી પાડવે એમ નથી. તમે આશ્રમવાસીઓ આ સોનેરી તક ઝડપી લઈ આશ્રમને સાર્થક બનાવી દો. પથ્થર ઉપર

યર્ધને પાણીનો પ્રવાહ જેમ વહી જાય છે, ત્યાં ઊભા રહેવાનું તેને કોઈ સ્થાન જ મળતું નથી, તેમ આપણા હૃદય ઉપર યર્ધને આ પ્રવાહ ન વહી જાય એ જોજો! ઈશ્વરના પ્રસાદનો પ્રવાહ આજે આખી પૃથ્વી ઉપર યર્ધને વિશેષભાવે પ્રવાહિત થતી વખતે અહીં આવીને થોડી વાર ધૂમરી ખાઈને રોકાય એ જોજો. આખો આશ્રમ કંઠોઠાંઠાં ભરાઈ જાય એમ કરજો. માત્ર આપણો આ નાનકડો આશ્રમ જ સા માટે, આખી પૃથ્વીમાં ન્યાં ન્યાં, જે કોઈ નાનાં-મોટાં સાધનાનાં ક્ષેત્રો હોય તે બધાં આજે મંગલવારિથી ભરાઈ જાયો. આશ્રમમાં વસવા છતાં આ દિવસે જીવનને વ્યર્થ થવા ન દેશો. અહીંયાં શું કેવળ તુચ્છ વાતોમાં મસગૂલ બનીને, હિંસા અને દ્વેષમાં રહીને નાના નાના સ્વાર્થોમાં દિવસ વિતાવવા આવ્યા છો? ફક્ત પાંડ ગોખવામાં, પરીક્ષા પાસ કરવામાં અને ફૂટબોલ રમવામાં આપું મોટું જીવન ખર્ચી નાખવા માગો છો? કદી નહિ. — એ બની જ ન શકે. આ યુગનો ધર્મ તમારા પ્રાણને સ્પર્શી. તપસ્યા દ્વારા કુંદર યર્ધને તમે ખીંચી ઊઠો. તમારો આશ્રમવાસ સાર્થક થાયો. તમે જે મનુષ્યવતી સાધનાને પ્રાણપણે વળગી ન રહો, કેવળ રમતગમત અને વાંચવાલખવામાં જ જીવન વિતાવી દો, તો તમે અપરાધમાં પડશો, અને તેની કદી માફી નહિ મળે, કારણ, તમે આશ્રમવાસી છો.

હું ફરીથી કહું છું, તમે કયે સમયે આ પૃથ્વી ઉપર આવ્યા છો એ સમયનો વિચાર કરો. આજના જમાનાનું એક સુખ એ છે કે, વિશ્વમાં જે સાંચલ્ય મચ્યું છે, તેનો અનુભવ એક વખતે બધા દેશના લોકો કરે છે. પહેલાં એક ઠેકાણે તરંગો જાંતતા તો બીજા ઠેકાણાના લોકોને તેની ખબર પડતી નહિ. દરેક દેશ અલગ દતો. એક દેશના સમાચાર બીજા દેશમાં પહોંચી શકતા નહોતા. હવે એવા સમય રહ્યો નથી. દેશના કોઈ પણ ભાગમાં આઘાત લાગતાં તરંગ

આવે તો તે તરંગ ફક્ત દેશમાં જ નહિ, આખી દુનિયામાં તીરની જેમ દોડી જાય છે. આપણે બધા એક ચર્ચને ઊભા રહીએ. દેટદેટલી બાજુએથી આપણને બગ મળે છે; સસને વગમી રહેવામાં જે બારે વેદના રહેલી છે તેને આપણે અનાયાસે સડી શકીએ; જુદી જુદી દિશામાંથી દટાતો અને સદાનુભૂતિ આપીને આપણને બગ આપે — એ કંઈ ઝોઝી વાન છે! પોતાને આપણે અસદાય ન માનીએ. આ એક મોટી તક છે. એવે વખતે આશ્રમવાસની તક સુભાવશો નહિ. તમારું જીવન જો બર્થ ગયું, તો તેમાં આશ્રમે કંઈ સુભાવવાનું નથી — તમને જ નુકસાન છે. આપણું ઝાડ મોરથી ભરાઈ જાય છે. બધા જ મોરમાંથી ફક્ત પાકું છે એમ બનતું નથી. દેટલોડ ખરી પડે છે, મુકાઈ જાય છે, તેમ જતાં ફળની ખોટ નથી પડતી. ઝાડ ભરીને ફળ એસે છે. ફળ ન બેઠાં એમ કહીને ઝાડ રજવા નથી બેસતું, રજવાનું તો ખરી પડેલા મોરને છે, કારણ, તે ફળરૂપે પરિણમ ન થઈ શક્યો.

આ આશ્રમ જ્યારે તૈયાર થશે, હશે, રક્ષો જ્યારે ધીરે ધીરે પ્રકાશ તરફ માથાં ઊંચાં કરતાં હતાં, ત્યારે મુખ્યાં નવા યુગના કોઈ સમાચાર પૃથ્વીમાં આવ્યા નહોતા. અસાતભાવે જ આશ્રમના ઝવિ આ યુગને માટે આશ્રમને તૈયાર કરવાના કાર્યમાં રોકાયેલા હતા; ત્યારે હજી વિશ્વમંદિરનાં દ્વાર ઊધડ્યાં નહોતાં, શંખ વાજ્યા નહોતા. વીસમી સદીને માટે વિશ્વદેવતા કેવી વિપુલ તૈયારી કરી રહ્યા હતા તેની અમને લગારે ખજાર નહોતી. આજે અચાનક મંદિરનાં દ્વાર ઊધડી ગયાં — આપણું કૈયું પરમ સૌભાગ્ય. આજે વિશ્વદેવતાનાં દર્શન કરવાં જ પડશે, આંધળા ચર્ચને પાછા જઈએ એ નહિ યાએ. આજે મોટો ઉત્સવ છે; એ ઉત્સવ એક દિવસનો નથી, બે દિવસનો નથી, — સતાબ્દીઆપી ઉત્સવ છે. એ ઉત્સવ કોઈ એક જન્માનો નથી, કોઈ એક પ્રભનો નથી, એ ઉત્સવ આખી માનવજાતનો વિશ્વઆપી

હિતસવ છે. ચાલો આપણે બધા ભેગા થઈએ ને નીકળી પડીએ. દેશમાં
જ્યારે કોઈ રાજાનું આગમન થાય છે ત્યારે તેને જોવા માટે રસ્તા
પર જઈએ છીએ ત્યારે જૂનાં વસ્ત્રો બદલવાં પડે છે, નવાં વસ્ત્રોથી
દેહને શણગારવો પડે છે. આજે દેશના રાજા સામે આવીને બિભા છે,
ઉદ્ધત મસ્તક નમાવો. આખા વરસનો ભેગો થયેલો કચરો ફગાવી દો.
મનને શુભ બનાવી દો. સાંત ચાઓ, પવિત્ર ચાઓ. તેમને ચરણે
પ્રણામ કરીને ઘેર પાછા જાઓ. તેઓ તમારે માથે આશીર્વાદ વધાવે.
— મંગલ કરો, મંગલ કરો, મંગલ કરો.

૧૦૯

લક્ષ્મી

૭મી વૈશાખ, રાત્રિ ૧૩૧૬

કવિના કાવ્યમાં જેમ કવિનો પરિચય રહેલો હોય છે તેમ આ
જે સાંતિનિકેતન આશ્રમ તૈયાર થયો છે, તૈયાર થયો છે શા માટે,
રોજ રોજ તૈયાર થઈ રહ્યો છે, એમાં એક જીવનનો પરિચય રહેલો છે.

એ જીવને શું ઇચ્છ્યું હતું, અને એ જીવને શું પ્રાપ્ત થયું
હતું તે આ આશ્રમમાં એ જ રીતે લખી ગયું છે તેનું ખીજે ક્યાંય તે
લખી જ્યાં પામ્યું નથી. અનેક મોટા મોટા રાજાઓ, તાત્રપટો પર
અને શિક્ષાક્ષિપિમાં પોતે જીતીને મેજવેલાં સજ્જોની વાત કોતરીને
મૂકી ગયા છે. પરંતુ આવો લેખ ક્યાં મળે! આવા વિશાળ મેદાનમાં,
ઉદાર આકાશમાં, આવા જીવન્ત અક્ષર, આવો ઋતુ ઋતુએ પરિવર્તન
પામતો રહેતો નવા નવા વર્ણના લેખ!

મદપિંચે પોતાના જીવનમાં અનેક સમાજો રચાવી હતી, અનેક શાસ્ત્રસમાજ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી, અનેક ઉપદેશ આપ્યા હતા, અનેક ગ્રંથ પ્રગટ કર્યા હતા, પરંતુ એ બધાં કાર્યોમાં અને આ આશ્રમમાં એક તફાવત છે. જેમ જાડની ડાંગીમાંથી ખૂટો ચર્મ સફે, તેને ચીરીને તેમાંથી જાનજાનની વસ્તુઓ બનાવી શકાય, પણ તે જાડ ઉપર જે ફક્ત ખીસે છે, જે ફળ બેસે છે, તે આ બધી વસ્તુઓ કરનાં શુદ્ધ જ હોય છે; તેમ મદપિંચા જીવનનાં બીજા બધાં કાર્યો કરનાં આ આશ્રમની એક વિશેષતા છે. એને માટે તેમને વિચાર નથી કરવો. પડ્યો, પ્રયત્ન નથી કરવો. પડ્યો, બદારના લોકો સાથે મળવું નથી. પડ્યું, આસપાસના જગત સાથે કોઈ આપાત પ્રત્યાધાનમાં નથી જાનતું. પડ્યું. એ તેમના જીવનમાંથી મતિ ધારણ કરીને આપોઆપ પ્રગટી નીકળ્યો છે. એટલા માટે જ એમાં આવું એક સૌંદર્ય, આવી એક સંપૂર્ણતા રહેલી છે. એટલા માટે જ એમાં આવી એક મુધાગંધ, આવો એક મધુસંચય રહેલો છે. એટલા માટે જ એમાં તેમના આત્માનો પ્રકાશ જેવો સદૃશ અને ગમીર છે, તેવો બીજે ક્યાંય નથી.

આ આશ્રમમાં શું છે? મેદાન અને આકાશ અને હાવાટલો; ચારે કોર વિપુલ અવકાશ અને નિર્બળતા. અહીંના આકાશમાં મેઘની વિચિત્ર લીલા, અને ચંદ્રચૂંક-મહત્તરનું આવર્તન સત્તરે ઢંકાઈ ગયાં નથી. અહીંના આ વેશન વનગની વચમાં નાના વનમાં મનુષ્યો પોતાનાં વાદળાં, પ્રકાશ, વર્ણ, ગંધ, ફૂલ, ફલ અને પોતાની બધી જ વિચિત્ર સામગ્રી સહિત સંપૂર્ણ રૂપે પ્રગટ થાય છે. કોઈ પણ બાધાને કારણે તેમણે સંકોચાવું પડ્યું નથી. ચારે કોર વિશ્વપ્રકૃતિનો આ બાધાહીન આવિર્ભાવ અને તેની વચમાં જ્ઞાન્ત શિશ્નદેવની આ બંને સંધ્યા સમયે યતી નિત્ય ઉપાસના — એ સિવાય બીજું કશું નથી. દિવસોના દિવસો, વરસોનાં વરસો, એ એકાંતમાં, નિર્ગતમાં, એ વનના મર્મરમાં, પંખીના ફૂજનમાં, એ ઉદાર પ્રકાશમાં અને

નિમિત્ત હાયામાં માયત્રી મંત્રનું ઉચ્ચારણ થાય છે, ઉપનિષદના મંત્રોનો પાઠ થાય છે, સ્તવગીતો ગુંજે છે.

આ આશ્રમમાંથી બે સૂર પ્રગટયા છે — એક વિશ્વપ્રકૃતિનો સૂર અને બીજો માનવાત્માનો સૂર. એ બે ધારાઓના સંગમસ્થાને આ તીર્થ સ્થપાયેલું છે. એ બંને સૂરો અતિ પુરાતન છે અને સદા નૂતન છે. આ આકાશ નિરંતર જે નીરવ મંત્રનો જાપ કરે છે તેને આપણા પિતામહોએ આર્યાવર્તનાં સમતલ મેદાનોમાં નિઃશબ્દપણે જિભા રહીને કેટલાયે સૈકા પહેલાં પણ પોતાના અંતરના ઊંડાણમાં મહણ કર્યો હતો. આ વનની પદ્મવદન શાંતિમાં મગ્ન બનીને હાયા અને પ્રકાશ એ બે ભાષિણેન મળીને પૃથ્વી ઉપર નામાવલીતું જે ઉત્તરીય રમે છે, એ પવિત્ર કલા-કૌશલ આપણા વનવાસી આદિ-પુરુષોએ જ્યારે સરસ્વતીને તીરે પહેલવહેલી કુદીર બાંધવાની શરૂઆત કરી હતી ત્યારે પણ જોયું હતું. આ એ જ આકાશ છે, આ એ જ હાયા અને પ્રકાશ છે, આ એ જ પ્રકાશની એક અનિર્વાચનીય વ્યાકુળતા છે, જેને લીધે સમસ્ત આકાશને તેમણે રજીવું સાંભળ્યું હતું. મારે જ ઋષિપિતામહોએ આ અંતરીક્ષને કન્દસી એવું નામ આપ્યું હતું.

વળી અહીં માનવના કંઠમાંથી જે મંત્રનો ઉચ્ચાર થાય છે તે પણ કેટલાય મુઘની પ્રાચીન વાણી છે. પિત્તા નોડનિ, પિત્તા નો બોધિ, નમસ્તેહન્તુ — એ વચનો કેટલાં સરસ, કેટલાં પરિપૂર્ણ અને કેટલાં પુરાતન છે ! જે હાયામાં એ વાણી પહેલવહેલી વ્યક્ત થઈ હતી, તે હાયા આજે પ્રચલિત નથી, પરંતુ એ વાક્યો આજે પણ શ્રદ્ધાથી લક્ષિતથી વિશ્વાસથી વ્યગ્રતાથી અને વિનંતીથી પરિપૂર્ણ બનીને રહેલાં છે. એ ઘોડા શબ્દોમાં માણસની ચિરકાવની આશા અને આશ્વાસન અને આર્યના ધનીભૂત બનીને રહેલાં છે.

સત્ય જ્ઞાનમનન્તં વ્રદ્ય એ અત્યંત નાનું તેમ છતાં અત્યંત મોટું

વિતાપ્તું હતું, તેમના બધા ક્રિયાકાર્ત્તમાં બાળપણથી જ મદદિ તેમના સાથી હતા. જ્યારે વૈરાગ્ય પેદા થયો, જ્યારે ધર્મને માટે તેમનામાં વ્યાકુળતા જન્મી, ત્યારે એ અધ્યતન માર્ગે જ કેમ તેમનું મન ન વળ્યું? ભક્તિભાવનાને રોકાયેલી રાખવા માટેની સામગ્રી તો તેમની પાસે જ હતી.

પોતાની ભક્તિને તેમણે એ માર્ગે દૈવી ચક્ષુથી જ નહોતી એમ નહોતું. તેઓ જ્યારે વિદ્યાધર્મમાં પરીક્ષા આપવા જતા ત્યારે રસ્તામાં દેવીમંદિરમાં ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરવાનું બૂઝના નહોતા; તેમણે એક વાર એવી ધામધૂમથી સરસ્વતીની પૂજા કરી હતી કે તે વરસે પૂજાને દિવસે શહેરમાં ગમગોડાનાં કૂચ મળવાં મુશ્કેલ થઈ ગયાં હતાં. પરંતુ જે દિવસે રમણાન ધાટે પૃથ્વીમાની રાતે તેમનું ચિત્ત જાગ્રત થઈ ગયું, તે દિવસે એ બધા લાંબા વખતથી દેવાયેલા માર્ગોને તેમણે માર્ગો તરીકે જ સ્વીકાર્યા નહિ. તેમની નૃપાને ઉપાવે એવું જળ એ દિશામાં નથી એ સમજવા માટે તેમને વિચાર કરવાનીય જરૂર નહોતી પડી.

એટલે હું કહેતો હતો કે ભક્તિને બહારની બાજુએ રોકીને તેમણે પોતાની જાનને છેતરી નહોતી. તેમને અંતઃપુરમાં હાક પડી હતી. તેઓ જગતમાં જ, જગદીશ્વરના અંતરાત્મામાં જ પરમાત્માનાં દર્શન કરવા માગતા હતા. તેમને કશા પણ વડે બેગલી રાખવાની કોનામાં શક્તિ હતી? જેઓ જાતજાનનાં ક્રિયાકર્મોમાં પોતાને મૂંઝાયેલા રાખવા ઇચ્છે છે તેમની પાસે જાતજાનના ઉપાય હોય છે, જેઓ ભક્તિનો મધુર રસ આસ્વાદવા ઇચ્છે છે તેમને પણ જાતજાનનાં ઉપસક્ષેપો મળી રહે છે. પરંતુ જેઓ એકદમ તેમને જ મળવા ઇચ્છે છે તેમને માટે એ એક સિવાય બીજો માર્ગ નથી, તે પછી કંઈ થોડા જ બહાર ભટકી શકે છે? તેમની આગળ કોઈ રંગીન વસ્તુ સળવીને તેમને થોડા જ બૂલવી શકાય છે? તેમણે તો નિખિલ વિશ્વમાં અને આત્મામાં પ્રવેશ કરવેલ જ પડવાનો.

પરંતુ એ અધ્યાત્મલોકના, એ વિશ્વલોકના મંદિરનો માર્ગ તેમને માટે લુપ્ત થઈ ગયો હતો. અંતરના ધનને દૂર દૂર શોધવાની પદ્ધતિ જ સમાજમાં ચારે કોર પ્રચલિત હતી, એ નિર્વાસિત દશામાં જ તેમનો પ્રાણ રડી જઈયો હતો. તેમનો આત્મા જે આશ્રય ઇચ્છતો હતો, તે આશ્રય બહારના ખંડતાના રાજ્યમાં તેમને ક્યાં મળવાનો હતો ?

આત્મામાં જ પરમાત્માને, જગતમાં જ જગદીશ્વરને જોવા જોઈએ, એ વાત એટલી બધી સદજ છે કે આપણને લાગે કે એમાં આટલી બધી શોધાશોધ અને આટલી બધી રસારોજી શાને ? પરંતુ સતત માનવજાતિના ઇતિહાસમાં એમ બનતું આવ્યું છે. માણસની સદજ જ્ઞાતિ બહાર તરફ દોડવા તરફ સ્વાભાવિક જ દગતી હોય છે. એથી કરીને એ વલણને લીધે તે મૂળ કેન્દ્રનું આકર્ષણ ટાળીને તે છેવટે ક્યાં જઈને જાઓ રહે છે, તેનું કંઈ ઠેકાણું હોતું નથી. તે બાહ્ય દૃષ્ટિને જ દિવસે દિવસે એટલું બધું મહત્ત્વ આપે છે અને એવી જટિલ બનાવી મૂકે છે કે આખરે એક સમય એવો આવે છે, જ્યારે તેની જે આંતરિક વસ્તુ હોય છે, જે તેને માટે સ્વાભાવિક હોય છે, તેને જ શોધી કાઢવાનું તેને માટે સૌથી મુશ્કેલ બની જાય છે. એટલું બધું મુશ્કેલ બની જાય છે કે તે પછી તેને ખોળતો જ નથી, તેને તે જુક્ષી જ જાય છે, તે સાચી છે એવું પછી તેને લાગતું જ નથી; તે બાહ્ય વસ્તુને જ એકમાત્ર વસ્તુ તરીકે ઓળખે છે, બીજા કશાનો તે વિશ્વાસ કરી શકતો નથી.

મેળાને દિવસે બાજક માનો હાથ પકડીને ફરાફર કરે છે. પણ તેનું મન આસપાસની વસ્તુઓમાં હોય છે એટલે તે કોણ જાણે ક્યારે માની આંગળી છોડી દે છે, અને ત્યાર પછી બીજી અંદર, ધમાકાની અંદર સતત બહારથી વધારે બહાર અને દૂરથી વધારે દૂર જતો રહે છે. એમ કરતાં કરતાં તેને માની યાદ જ રહેતી નથી, બહારની જે બધી વસ્તુઓ તે જુએ છે તે જ તેના આખા હૃદયનો કબજો લઈ

વાક્ય દેટલા દર દરના કાળનું છે ! આજની સમયાવાસ્થિએ જનરનાના ગર્ભમાં છુપાયેલી હતી, તે જન્મી સુધ્ધાં નહોતી. પરંતુ અંતરની અનુભૂતિ આજે પણ એ વાણીને ખુદાડી રાખી નથી.

અગ્ને મા ગદગમય, તમગ્ને મા ઝ્યોતિર્ગમય, મૃત્યોનાંમૃતં ગમય — આવી મોટી પ્રાર્થના જે દિવસે માણસના કંઠમાંથી બિમરાર્થને બહાર આવી હતી તે દિવસનું ચિત્ર આજ છતિદાસના દરબીન દ્વારા પણ સ્પષ્ટરૂપે જોઈ શકાય એમ નથી. તેમ છતાં એ પુરાતન પ્રાર્થનામાં માનવાત્માની સમસ્ત પ્રાર્થના પ્રધાનપણે રહેલી છે.

એક તરફ આ પુરાતન આકાશ, પુરાતન પ્રકાશ અને તરુણતામાં પુરાતન જીવનવિકાસની નિત્યનવીનતા, અને બીજી તરફ માનવચિત્તની મૃત્યુહીન પુરાતન વાણી, એ બંને બેમાં યદ્યપિ આ શાંતિનિકેતન આશ્રમ રહેલો છે.

વિશ્વપ્રકૃતિ અને માનવચિત્ત એ બંનેને બેમાં કરીને જે રહેલો છે તેમને એ બંનેમાં એકરૂપે જાણવાનો જે ધ્યાનમંત્ર, તેને ભારત-વર્ષે પોતાનાં બધાં પવિત્ર શાસ્ત્રોના સારરૂપ મંત્ર તરીકે પસંદ કરેલો છે. એ મંત્ર એ જ ગાયત્રી. ॐ મૃદુઃ સ્વઃ તત્સવિતુર્વરેણ્યં મર્ગે ર્વસ્ય ધીમહિ, ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ ।

એક તરફ બૃહોક્ અંતરીક્ષ અને જ્યોતિષ્ક્રોધ, અને બીજી તરફ આપણી જુદી, આપણી ચેતના — એ બંનેને જોમની એક શાંતિ ફેલાવે છે, એ બંનેને જોમનો એક આનંદ લેડે છે — તેમને, તેમની એ શક્તિને વિશ્વમાં અને પોતાની જુદીમાં ધ્યાન દ્વારા અનુભવવાનો મંત્ર એ જ ગાયત્રી.

જોમણે મહર્ષિની આત્મકથા વાંચી છે તેઓ જાણે જાણે છે કે તેમણે પોતાની દીક્ષાને દિવસે આ ગાયત્રી મંત્રને જ વિશેષરૂપે પોતાની ઉપાસનાના મંત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો હતો. તેમનો એ દીક્ષા-

મંત્ર જ શાંતિનિકેતન આશ્રમને આધાર આપે છે — આ એકાંતમાં માણસના ચિત્તને પ્રકૃતિના પ્રકાશ સાથે જોડીને, વૈષ્ણવ મગ્ન; તે વરેણ્ય તેજને ધ્યાનગમ્ય બનાવે છે.

એ ગાયત્રી મંત્ર આપણા દેશમાં ધણુનો જખનો મંત્ર છે — પરંતુ એ મંત્ર મહર્ષિનો જીવનમંત્ર હતો. એ મંત્રની તેમણે પોતાના જીવનમાં પ્રતિક્ષા કરી હતી, અને પોતાના સમસ્ત જીવનમાં એને પ્રગટ કર્યો હતો.

એમણે એ મંત્ર ગ્રહણ કર્યો હતો અને સાચ્યો હતો તેમાં લોકાચારનું અનુસરણ કારણ નહોતું. હંસ જેમ સ્વાભાવિક રીતે જ પાણીનો આશ્રય લે છે, તેમ તેમણે સ્વાભાવિક રીતે જ એ મંત્રનું અવશ્યજન લીધું હતું.

બાળક જેમ માતાના સ્તનને માટે રડે છે, ત્યારે તેને ખીણું કંઈ આપીને રાખી શકાતું નથી, તેમ મહર્ષિનું હૃદય તેમના યૌવનના આરંભે કેવી અસહ્ય વ્યાકુળતાથી રડી ઊઠ્યું હતું તે આપ સૌ જાણો છો.

એ રુદન શાનું હતું? ત્યારે કોર તેઓ કંઈ વસ્તુ શોધતા હતા અને કેમે દરી મળતી નહોતી? જ્યારે આદ્યશનો પ્રકાશ તેમની આંખે કાળો દેખાતો હતો, જ્યારે તેમના પિતાના ધરના અતુલ વૈભવની સામગ્રી અને માનપાનનું ગૌરવ તેમના મનને કોઈ પણ ઉપાયે શાંતિ આપતું નહોતું, ત્યારે તેમને શાની જરૂર હતી, શું મળે તો તેમના હૃદયની ભૂખ મટે એમ હતું તેની તેમને પોતાને જ સમજ પડતી નહોતી.

ભોગવિદ્યાસની તેમને અસહ્ય ચર્ષ ગર્ષ હતી, અને તેમની ભક્તિભાવના પોતાની અસ્થિતાર્થતા શોધતી હતી, એ પૂરેપૂરું સત્ય નથી, કારણ, ભક્તિભાવનાને ભોગવવાની સામગ્રી શું તેમના ધરમાં નહોતી? જે દાદીમા સાથે તેઓ પડખાપાની પેઠે ફરતા હતા, તેમણે જપ, તપ, દાન, ધ્યાન, પૂજન, અર્ચનામાં જ પોતાનું જીવન

વિતાવ્યું હતું, તેમના બધા ક્રિયાકાર્કમાં બાળપણથી જ મદદિ તેમના સાથી દત્તા. જ્યારે વૈરાગ્ય પેદા થયો, જ્યારે ધર્મને માટે તેમનામાં વ્યાકુળતા જન્મી, ત્યારે એ અમ્યસ્ત ભાગે જ કેમ તેમનું મન ન વળ્યું ? ભક્તિભાવનાને શકાયેલી રાખવા માટેની સામગ્રી તો તેમની પાસે જ હતી.

પોતાની ભક્તિને તેમણે એ ભાગે દહી ચમકાવી જ નહોતી એમ નહોતું. તેઓ જ્યારે વિદ્યાસપ્તમાં પરીક્ષા આપવા જતા ત્યારે રસ્તામાં દેવીમંદિરમાં ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરવાનું બૂઝના નહોતા; તેમણે એક વાર એવી ધામધૂમથી સરસ્વતીની પૂજા કરી હતી કે તે વરસે પૂજાને દિવસે શહેરમાં ગજગોડાનાં ફૂલ મળ્યાં મુઝકેલ ધર્મગ્યાં હતાં. પરંતુ જે દિવસે અમરાન ઘાટે પૂર્ણિમાની રાતે તેમનું ચિત્ત ભ્રમત ધર્મ ગયું, તે દિવસે એ બધા લાંબા વખતથી ટેવાયેલા ભાગોને તેમણે ભાગોં તરીકે જ સ્વીકાર્યાં નહિ. તેમની તૃપ્તિને છિપાવે એવું જ્યાં એ દિશામાં નથી એ સમજવા માટે તેમને વિચાર કરવાનીય જરૂર નહોતી પડી.

એટલે છું કહેતો હતો કે ભક્તિને બહારની બાજુએ શોધીને તેમણે પોતાની જાનને છેતરી નહોતી. તેમને અંતઃપુરમાં હાક પડી હતી. તેઓ જગતમાં જ, જગદીશ્વરના અંતરહત્તામાં જ પરમાત્માનાં દર્શન કરવા માગતા હતા. તેમને કશા પણ વડે બેજગવી રાખવાની કોનામાં શક્તિ હતી ? જેઓ જાતજાતનાં ક્રિયાકર્મોમાં પોતાને મૂકાયા રાખવા ઇચ્છે છે તેમની પાસે જાતજાતના ઉપાય હોય છે, જેઓ ભક્તિને મધુર રસ આસ્વાદવા ઇચ્છે છે તેમને પણ જાતજાતનાં ઉપસદ્યો મળી રહે છે. પરંતુ જેઓ એકદમ તેમને જ મળવા ઇચ્છે છે તેમને માટે એ એક સિવાય બીજો માર્ગ નથી. તે પછી કંઈ થોડા જ બહાર ભટકી શકે છે ? તેમની આગળ કોઈ રંગીન વસ્તુ સળવીને તેમને થોડા જ બૂઝવી સકાય છે ? તેમણે તો નિખિલ વિશ્વમાં અને આત્મામાં પ્રવેશ કરવો જ પૂરું

પરંતુ એ અધ્યાત્મલોકના, એ વિશ્વલોકના મંદિરનો માર્ગ તેમને માટે લુપ્ત થઈ ગયો હતો. અંતરના ધનને દૂર દૂર શોધવાની પદ્ધતિ જ સમાજમાં ચારે કોર પ્રચલિત હતી, એ નિર્વાસિત દશામાં જ તેમનો પ્રાણ રડી જાયો હતો. તેમનો આત્મા જે આશ્રય ઇચ્છતો હતો, તે આશ્રય બહારના ખંડતાના રાજ્યમાં તેમને ક્યાં મળવાનો હતો ?

આત્મામાં જ પરમાત્માને, જગતમાં જ જગદીશ્વરને જોવા જોઈએ, એ વાત એટલી બધી સહજ છે કે આપણને લાગે કે એમાં આટલી બધી શોધાશોધ અને આટલી બધી રડારોળ શાને ? પરંતુ સતત માનવજાતિના ઇતિહાસમાં એમ બનતું આવ્યું છે. માણસની સહજ જ્ઞાતિ બહાર તરફ દોડવા તરફ સ્વભાવથી જ દગતી હોય છે. એથી કરીને એ વક્ષણને લીધે તે મૂળ કેન્દ્રનું આકર્ષણ ટાળીને તે છેવટે ક્યાં જઈને જીગો રહે છે, તેનું કંઈ કેંકાણું હોય નથી. તે બાહ્ય દૃષ્ટિને જ દિવસે દિવસે એટલું બધું મહત્ત્વ આપે છે અને એવી જટિલ બનાવી મૂકે છે કે આખરે એક સમય એવો આવે છે, જ્યારે તેની જે આંતરિક વસ્તુ હોય છે, જે તેને માટે સ્વાભાવિક હોય છે, તેને જ શોધી કાઢવાનું તેને માટે સીધી મુશ્કેલ બની જાય છે. એટલું બધું મુશ્કેલ બની જાય છે કે તે પછી તેને ખોળતો જ નથી, તેને તે બૂઝી જ જાય છે, તે સાચી છે એવું પછી તેને લાગતું જ નથી; તે બાહ્ય વસ્તુને જ એકમાત્ર વસ્તુ તરીકે ઓળખે છે, ખીજા કરાનો તે વિશ્વાસ કરી શકતો નથી.

મેળાને દિવસે બાળક માનો હાથ પકડીને ફરાફર કરે છે. પણ તેનું મન આસપાસની વસ્તુઓમાં હોય છે એટલે તે કોણ જાણે ક્યારે માની આંગળી છોડી દે છે, અને ત્યાર પછી બીડની અંદર, ધમાસની અંદર સતત બહારથી વધારે બહાર અને દૂરથી વધારે દૂર જતો રહે છે. એમ કરતાં કરતાં તેને માની યાદ જ રહેતી નથી, બહારની જે બધી વસ્તુઓ તે જુએ છે તે જ તેના આખા હૃદયનો ક્યજો લઈ

તે છે અને મોટી જની જાય છે. જે મા તેની સૌથી પોતાની હોય છે, તે જ તેને જન સૌથી હાથાથ, સૌથી દૂર જની જાય છે. આખરે એવી રિથિનિ આવે છે કે બીજી બધી વસ્તુઓમાં જ તે અચડાયા કરે છે, ફક્ત પોતાની માને શોધી કાઢવી એ જ સંતાનને માટે સૌથી મુશ્કેલ બની જાય છે. આપણી પણ એવી જ દશા થાય છે.

એવે વખતે કોઈ કોઈ મદાપુરુષ જન્મે છે, જેઓ તે ધન્ય દિવસની ખોવાઈ ગયેલી સ્વાભાવિક વસ્તુઓ માટે આપોઆપ બાકુળ બની જાય છે. જેને માટે આસપાસના કોઈને લગારે લાગણી નથી હોતી તેને માટે તેમનું રુઝન કેમે કયું ચંબનું નથી. તેઓ એક ક્ષણમાં સમજી જાય છે કે અસમ વસ્તુ છે પરંતુ ક્યાંય તે જોવામાં આવતી નથી. તે જ એક માત્ર જરૂરની વસ્તુ છે પણ કોઈ તેની કંઈ શોધ કરતું નથી. પૂછવા જઈએ તો કાં તો દસીને ઉઝાવી દે છે, અથવા ઘુસ્મે ધઈને તેને આધાત કરવા આવે છે.

આ પ્રમાણે જે સહજ છે, સ્વાભાવિક છે, સત્ય છે, જેના વિના ચાલે એમ જ નથી, તેને શોધી કાઢવા માટે પૃથ્વીમાં કોઈકોઈ આવે છે. હિંદુની એ એક લીલા છે, કે જે સૌથી સહેલું છે, તેને તે મુશ્કેલ બનાવી મૂક્યા દે છે, જે તદ્દન પાસે છે તેને તે ખોઈ નાખ્યા દે છે, રખેને સહેલું છે માટે જ કોઈ ન જુએ, રખેને શોધીને મેળવવું ન પડે તો તેનું બધું તાત્પર્ય આપણે પામી ન શકીએ. જે આપણા અંતરતર છે તેના જેવું સહજ બીજું શું હોય! તે આપણા શ્વાસોચ્છવાસ જેટલા સહજ છે, તેમ છતાં આપણે તેમને ખોઈ બેસીએ છીએ, તે ફક્ત એટલા માટે કે આપણે તેમને શોધી કાઢીએ. અચાનક જ્યારે તેઓ પકડાઈ જાય છે, અચાનક જ્યારે કોઈ તાણી દઈને ખેંચી લે છે, કે આ રહ્યા અહીં છે, ત્યારે આપણે દોડી જઈને પૂછીએ છીએ, ક્યાં, ક્યાં છે? આ રહ્યા હૃદયના હૃદયમાં, આ રહ્યા આત્માના આત્મામાં. જ્યાં તેમને પામવાની અત્યંત જરૂર છે ત્યાં જ

તે સતત બેઠા છે, ફક્ત આપણે દર દર દોડાદોડ કરતા હતા, આટલી સહેલી વાન સમજવા માટે, આ જે અત્યંત પાસે છે તેને જ શોધવા માટે ઠોઈ ઠોઈને આટઆટલું રડતું પડે છે. એ રુદન મટાવી દેવા માટે જ્યારે તેઓ સામે જવાળ આપે છે ત્યારે તેઓ પકડાઈ જાય છે. તે જ કણે સદજ ફરી સદજ જની જાય છે.

પોતે રચેલી જટિલ જગતને હેઠીને ચિરંતન આકાશ અને ચિરંતન પ્રકાશનો અધિશર ફરીથી પામવા માટે માણુસજાતે હમેશાં આવા મદાપુરોનાં મોં તરફ જોઈ રહેતું પડે છે. ઠોઈ મદાપુરુષ ધર્મના ક્ષેત્રમાં, તો ઠોઈ જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં, તો ઠોઈ કર્મના ક્ષેત્રમાં એ કામમાં લાગેલા છે. જે ચિરકાળની વસ્તુ છે તેને તેઓ ક્ષણિકના આવરણમાંથી મુક્ત કરવાને માટે પૃથ્વી પર આવે છે. અમુક સ્થાને જઈ, અમુક મંત્ર લાજી, અમુક અનુષ્ઠાન કરી મુક્તિ મેળવી શકાય છે એવી માન્યતાના અરણ્યમાં જ્યારે માણુસ જૂનો પડ્યો હતો, ત્યારે ભુદદેવ આ અત્યંત ભહેલી વાત શોધી કાઢીને એનો પ્રચાર કરવા માટે આવ્યા હતા કે, સ્વાર્થત્યાગ કરીને, સર્વ જૂનો ઉપર દયા કરીને, અંતરમાંથી વાસનાનો દાવ કરી નાખીને જ મુક્તિ મેળવી શકાય છે; ઠોઈ જગ્યાએ જવાથી, અથવા પાણીમાં નાહવાથી, અથવા અગ્નિમાં આહુતિ આપવાથી, અથવા મંત્ર લાલવાથી મળતી નથી. આ વાત સાંજાળતાં લાગે છે ખૂબ સહેલી, પરંતુ એને માટે એક રાત્રપુત્રને રાત્ર્ય ત્યાગ કરીને વનવનમાં અને રસ્તે રસ્તે ભટકવું પડ્યું હતું, માણુસને હાથે એ વાત એટલી મુશ્કેલ જની ગઈ હતી. મહાદેવ લોકોમાં ફિરિસી ચપ્રદાયની શિસ્તને કારણે બાહ્ય નિયમપાલન જ જ્યારે ધર્મ ગણાવા લાગ્યું હતું, ત્યારે ઈશુ આ અત્યંત સહેલી વાત કહેવાને માટે જ આવ્યા હતા કે, ધર્મ અંતરની વસ્તુ છે, ભગવાન અંતરનું ધન છે, પાપપુણ્યનો આધાર બહારના કૃત્રિમ વિધિ-નિયમો ઉપર નથી; જ્યાં જ માણુઓ ઈશ્વરનાં સંતાન છે, માણુઓ

પ્રત્યે ધૃત્યાદીન ગ્રેમ અને પરમેશ્વર પ્રત્યે વિશ્વાસપૂર્ણ ભક્તિ દ્વારા જ ધર્મની સાધના થઈ શકે છે; બાહ્યપ્રગયજ્ઞતા મૃત્યુનું મૂળ કારણ છે, અંતરના સારરૂપ પદાર્થમાં જ પ્રાણ પામી શકાય છે. વાન એટલી બધી તદ્દન સહેલી છે કે સાંબળતવિંત સૌ કોઈએ કહેવું પડે કે, હા, પણ તેમ છતાં એ વાતને જ બધા દેશના લોકોએ એવી તો મુશ્કેલ બતાવી દીધી છે કે એને ખાતર ઈશુને મરુભૂમિમાં જઈને તપસ્યા કરવી પડી હતી અને દૂસ ઉપર અપમાનસહિત મૃત્યુદંડ ભોગવવા પડ્યો હતો.

મદંમદને પણ એ કામ કરવું પડ્યું હતું. માણસની ધર્મ-યુદ્ધિ ખંડ ખંડ થઈ જઈને બહાર વેરાઈ ગયેલી હતી, તેને તેઓ અખંડ તરફ, અંતર તરફ, અનંત તરફ લઈ ગયા હતા. એ સહેલમાં થયું નહોતું, એ માટે આખું જીવન તેમને મૃત્યુધૈર્ય દુર્ગમ માર્ગે પેઠે ખગમળી ભીડીને તેમના ઉપર સનન આક્રમણ કર્યું હતું. માણસને માટે જે સાચું જ સ્વાભાવિક છે, જે સરળ સત્ય છે, તેને સ્પષ્ટપણે સમજવા માટે અને તેનો ઉદ્ધાર કરવા માટે, માણસોમાં જેઓ સર્વોચ્ચ શક્તિસંપન્ન હોય છે તેમની જ જરૂર પડે છે.

માનવના ધર્મક્ષેત્રમાં જે ત્રણ મહાપુરુષો સર્વોચ્ચ શિખર યાચ્યા છે, અને જેમણે ધર્મને દેશગત, જાતિગત, લોકોમારગત સાંકડી સીમા-માંથી છોડવીને તેને સૂર્યના પ્રકાશની પેઠે, મેઘના વરસાદની પેઠે સર્વ દેશ અને સર્વ કાળના માનવો માટે બાધાહીન આકાશમાં મુક્ત કરી દીધો છે, તેમનાં નામ મેં લીધાં છે. ધર્મની પ્રકૃતિ વિશ્વજનીન છે, તેને કોઈ અમુક દેશની પ્રચલિત મૂર્તિ અથવા આચાર અથવા રાસ્ટ્ર દૃષ્ટિમ બંધન વડે બાધી રાખી શકતાં નથી, એ વાત તેઓ સર્વ માનવોના ઇતિહાસમાં પોતાના જીવન વડે લખી ગયા છે. દેશ દેશમાં અને જમાને જમાને સત્યને દુર્ગમ માર્ગે કયા પુરુષોએ ઈશ્વરના આદેશથી આપણને માર્ગ જતાવવા માટે પોતાના જીવનદીપને સજાગાઓ.

હતો એ બાબતમાં આજે હવે આપણે બૂઝ કરીએ એમ નથી. તેમના આદર્શ ઉપરથી જ આપણે સ્પષ્ટ સમજી શકીશું. એ દીવો કોઈનો કદાચ નાનો હોય કોઈનો કદાચ મોટો હોય — કોઈના દીવાનો પ્રકાશ કદાચ દિગ્ દિગંતમાં ફેલાઈ જતો હોય, તો કોઈનો પાસેના યાત્રીઓને જ પગ મૂકવામાં મદદ કરતો હોય, પણ એ દીવાને ઓગળી કાઢવો શુભેચ્છ નથી.

એટલે હું કહેતો હતો કે મહર્ષિ જે અત્યંત સહેલી વસ્તુને પામવા માટે વ્યાકુળ થઈ ગયા હતા તેમાં તેમની આસપાસમાં કોઈ મદદ મળે એમ નહોતું. બધા જ તેને જોઈને બેઠા હતા, એ માર્ગની નિશાની કયાંય જોવામાં આવતી નહોતી. એટલા માટે જ્યાં બધા જ નિશ્ચિંત મને કરતા હતા ત્યાં તેઓ કેમ જાણે મનુષ્યમિત્ર પ્રવાસીની પેઠે વ્યાકુળ બનીને લક્ષ્ય નક્કી કરવા માટે ચારે બાજુ જોતા હતા, ભરખપોરે પણ તેમની આંખે અધારું દેખાતું હતું, અને ચૈત્યની બોગસામગ્રી તેમનો ઝાંઝવાનાં જળની પેઠે પરિહાસ કરતી હતી. તેમનું હૃદય આ અત્યંત સદ્ગત પ્રાર્થના સાથે ચારે દિશામાં ફરતું હતું કે, પરમાત્માને હું આત્મામાં જ પામીશ, જગદીશ્વરનાં હું જગતમાં જ દર્શન કરીશ, બીજે કયાંય નહિ, દૂર નહિ, બહાર નહિ, પોતાની હૃદયનામાં નહિ, બીજા માણસોની લાંબી ટેવની જડતામાં નહિ. એ સદ્ગત પ્રાર્થનાનો માર્ગ જ ચારે બાજુએથી એવો બાધામસ્ત અને એવો કફિન બની ગયો હતો માટે જ તેમને આટઆટલી શોધ કરવી પડી હતી, આટઆટલું રુદ્ધ કરવું પડ્યું હતું.

એ રુદ્ધ આખા દેશનું રુદ્ધ હતું. દેશ પોતાની ચિરકાળની જે વસ્તુ મનની બૂઝને લીધે જોઈ બેઠો હતો, તેને માટે કયાંય પણ જો વેદના ન અનુસવાતી હોય તો એ દેશ જીવે શી રીતે! ચારે કોર જ્યારે જડતા આપેલી હોય ત્યારે એવા એક હૃદયની જરૂર પડે છે જેની સદ્ગત ચેતનાને સમાજની કોઈ પણ ચોંટી જડતા અડી ન શકે.

એ ચેનનાને બારે કોર વેદના સદન કરવી પડે છે, આખા દેશ તરફથી તેણે વેદના વેદી પડે છે. ન્યાં બધા ભાન બૂઝી ગયા હોય છે ત્યાં એકલા તેણે હાહાકાર મચાવેલા પડે છે, આખા દેશના સ્વાસ્થ્યને પાછું મેળવવા માટે તેણે રદન જગાવવું પડે છે, ભાનને અભાવે જ આસ-પાસનો સમાજ જે બધી મૃતિમ વસ્તુઓમાં અનાયાસે મથગૂંચ થઈ પડ્યો હોય છે, તેને અસભ્ય મુધાનુરના વડે જગાવવું પડે છે કે એમાં પ્રાણનો ખોરાક નથી. જે દેશ રડવાનું બૂઝી ગયો છે, શોધવાનું જેને સાંભરવું પણ નથી, તેના તરફથી એકલા રડવું, એકલા શોધવું, એ છે મહાપુરુષોનો એક અધિકાર. નિમંદ્ર દેશને જગાડવા માટે જ્યારે વિધાતાના આઘાત આવીને પડતા હોય છે ત્યારે ન્યાં ચૈતન્ય હોય છે ત્યાં જ બધા આઘાતની વેદના ડાંગે છે, ત્યાંની વેદનાથી જ દેશની જાગૃતિનો આરંભ થાય છે.

આપણે જેમની વાત કરી રહ્યા છીએ તેમનામાં એ ચેનના ક્યારે લોપ પામી નહોતી, એ તેમની ચેનના ચેનનાને જ શોધતી હતી, સ્વાભાવિકપણે તે કેવળ એ દિશામાં જ હાથ ઝંખાવતી હતી, ચારે કોર જે બધી સ્થૂંચ જડાતી સામગ્રી હતી તેને તે બધી શક્તિથી હાંમેડી મૂકતી હતી, કારણ, ચૈતન્ય વગર ચૈતન્યને આગ્રમ મળતો નથી.

એવે સમયે એ અત્યંત બાકુળતા વચ્ચે તેમની સામે ઉપનિષદનું એક ફાટેલું પાતું બેઠું બેઠું આવી પડ્યું. રથમાં કોઈ વટેમાર્ગી, જ્યારે હતાશ થઈને રખડતો હોય ત્યારે એકાએક જળચર પંખીને આકાશમાં બેઠું બેઠું તે જે રીતે જણવા પામે છે કે તેની તરફ મટાડવા માટે પાણી મગે એવું સ્થાન કઈ દિશામાં આવેલું છે, તે જ રીતે એ ફાટેલા પાનાએ પણ તેમને એક રસ્તો બતાવી દીધો. એ રસ્તો સૌથી પહોળો અને સરળ હતો, યત્કિંચ જગત્માં જગત્, જગત્-માં ન્યાં ન્યાં જે કાંઈ છે તે બધામાં થઈને એ રસ્તો ભળે છે, અને બધામાં થઈને જ તે પરમ ચૈતન્ય સ્વરૂપ પાસે જઈ પહોંચે છે, જે સમસ્તને હાંકીને રહેલું છે.

ત્યાર પછીથી તેઓ નદી પર્વત સમુદ્ર અને મેદાન — જ્યાં જ્યાં ર્યા છે ત્યાં ત્યાં ક્યાંય તેમને પોતાના પ્રિયતમનો વિયોગ વેઠવો પડ્યો નથી — કારણ, તે સર્વત્ર છે, અને તે આત્માની અંદર જ છે, જે આત્માની અંદર જ છે તેને વળી દેશેદેશમાં અને દિશાએદિશામાં સર્વત્ર જોવા પામવું એમાં કેવું સુખ છે, જે વિશાળ વિશ્વના સપ્તગા ઐશિવ્યમાં રૂપરસ અને ગીતગંધનાં નવાં નવાં રહસ્યોને રાજ રાજ પ્રગટ કરતા આખા વિશ્વને છાઈ રહેલા છે તેમને જ આત્માના અંતરતમ એકાંતમાં નિમિગ્ધાવે અનુભવવા એમાં કેવું સુખ છે !

એ અનુભવ કરવાનો મંત્ર એ જ ગાયત્રી. અંતરને અને બહારને, વિશ્વને અને આત્માને એકમાં બેગાં કરીને બાણવાં એવું જ નામ એ મંત્રની સાધના અને એ સાધના જ મહર્ગિના જીવનની સાધના હતી.

જીવનની એ સાધનાને તેમણે પોતાના ઉપદેશોમાં અને બાપણોમાં બાળા દ્વારા પ્રગટ કરી છે પરંતુ એ સાધના સૌથી સંપૂર્ણ સૌંદર્ય-પૂર્વક પ્રગટ થઈ છે શાંતિનિકેતન આશ્રમમાં. કારણ, એ પ્રગટ કરવાનો ખાર તેમણે એકલાએ લીધો નહોતો. એ પ્રગટ કરવાના કામમાં એક બાજુએ તેમનું લગવતપૂર્વક અર્પણ કરેલું આયુ જીવન છે, અને બીજી બાજુએ આ મેદાન, આ આકાશ, આ તરુએણી છે — એ બંને અહીં મળી ગયાં છે, મૃચ્છાઃ રઘુ અને વિષ્ણુઃ. આ રીતે ગાયત્રીમંત્રે જ્યાં જ્યાં પ્રત્યક્ષ રૂપ ધારણ કર્યું છે, જ્યાં જ્યાં સાધકના મંગલપૂર્ણ ચિત્તની સાથે પ્રકૃતિનું શાંતિપૂર્ણ સૌંદર્ય જળી ગયું છે, ત્યાં ત્યાં પ્રગટ્યતી છે.

અમે જેઓ આ આશ્રમમાં વસીએ છીએ, તેમની, હે શાંતિ-નિકેતનના અધિદેવતા, આજે આ ઉત્સવને શુભ દિને તમારી આગળ એ પ્રાર્થના છે કે, તમે અમારી તે ચેતનાને સદા જાગ્રત રાખો, જેથી અમે સાચા તીર્થવાસી બની શકીએ. પુસ્તકની અંદર કીડો જેમ તીક્ષ્ણ મુધાના ડંખથી પુસ્તકનો કેવળ નાશ જ કરે છે તેના સત્યને

લેશમાત્ર પણ પામતો નથી, તેમ અમે-પણ પોતાની અસંયત સદગ્ધ
 વૃત્તિઓને લીધે આ આશ્રમમાં દેવળ છિદ્રો જ વધાર વધાર ન કરીએ,
 અમે એની અંદરના આનંદમય સત્યને અમારા જીવનમાં પ્રદણ કર-
 વાને માટે તૈયાર થઈએ, એમ કરજો. અમને જે તક અને જે અધિકાર
 મળ્યો છે, તેને એધ્યાનપણે આપો વખત વેંચી ન નાખીએ એમ
 કરજો. અહીંયાં જે સાધકનું ચિત્ત રહેલું છે તે અમારા ચિત્તને જમાડે,
 જે મંત્ર રહેલો છે, તે અમારા મનમાં ગાજતો રહે; અમે પણ અમારાં
 જીવનને આ આશ્રમની સાથે એવી રીતે બેગવી દઈ શકીએ કે, તે
 અહીંને માટે ચિરદાયનું દાન બની રહે. હે આશ્રમદેવ, દેવું અને
 લેવું એ એક જ છે. અમે જો પોતાની જાતને અર્પણ ન કરી શકીએ
 તો અમે કંઈ પામીશું પણ નહિ, અમે અહીંયાં કંઈલઈ જઈશકીએ
 એવા જો અમે સદ્ભાગી દર્શિયું તો અમે કંઈ આપી પણ જઈશું.
 — તો અમારું જીવન આશ્રમના તરુપક્ષવના મર્મરશ્વનિમાં સદા મર્મ-
 રિત થયા કરશે. અહીંના આકાશની નિર્મલ નીલિમામાં અમે ભળી
 જઈશું, અહીંના મૃદાનના ઉદાર વિસ્તારમાં અમે વિસ્તરી જઈશું,
 અમારો આનંદ અહીંના વટેમાથુઓને સ્પર્શશે, અહીંના અતિથિઓનું
 સ્વાગત કરશે. અહીં જે સર્જનકામ નિઃશબ્દપણે સદા ચાલી રહ્યું છે
 તેમાં અમે પણ સદાને માટે સામેલ થઈશું. વરમો પછી વરમો જેમ
 જેમ આવનાં જશે, ઋતુ પછી ઋતુ જેમ જેમ બદલાતી જશે, તેમ
 તેમ અહીંના સાક્ષવનમાં ફૂલના ફૂટવામાં, પૂર્વ દિગંતમાં વાદળના
 ચડવામાં એ વાત સદા ફરી ફરીને આવશે, વારંવાર ગાત્યા કરશે કે હે
 આનંદમય, તમારામાં મને આનંદ મળ્યો છે, હે સુંદર, તમને જોઈને
 હું મુગ્ધ થયો છું, હે પવિત્ર, તમારો શુભ દસ્ત મારા હૃદયને સ્પર્શે
 છે; હે અંતરના ધન, તમને હું બહાર પામ્યો છું, હે બહારના ઈશ્વર,
 તમને હું અંતરની અંદર પામ્યો છું.

હે ભક્તના હૃદયાનંદ, અમે તમારી સમસ્ત મનપ્રાણ વડે ભક્તિ
 કરી શકતા નથી તેનું એકમાત્ર કારણ એ છે કે, અમે તમારા જેવા

યર્થ શક્તા નથી. તમે આત્મદા છો, વિશ્વચ્છાંડમાં તમે પોતાની જાતનું અજ્ઞ સ્થાન કરો છો. અમે સ્વાર્થમાં રચ્યાપચ્યા રહીએ છીએ, અમારું સિખારીપણું કેમે ક્યું મટતું નથી. અમારાં કર્મ, અમારો ત્યાગ, આપોઆપ જિજ્ઞાસે આનંદમાંથી જીભરાતાં નથી. એટલે તમારી સાથે અમારો મેળ જનમતો નથી. આનંદના આકર્ષણથી આપોઆપ અમે આનંદરૂપમાં જઈને પહોંચી શક્તા નથી, એટલે અમારી ભક્તિ સ્વાભાવિક ભક્તિ બની શક્તી નથી. તમારા જેઓ ભક્ત છે તેઓ જ અમારા આ અનૈકચના સેતુરૂપ બની તમારી સાથે અમારો મેળાપ કરાવે છે, અમે તમારા ભક્તો મારફતે તમને જોઈએ છીએ, તમારા જ રૂપને માણસો મારફતે ધરમાં પામીએ છીએ. અમે જોઈએ છીએ કે તેઓ કશું માગતા નથી, કેવળ પોતાની જાતનું દાન કરે છે, તે દાન મંગલના ઝરણામાંથી આપોઆપ વહે છે, આનંદના નિર્ઝરમાંથી આપોઆપ ઝરે છે, તેમનાં જીવન ચારેકાર મંગલસ્રોત સર્જે છે, અને એ સર્જન આનંદનું સર્જન હોય છે. એ રીતે એ લોકો તમારી સાથે મળી ગયા છે. તેમના જીવનમાં કષ્ટાંતિ નથી, લય નથી, ક્ષતિ નથી, કેવળ પ્રાચુર્ય છે, કેવળ પૂર્ણતા છે. દુઃખ જ્યારે તેમને આઘાત કરે છે ત્યારે પણ તેઓ દાન કરે છે, સુખ જ્યારે તેમને વીંટી વળે છે, ત્યારે પણ તેઓ વર્ષે છે. તેઓમાં મંગલનું આ રૂપ જ્યારે જોઈએ છીએ, આનંદનો આ પ્રકાર જ્યારે અનુભવીએ છીએ, ત્યારે, હે પરમ મંગલ પરમાનંદ, તમને અમે નિકટ પામીએ છીએ; ત્યારે તમને નિઃસંશય સત્યરૂપે માનવા અમારે માટે એટલું અશક્ય રહેતું નથી. ભક્તના હૃદય મારફતે યતો તમારો મધુમય આવિર્ભાવ, ભક્તના જીવન ઉપરથી પ્રતિફલિત થતાં તમારા પ્રસન્ન મુખનાં કિરણો એ પણ તમારા જગદ્-વ્યાપી વિચિત્ર આત્મદાનની જ એક વિશેષ ધારા છે; કૂલમાં જેમ તમારી ગંધનો, ફૂલમાં જેમ તમારા રસનો અમે આનંદપૂર્વક ઉપભોગ કરીએ છીએ તે જ પ્રમાણે ભક્ત મારફતે પણ અમે તમારા આત્મદાનનો આનંદપૂર્વક ઉપભોગ કરી શકીએ એમ કરો. આ પૃથ્વી

ઉપર જમીને આ ભક્તિમુધા-સરસ એનું તમારું અતિ મધુર લાવણ્ય
 જોયા વગર અમે ન જઈએ એમ કર્યો. તમારા એ સૌંદર્યે તમારા
 કેટલાય ભક્તોનાં જીવનમાંથી કેટકેટલા રંગો લઈને માનવલોકનો આનંદ
 ખગીયો શબ્દગાર્યો છે, એ જોણે જોતું છે તે મુઝ થયા વગર રહ્યો નથી.
 અહંકારની અંધનાને કારણે આ દેવદુર્લભ દૃશ્યથી વંચિત ન થઈએ
 એમ કર્યો. જ્યાં તમારા એક ભક્તના હૃદયના પ્રેમપ્રવાહમાં તમારી
 આનંદધારા એક દિવસ લગી ગઈ હતી, તે પવિત્ર સંગમને તીરે
 એકાંત વનચાયામાં અમે આશ્રય લીધો છે; હજી પણ ત્યાંના સૂર્યોદય
 અને સૂર્યાસ્તમાં, ત્યાંની મધ્યરાત્રિની શાંતિમાં મિશનસંગીત વાગ્યા
 કરે છે. અહીં રહેતાં રહેતાં, એ સંગીત સાંભળતાં સાંભળતાં, એ સંગીત-
 માં અમે પણ થોડા સર મેળવી જવા પામીએ એવા આશીર્વાદ
 આપો. કારણ, જગનમાં જેટલા સર વાગે છે તેમાં આ સૂર જ સૌથી
 મિષ્ટ છે. મિશનના આનંદથી માનવના આત્મએ ગાયેલું આ ગીત,
 એ ભક્તિવીણા ઉપરનો તમારો અંશુભિરુપણ છે, સોનાના તારની એ
 મૂર્છના છે.

૧૧૦

ચિર નવીનતા

પ્રભાત આવીને રોજ રોજ એક રહસ્ય ખુલ્લું કરી દે છે, રોજ
 રોજ તે એક જ ચિરંતન વાત કહે છે જતાં રોજ આપણને લાગે
 છે કે એ વાત નવી છે. આપણે વિચાર કરતા કરતા, કામ કરતા
 કરતા, લડાઈ કરતા કરતા રોજ રોજ એમ માનીએ છીએ કે ઘણા
 વખતનું આ જગત થાકથી લોચ થઈ ગયું છે, ચિંતાથી દબાઈ ગયું

છે અને ધૂળથી રજોટાઈ ગયું છે. એવામાં પરોઢિયે પ્રભાત આવીને પૂર્વ આકાશને છેવાડે ઊભું રહીને હસતે મોઢે જાદુગરની પેઠે જગત ઉપરથી અધકારનું ઢાંકણ ધીમે ધીમે ખોલી નાખે છે. જોઈએ છીએ તો બધું જ તારું હોય છે, કેમ જાણે સર્જનદારે આ ક્ષણે જ જગતનું પહેલી વાર સર્જન ન કર્યું હોય. આ પહેલી વારની અને ચિરકાળની નવીનતા એ કેમે કરી ખૂટતી જ નથી, એ જ વાત પ્રભાત કહે છે.

આજે આ જે દિવસે દેખા દીધી એ શું આજનો છે? એ કોણ જાણે ક્યા યુગના આરંભે જ્યોતિર્જાપનું આવરણ બેઠીને નીકળ્યો હતો તેનો હિસાબ કોણ કરી શકે એમ છે? એ દિવસની નિમેષહીન દૃષ્ટિ આગળ પ્રવાહી પૃથ્વી કંઈ બની છે, કંઈ પૃથ્વી ઉપર જીવનનું નાટક શરૂ થયું છે, અને એ નાટકના એક પછી એક અંકમાં નવાં નવાં પ્રાણીઓએ પોતાની જીવનશૈલી આરંભી છે અને પૂરી કરી છે; એ દિવસે માનવજાતિના ઇતિહાસની કેટલીય વિસ્તૃત શતાબ્દીઓને પ્રકાશ આપ્યો છે, અને ક્યાંક સાગરતીરે તો ક્યાંક મરુપ્રદેશમાં, તો ક્યાંક અરણ્યવૃક્ષાયામાં કેટલીય મોટી મોટી સભ્યતાઓનો જન્મ અને તેમની ચડતી અને તેમનો વિનાશ એ જોતો આપ્યો છે, એ એ જ અતિ પુરાતન દિવસ છે, જેણે આ પૃથ્વીની પહેલી જન્મક્ષણે એને પોતાના શુભ વસ્ત્રનો છેડો પશ્ચારીને ગોદમાં લીધી હતી, અને જેણે સૂર્યમંડળની બધી જ ગણતરીને એકદમ એકના આંકડાથી શરૂ કરી હતી. એ અત્યંત પ્રાચીન દિવસ જ હસતે મોઢે આજ પ્રભાતે આપણી નજર આગળ વીણા વગાડનાર પ્રિયદર્શન બાગદની પેઠે આવીને ઊભો છે. એ ત્રિવકુલ નવીનતાની મૂર્તિ છે, તરવના જન્મેલા બાગદની પેઠે એ નવીન છે. એ જેને સ્પર્શ કરે છે તે તરફણ નવીન બની જાય છે, એ પોતાના ગળાના દારમાં ચિરબોવનનો સ્પર્શભણિ લટકાવીને આવેલો છે.

એનો અર્થ શો? એનો અર્થ એ કે, ચિરનવીનતા એ જ

સાથે ગાંધી જીંધું નથી. પરંતુ આ દિવસ જેમ જેમ આગળ વધતો જશે, તેમ તેમ કર્મની અથડામણ વધતી જશે, અનેકય અને વિરોધના મુર ઉત્તરોત્તર ઉઘ યતા જશે. જોતજોતામાં આખી પૃથ્વીમાં ઉદ્વેગ તીવ્ર, ક્ષુધા તૃષ્ણાનાં કંઠનો સ્વર પ્રબલ, અને દરીદ્રાર્થનું ક્ષુબ્ધ ગર્જન ઉન્મત્ત બની જશે. પરંતુ તેમ છતાં સ્તિબ્ધ પ્રભાત રોજ રોજ દેવદૂતની પેઠે આવીને તૂટેલા તારોને સાંધી સમા કરીને જે મૂલ સૂરમાં વગાડે છે, તે જેવો સરળ છે તેવો જ ઉદાર છે, જેવો શાંત છે તેવો જ ગંભીર છે, તેમાં દાહ નથી, સંઘર્ષ નથી, તેમાં ખંડતા નથી, સંશય નથી. એ એક બૃહત્ સમગ્રતાની સંપૂર્ણતાનો સૂર છે. નિત્ય રાગિણીની મૂર્તિ અત્યંત સૌમ્યપણે તેમાંથી પ્રગટી નીકળે છે.

એવી રીતે દરરોજ પ્રભાતને મોઢેથી આપણે ફરી ફરીને એ એક જ વાત સાંભળવા પામીએ છીએ કે, કોલાહલ ગમે એટલો વિપમ ભમે ને હોય, તોય તે જ ચરમ વસ્તુ નથી, અસત્ય વસ્તુ તો છે શાન્તમ્. તે જ ભીતરમાં છે, તે જ આદિમાં છે, તે જ અંતે છે. એટલા માટે જ દિવસની બધી ઉન્મત્તતા પછી પણ પ્રભાતમાં જ્યારે ફરીથી પેલા શાન્તમ્ને જોઈએ છીએ ત્યારે તેની મૂર્તિ પર આધાતની લેશ પણ નિશાની હોતી નથી, ધૂળની રેખા મુખમાં હોતી નથી. તે મૂર્તિ સદા સ્તિબ્ધ, સદા શુભ, સદા પ્રશાંત હોય છે.

આખો દિવસ સંસારના ક્ષેત્રમાં દુઃખ દૈન્ય અને મૃત્યુની ઊંચડ-પાચડ ચાલ્યા જ કરે છે, પરંતુ રોજ સવારના પહોરમાં એક વાણી આપણને એમ કહી જાય છે કે, આ બધું અકસ્માલુ એ જ ચરમ વસ્તુ નથી, ચરમ તો છે શિવમ્. સવારમાં તેની એક નિર્મલ મૂર્તિ આપણે જોવા પામીએ છીએ — તે મૂર્તિ ઉપર કયાંય ક્ષતિની કરચલી હોતી નથી. બધી ક્ષતિના ઘા પુરાર્થ ગયા હોય છે. આપણે જોઈએ છીએ કે પરપોટો જ્યારે ફૂટી જાય છે ત્યારે પણ સમુદ્રમાં લેણ માત્ર

દાનિ થતી નથી. આપણી નગર આગળ ગમે એટલી લાયકપાઘત્ર થતી હોય તોયે આપણે જોઈએ છીએ કે બધું જ સ્થિત છે, કશું જ ફાલતું નથી. આદિમાં શિવમ્, અતે શિવમ્ અને અંતરમાં શિવમ્.

સમુદ્રનાં મોજાં ત્યારે ચંચળ જતી જાય છે, ત્યારે તે મોજાં-જોની ધમાકા જોઈને સમુદ્રનો આપણને ખ્યાલ રહેતો નથી. એ મોજાં જ અસંખ્ય છે, પ્રકાંડ છે, પ્રચંડ છે, એટલું જ આપણા ખ્યાલમાં રહે છે. ને જ પ્રમાણે સંસારનું અનંકય અને વિરોધ જ આપણને સૌથી પ્રબળ લાગે છે. તે સિવાય બીજું કંઈ છે એવી કલ્પના પણ આપણને આવતી નથી. પરંતુ પ્રભાવના મુખમાં એક નિમ્નના સમાચાર રહેતા છે તે જો જ્ઞાન માંડીને સાંભળીએ તો ખબર પડે કે આ વિરોધ અને આ અનંકય એ જ ચરમ વસ્તુ નથી, ચરમ તો છે અદ્વૈતમ્. આપણે નગર આગળ જોઈએ છીએ કે મારામારીનો કંઈ પાર નથી, પરંતુ ત્યાર પછી જોઈએ છીએ કે ઊત્તરિચ્છિન્નતાનાં ચિદ્ર ક્યાંય રહેતાં નથી. વિશ્વનો મદાસેતુ લેઈ પણ ડગતો નથી. અગણિત અનેકજોને એક જ વિપુલ બ્રહ્માંડમાં બાંધીને ચિરકાળ એકું છે એ અદ્વૈતમ્, એ એકમાત્ર એક આદિમાં અદ્વૈતમ્, અંતમાં અદ્વૈતમ્, અંતરમાં અદ્વૈતમ્.

માણસ યુગે યુગે દરરોજ પ્રાતઃકાળે દિવસના પ્રારંભે પ્રભાવના પ્રથમ જ્વરન આકાશમાંથી આ મંત્ર અંતર અને બહાર સાંભળતો આવ્યો છે, શાન્તમ્. શિવમ્, અદ્વૈતમ્. ઘડીશર પોતાનાં બધાં કમેનિ ચંભાતી દઈને, બધી પ્રવૃત્તિઓને શાન્ત કરી દઈને નવીન પ્રકાશની આ આકાશઆપી વાણી તેને અડધું કરવી પડી છે, શાન્તમ્, શિવમ્, અદ્વૈતમ્ — આ પ્રમાણે હજારો હજાર વરસ થયાં રોજ રોજ એ એક જ વાણી, તેના કાર્યના આરંભનો એ એક જ દીક્ષામંત્ર તે સાંભળતો આવ્યો છે.

બ્રૂજ સાચી વાત એ છે કે, જે પ્રથમ છે તે આજે પણ પ્રથમ

જ છે. કાણે કાણે તે સર્જન કર્યા કરે છે, આપું જગત હજી હમણું જ પહેલ પહેલું સર્જાયું છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. જગત એક દિવસ શરૂ થયું હતું ત્યાર પછી તેનો ભારે બોલે ઉપાડીને તેને સતત એક સીધે રસ્તે ખેંચી લાવવામાં આવે છે, જગતનું સદા સર્જન કરવામાં આવે છે. જે પ્રથમ છે, તેની પાસેથી જગત નિમેષે નિમેષે શરૂ થાય છે. એ પ્રથમનો સંબંધ કેમે કર્યો મટતો નથી. એટલા માટે જ શરૂઆતમાં પ્રથમ, અભારે પણ પ્રથમ, શરૂઆતમાં નવીન, અભારે પણ નવીન. વિનંતિ વાન્તે વિશ્વમાદૌ — વિશ્વના આરંભે પણ તે છે, અંતે પણ તે છે. તે જ પ્રથમ, તે જ નવીન, તે જ નિર્વિકાર.

એ સમયે આપણે અનુભવવું પડશે, આપણે કાણે કાણે નવીન બનવું પડશે, આપણે ફરી ફરી પસે પસે તે બ્રહ્માં જન્મવું પડશે. કવિતા જેમ પ્રત્યેક માત્રાએ માત્રાએ પોતાના હંદમાં જઈ પહોંચે છે, પ્રત્યેક માત્રાએ માત્રાએ મૂળ હંદનો નવેસર સ્વીકાર કરે છે, અને એ કારણે જ સમગ્રની સાથે તેના પ્રત્યેક અંશનો સંબંધ સુંદર બની જાય છે. આપણે પણ એમ જ કરવું જોઈએ. આપણે સદૃશ વૃત્તિને માર્ગે, સ્વાતંત્ર્યને માર્ગે એકદમ એકધારા વાળા જઈએ એ નહિ થાએ, આપણું ચિત્ત વારંવાર તે મૂળમાં પાછું આવે, તે મૂળમાં પાછું આવીને તેમાં સમસ્ત અસાધ્ય સાથે પોતાનો જે અખંડ સંબંધ તેનો વારંવાર અનુભવ કરે, તો જ તે મંગલ બને, તો જ તે સુંદર બને.

એમ જે ન થાય, આપણે જે એમ માનીએ કે બધાની સાથેના જે સંબંધમાં આપણું મંગલ છે, આપણી સ્થિતિ છે, આપણું સામંજસ્ય છે, જે સંબંધ આપણા અસ્તિત્વના મૂળમાં રહેલો છે, તેને છોડી દઈને આપણે પોતે પુષ્કળ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવાની તૈયારી કરીશું, પોતાના સ્વાતંત્ર્યને જ તદ્દન કાચમનું અને ઉત્કટ બનાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરીશું, તો તે કદી સફળ અને સ્થાયી થાય એમ નથી. એક જગદસ્ત ભાંગફોડમાં તેનો અંત આવ્યા વગર રહેવાનો નથી.

જગતમાં બધા વિપ્લવ આ રીતે જ થયા છે. ત્યારે ત્યારે પ્રતાપ એક દેશને ભેગો થયો છે, ત્યારે ત્યારે વર્ણના, કુલના, ધનના અને સત્તાના વિભાગોએ અને બેદોએ એકબીજા વચ્ચેના અંતરાયને ખિલકુલ દુર્લભ બનાવી દીધો છે, ત્યારે ત્યારે સમાજમાં તોફાન જાગ્યું છે. જે અદ્વૈત છે, જે અખિત જગતના સમસ્ત વૈવિધ્યને એકની સીમા ઓળંગવા દેતું નથી, તેને એકદમ ઊડી જવાનો પ્રયત્ન કરી વિજયી ધર્મ શકે એટલી શક્તિ કયા રાજા કે રાજ્યમાં છે? કારણ, એ અદ્વૈતની સાથેના સંબંધમાં જ શક્તિ છે, એ સંબંધનો અનુભવ નબળો પડ્યાં જ દુર્બળતા આવવાની. એટલા માટે જ અહંકારને વિનાશનું મૂળ કહ્યું છે, એટલા માટે જ એકનાના અભાવને શક્તિ-હીનતાનું કારણ કહ્યું છે.

અદ્વૈત જ ને જગનના અંતરરૂપમાં વિરાજતું હોય અને બધાની સાથે સંબંધ બાંધેલો એ જ ને જગનનું મૂળ તત્ત્વ હોય તો સ્વાતંત્ર્ય જેવી વસ્તુ આવે છે ક્યાંથી, એ પ્રશ્ન મનમાં જાગવાનો સંભવ છે. સ્વાતંત્ર્ય પણ એ અદ્વૈતમાંથી જ આવે છે, સ્વાતંત્ર્ય પણ એ અદ્વૈતનો જ આવિર્ભાવ છે.

જગતમાં આ બધાં સ્વાતંત્ર્યો કેવાં છે? તો કે ગીતના તાન જેવાં. તાન ગમે તેટલી દૂર જાય તોયે તે ગીતનો અસરીકાર કરી શકે એમ નથી, એ ગીત સાથે તેનો મૂળમત સંબંધ હોય છે. એ સંબંધને તે વારે વારે પ્રગટ કરે છે. ગીતથી ત્યારે એકએક છૂટી પડીને ચાલે છે ત્યારે તે ઊટકીને ગમે-ત્યાં દોડી જતી હોય એમ લાગે છે, પરંતુ તેનું આ દોડી જવું ફક્ત મૂળ ગીતમાં પાછા આવવા માટે જ હોય છે, અને એ પાછા આવવાના રસને માદ બનાવવા માટે જ હોય છે. આપ ત્યારે મંમન કરવા એ હાથે બાળકને આકાશ ભણી જોડું ઉછાળે છે, ત્યારે એમ લાગે છે બપોરે તે તેને દૂર ફેંટી દેશે, — બાળકના મનમાં એ વખતે જરા બીક લાગે છે, પણ એક વાર તેને

કારણ, બધાના મૂળમાં જે સ્ફોટ છે તે શાંત છે, મંગલ છે, એક છે — તેને સંપૂર્ણપણે છોડીને જર્થ શકાય એમ નથી. તેને ફક્ત એટલે અંશે જ છોડી જર્થ શકાય છે જેથી પાછા આવીને ફરીથી તેને જ નિબિઃશ્વાસે પામી શકાય, જેથી વિચ્છેદ મારફતે તેમને! આધિભાવ જ તેજસ્વી બની જાય.

એટલા માટે ભારતવર્ષમાં જીવનની શરૂઆતમાં જ તે મૂળ સુર પ્રમાણે જીવનવીણાને સારી પેઢે મેળવી લેવાની વ્યવસ્થા હતી. આપણા શિક્ષણનો હેતુ જ એ હતો. એ અંતરના સુર સાથે સુર મેળવી લેવો એનું જ નામ 'શ્રદ્ધાય' — ખૂબ વિદ્યુદ્ધ રીતે, નિર્મૂલ્ય રીતે, બધા તારોને તે અસત્ત્વ ગીતને અનુરૂપ જરામર એવીને બાંધવા, એ જ જીવનની શરૂઆતની સાધના હતી.

એ પ્રમાણે તાર બંધાઈ જાય, મૂળ ગીત યોગ્ય રીતે શીખી લેવામાં આવે, ત્યાર પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં મરજી મુજબ તાન લઈ શકાય, તેમાં પછી સુર કે લયની બૃક્ષ થતી નથી. સમાજના જુદા જુદા સંબંધોમાં એ એકના સંબંધને જ અનેક રીતે પ્રગટ કરી શકાય છે.

સૂરને સાચવીને ગીત શીખવા માટે માણસે કેટકેટલા દિવસ સુધી કેટકેટલી સાધના કરવી પડે છે ! તે જ પ્રમાણે જેમણે સમસ્ત માનવ જીવનને જ અંતરની રાગિણીએ બધિધું એક ગીત માન્યું હતું, તેમણે પણ સાધનાની બાજતમાં દીકાશ રાખી નહોતી. સૂરને ઝોળખવા માટે અને કંઠને સાચો બનાવવા માટે તેઓ યોગ્ય યુરુની પામે લાંબા સમય સુધી સંયમની સાધના કરવા તૈયાર થયા હતા.

એ શ્રદ્ધાય આશ્રમ પ્રજ્ઞાનની પેઢે સરળ છે, નિર્મળ છે, સ્વિચ્છ છે. ખુદશા આકાશ નીચે, વનની ડાયામાં, નિર્મળ સ્તોતસ્વિનીને તીરે તેનો આશ્રય હોય છે. માતાનો ખોળો અને માતાના એ બાહુ અને

છાતી એ જ જેમ ઉઘાડા બાળકનું આવરણ હોય છે, તેમ આ આશ્રમમાં સાધક ઉઘાડી રીતે મુક્તાપણે વિરાટ વડે ઘેરાયેલો હોય છે, ભોગવિત્રાસ, વૈભવની સામગ્રી, કીર્તિ કે સત્તાનું કોઈ વ્યવધાન હોતું નથી. એ તો કેડ પ્રારંભમાં પહોંચી જઈને શાંતની સાથે મંગલની સાથે એકની સાથે શરીરને શરીર અડાડીને બેસવા જેવું છે — કોઈ પણ જાતની ગફલત, કોઈ પણ વિકૃતિ ત્યાંથી તેને ચળાવી ન શકે એ જ એની સાધના.

ત્યાર પછી મૃદસ્થાશ્રમ આવતાં જ જાતજાતનાં કામકાજ, કમાણી અને ખર્ચ, લાભ અને નુકસાન, વિચ્છેદ અને મિશ્રન ઉપરિધત થાય છે. પરંતુ આ વિક્ષિપ્તતા જ ચરમ વસ્તુ નથી. એ મારફતે જેટલે દૂર જવાનું હોય તેટલે દૂર જઈને ફરી પાછા ફરવાનું હોય છે. ધર જ્યારે ભરાર્થ ગયું હોય, લંડાર જ્યારે બિહારાતો હોય ત્યારે તેમાં જ પુરાર્થ રહીને બેસી રહીએ એ ન ચાલે. ફરી વિશાળ માર્ગ નીકળી પડ્યું પડશે — ફરી તે ખુલ્લું આકાશ, તે વનની છાયા, તે ધનહીન સામગ્રીહીન જીવનયાત્રા સ્વીકારવાં પડશે. નહિ આશરણ, નહિ આવરણ, નહિ કોઈ બાહ્ય સામગ્રી. ફરીથી તે વિશુદ્ધ સૂરે પહોંચી જવાનું, તે સમ ઉપર આપીને શાંત થવાનું. જ્યાંથી શરૂઆત થઈ હતી ત્યાં જ પાછા આવવાનું — પરંતુ આ પાછા આવવાને વચસા ગાળાનાં ક્ષેત્રો મારફતે, ધૈર્યથી મારફતે ગંભીરતા પ્રાપ્ત થાય છે. યાત્રાએ નીકળતી વખતે લેવાની સાધના અને પાછા ફરતી વખતે પોતાની જાતને આપવાની સાધના.

ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે આનંદમાંથી બધા જીવોનો જન્મ થયો છે, આનંદમાં જ બધા જીવે છે અને એ આનંદમાં જ બધા ફરી પાછા ફરે છે. ત્રિશ્વગતમાં આ જ આનંદસમુદ્રમાં તરંગલીલા ચાલ્યા કરે છે, તેના જંદ સાથે પ્રત્યેક માણસનું જીવન મેળવી લેતું એનું નામ જ જીવનની સાર્થકતા. શરૂઆતમાં જ તેણે એ અનુભવ

નળવૈ પડશે કે તે અનંત આનંદમાંથી જ પોતે ભગ્યો છે, આનંદ-
માંથી જ તેની યાત્રાનો આરંભ થયો છે, ત્યાર પછી કર્મના વેગને
લીધે તે ભગ્ને ને ગમે તેટલો જિજ્ઞેસુ તોય એ જ અનુભવને તેણે
સાચવવાનો છે કે, પેલા આનંદસમુદ્રમાં જ તેની લીલા ચાલે છે — ત્યાર
પછી કામ પનાવીને ફરી તેણે અત્યંત સ્વાભાવિકપણે જ નીચા નમીને
પેલા આનંદસમુદ્રમાં જ પોતાની બધી વિદિષ્તતાને શાંત પાડવાની
છે. આનું નામ યથાર્થ જીવન. એ જીવનની સાથે જ આખા જગતનો
મેળ છે. એ મેળમાં જ શાંતિ અને મંગલ અને સૌંદર્ય પ્રગટ થાય છે.

હું ચિત્ત એ મેળને માટે મથ. સદ્ગુણવૃત્તિના વેગમાં બધાને
ટપી જવાનો પ્રયત્ન કરીશ નહિ. બધા કરતાં મોટા થવું, બધા કરતાં
સફળ થવું એને જ તારા જીવનનું મૂળ તત્ત્વ માનીશ નહિ. એ માર્ગે
ધણાએ ધણું પ્રાપ્ત કર્યું છે, ધણું ભેગું કર્યું છે, ધણા પ્રતાપશાક્ષી
બન્યા છે, એ કું જાણું છું, તેમ છતાં કર્યું છું કે એ માર્ગ તારો
ન હો. તું પ્રેમથી નીચા નમવાની ઇચ્છા કર, નીચો નમીને એકદમ
ત્યાં જઈને તારું માથું ઓડો જ્યાં જગતનાં નાનાં મોટાં બધાં જ
આવીને ભેગાં થયાં છે. તું તારા સ્વાતંત્ર્યનો રાજ રાજ તેમાં ત્યાગ
કરી તેને સાર્યંદ કર. જેમ જેમ જાણું થાય તેમ તેમ નીચે નમીને
બ્રહ્મમાં આત્મસમર્પણ કરતા રહેવું, જેમ જેમ વધે તેમ તેમ ત્યાગ
કરતા રહેવું — એ તારી સાધના બનો. પાછું આવ, પાછું આવ,
વારંવાર બ્રહ્મમાં પાછું આવ — દિવસ દરમ્યાન અવારનવાર તે
અનન્તમાં પાછું આવ. તું પાછું આવશે એ આરામએ જ આ બધું
શબ્દગારેલું છે. કેટલી બધી વાતચીત, કેટલી બધી ધાંધલ ધમાક,
બહાર ફેટવું બધું આકર્ષણ છે, બધામાં બૂલ પડે છે, દશામાં પ્રભાણ-
ભાન સચવાતું નથી અને તે અસહ્યના ક્ષેત્રમાં સદ્ગુણવૃત્તિમાં વિકૃતિ
પેસી જાય છે. રાજ રાજ કાણે કાણે આવું બન્યા કરે છે, એમાં
સાવધ રહે, પોતાને જોત્તી લાવ, પાછું આવ, ફરી પાછું આવ, તે
આદિમાં, તે શાંતમાં, તે મંગલમાં, તે એકમાં. કામ કરતાં કરતાં

કામમાં છેક ખોવાઈ ના જઈશ, એ દરમ્યાન અવારનવાર તેની પાસે પાછું આવ; આનંદ કરતાં કરતાં આનંદમાં બિલકુલ ખોવાઈ ના જઈશ, એ આનંદ દરમ્યાન જ અવારનવાર જ્યાં તેમનો દિનારો છે ત્યાં પાછું આવ. બાળક રમતાં રમતાં વારંવાર માની પાસે પાછું આવે છે; એ પાછા આવવાનો સંબંધ જો છેક જ તૂટી જાય તો તેની આનંદભરી રમત ઢેવી ભયંકર બની જાય! તારાં સંસારનાં કામે અને સંસારની રમતો પણ ભયંકર બની જશે જો બ્રહ્મમાં પાછા જવાનો માર્ગ બંધ થઈ જાય, એ માર્ગ જો અપરિચિત બની જાય. વારંવાર આવજા દ્વારા એ માર્ગને એવો સહજ બનાવી મૂક કે અમાસની રાતે પણ ત્યાં તું અનાયાસે જઈ શકે, વરસાદના દિવસમાં પણ તારો પગ ત્યાં લપસી ન પડે. સવારે બપોરે, વખતે ક્વખતે, જ્યારે ત્યારે એ રસ્તે ચઢીને આવજા કર્યાં કર, જેથી તેના ઉપર કાંટા ઝાંખરાં ઊગવા ન પામે.

સંસારમાં દુઃખ છે શોક છે, આઘાત છે અપમાન છે, એમનાથી હારીને એમના હાથમાં પોતાની જાતને એકદમ સોંપી ન દઈશ, એમ માનીશ નહિ કે એઓએ તને ભાંગી નાખ્યું છે, ગ્રસી લીધું છે, ખોખરું કરી નાખ્યું છે. તું પાછું બ્રહ્મમાં આવી જા, એકદમ નવીન બની જા. જોતજોતામાં તું સંસ્કારમાં જટકાઈ જાય છે, લોકાચાર તારા ધર્મતું સ્થાન બધાવી પડે છે, જે તારું આંતરિક હૃદય તે બદલારું બની જાય છે, જે ચિંતન અને વિચાર દ્વારા સચેતન હૃદય તે દેવને લીધે આંધળું બની જાય છે, જ્યાં તારા દેવતા હતા ત્યાં જ ખગર ન પડે એ રીતે સાંપ્રદાયિકતા આવીને તને ઘેરી લે છે. એમાં બંધાઈ જઈશ નહિ. તે બ્રહ્મની પાસે પાછું આવ. વારંવાર પાછું આવ. જ્ઞાન ફરી ઉજ્જવળ બની જશે, શુદ્ધિ ફરી તાજી બની જશે. જગતમાં જે કાંઈ તારે જાણવાનું છે, પછી એ વિજ્ઞાન હોય કે દર્શન હોય, ઇતિહાસ હોય કે સમાજશાસ્ત્ર હોય, બધાને જ અવારનવાર બ્રહ્મમાં લઈ જા, તેમાં રાખીને જો. તો એ બધાની ઉપરનાં આવરણ

ખૂંટી જશે, બધું જ વિચાર, સત્ય અને અર્થપૂર્ણ બની જશે. જગતનો બધો સંકેત, બધાં અન્યાયન, બધાં પાપ આ રીતે વારંવાર શ્રદ્ધામાં જવાને લીધે હુપ્ત થઈ જાય છે. આ રીતે જગત યુગે યુગે સ્વસ્થ અને સ્વાભાવિક રહેતું આવ્યું છે. તું પણ એમાં એવું જ સ્વસ્થ અને સ્વભાવિક થા; વારંવાર શ્રદ્ધામાં જઈને પૂર્ણ થઈને આવ, તારી દૃષ્ટિને, તારા ચિત્તને, તારા હૃદયને, તારાં કર્મને નિર્મલરૂપે સત્ય બનાવી દે.

એક દિવસ મેં આ પૃથ્વીમાં નમ જાગરૂપે પ્રવેશ કર્યો હતો — હે ચિત્ત, જ્યારે તું એ અનન્ત નવીનતાના ઠેઠ જોળામાં રમતું હતું. એટલે તે દિવસે તારી આમગ બધું જ અપૂર્વ હતું, ધૂળમાટીમાં પણ તને ત્યારે આનંદ પડતો હતો; પૃથ્વીના સમસ્ત વર્ણ, ગંધ, રસ જે કંઈ તારે હાથ આવતું તેને તું લાલ માની લેતું, દાન તરીકે સ્વીકારતું. હવે તું એવું બોધતાં શીખ્યું છે કે આ જડ છે, પેશું સામાન્ય છે, એની કશી કિંમત નથી. આવી રીતે જગતમાં તારો અધિકાર સાંકડો થતો જાય છે. જગત તો એવું ને એવું નવીન છે, કારણ, એ તો રસસમુદ્રમાં પછની પેઠે તરે છે; નીત્રાકાશના નિર્મલ લક્ષ્યાદ પર વાધ-કષ્ટનાં ચિહ્નો પડ્યાં નથી; અમારા બાળપણનો પેલો સદાનો મિત્ર ચંદ્ર આજે પણ પૂર્ણિમાએ પૂર્ણિમાએ જ્યોત્સ્નાનું દાનસાગર મન પાળે છે; ૭ ઝાંતુની ફૂલની હાથ આજે પણ એ જ પ્રમાણે આપોઆપ ભરાઈ જાય છે; રમનીના નીત્રાંગરના પાલવમાંથી એક ટીપડાએ ખરી નથી; આજે પણ દરેક રાત્રિને અવસાન સમયે પ્રભાત પોતાની સોનાની જોળામાં આશાભર્યું સ્વસ્થ ભરી લાવીને જગતના પ્રત્યેક જીવ તરફ જોઈને હસતું કહે છે, બોલ જોઈ, હું તારે માટે શું લાવ્યું છું? તો પછી જગતમાં જરા ક્યાં છે? જરા સતત કળાની ઉપરના પત્રપુટની પેઠે પોતાને ચીરી નાખીને ખસેડી દે છે, ચિરનવીનતાનું પુષ્પ અંદરથી સતત ખીલતું રહે છે, મૃત્યુ સતત પોતે જ પોતાનો નાશ

કરે છે — તે જેને કંઈને ખસેડે છે તેમાં પોતાને જ ખસેડે છે, લાખો અને કરોડો વરસો થયાં તેના આક્રમણથી આ જગત-પાત્રમાંના અમૃતનું એક ટીપુએ જોણું થયું નથી.

હે મારા ચિત્ત, આજે આ ઉત્સવને દિવસે તું એકદમ નવીન બની જા, અત્યારે જ તું નવીનતામાં જન્મ લે, જરાશ્ચર્યતાનું બાણ આવરણ તારી આસપાસથી ધુમ્મસની પેઠે અલોપ થઈ જાયો. ચિર-નવીનને ચિરસુંદરને આજે બરાબર તારી તદ્દન સામે જ તું જો — શૈશવની સત્યદષ્ટિ પાછી આવો, જલસ્થાન અને આકાશ રહસ્યથી પૂર્ણ બની જાયો, મૃત્યુના આઘાતનમાંથી બહાર આવીને તું પોતાને ચિર-સુખાન દેવતાને રૂપે એક વાર જો, બધાને અમૃતના પુત્રો તરીકે એક વાર જોગામ. સંસારના બધાં આવરણોને બેદીને આજે એક વાર આત્માને જો — કેવો મોટા એક મિત્રનમાં મળ થઈને તે શાંત થઈ ગયેલો છે, એ કેવો નિબૂદ છે, કેવો નિમૂદ છે, કેવો આનંદમય છે ! કોઈ કલાન્તિ નથી, જરા નથી, મ્હાનતા નથી. એ મિત્રનની જ બંસી આજે જગત-નાં બધાં સંગીતમાં વાગી રહી છે. એ મિત્રનના જ ઉત્સવનો શણગાર આખા આકાશમાં વિસ્તરેલો છે. આ જગદ્વ્યાપી સૌંદર્યનો માત્ર એક જ અર્થ છે, તારી સાથે તેમનું મિત્રન થયું છે માટે જ આટલી શોભા, આટલી તૈયારી છે. એ સૌંદર્યને કોઈ સીમા નથી, એ તૈયારીને ક્ષય નથી, ચિરયૌવન તું ચિરયૌવન છે, ચિરસુંદરના બાહુપારમાં તું સદા બંધ થેલું છે, સંસારના બધા પડદા હઠાવી દઈને, બધા લોભ, મોહ, અહંકારની જંગલોને દાખી નાખીને આજે એક વાર પેલા ચિરકાળના આનંદમાં પરિપૂર્ણભાવે પ્રવેશ કર, સત્ય હો તારું જીવન, તારું જગત જ્યોતિર્મય હો, અમૃતમય હો.

જો, જો, આજે તારા ગંગામાં કોણે પોતાને હાથે પારિજાતની માળા પહેરાવી છે — કોના ગ્રેમથી તું સુંદર બન્યું છે, કોના ગ્રેમને લીધે તારું મૃત્યુ નથી, કોના ગ્રેમના ગૌરવથી તારી આસપાસથી ગુચ્છતાનું

આવરણ સતત તૃપ્તું જાય છે, — કશું જ તને સદાને માટે ઢાંકી કે પૂરી રાખી રાકતું નથી. વિશ્વમાં તને વધારી લેવામાં આવ્યું છે — પ્રિયતમના અનંત ચોરસવાવાળા મહેલમાં તેં પ્રવેશ કર્યો છે, ચારે કોર દિશાએ દિશામાં દીવા બળે છે, સુરસોડના સ્પર્શિ તને આશીર્વાદ આપવા આવ્યા છે. આજે તારે સડોય યાનો? આજે તું પોતાની જાતને ઓગળાવ, અને એ ઓગળાવથી પ્રફુલ્લ બની જ, પુલકિત બની જ. તારા જ આત્માની આ મહેલસવલામાં સ્વપ્નાવિષ્ટની પેઠે એક બાજુએ ઊભું ન રહીશ, જ્યાં તારા અધિકારને કોઈ રીતે નથી ત્યાં ભિન્નુકની પેઠે ઉચ્છ્વસિ કરીશ નહિ.

હે અંતરતર, મને પોતાને મોટો માનવાની છત્તા તું એકદમ બધી બાજુએથી દૂર કરી દે. તારી સાથે મને મેળવી દઈને મારે જે જાણવાનું છે તે મને જણાવ. મારામાં તારે આવિર્ભાવ એ જ માત્ર સુંદર છે, એ જ માત્ર મંગલ છે, એ જ માત્ર નિત્ય છે. ખીજાં બધાંનું એટલું જ મૂલ્ય છે કે એ બધાં તારા તે આવિર્ભાવનાં ઉપકરણ છે. પરંતુ તેમ ન રહેતાં જો તેઓ બાધારૂપ થઈ પડે તો નિર્મમપણે તેઓને ચૂર્ણ કરી નાખ. મારું ધન જો તારું ધન ન થાય, તો દારિદ્ર દ્વારા તું મને તારી જાતીસરમો ખેંચી લે, મારી જુદી જો તારી શુભજુદી ન બને તો અપમાનથી તેના ગર્વના ચૂરેચૂરા કરી નાખી તેને તે ધૂળમાં નીચી નમાવી દે, જે ધૂળના યોગમાં તારા વિશ્વના બધા જીવો વિશ્રામ પામે છે. મારા મનમાં સદા સર્વદા એ આશા જાગતી રહે કે, તું મને છેક દૂર કદી નહિ જવા દે, મારે વારે વારે તારામાં પાછા આવતું જ પડશે, વારંવાર તારામાં મારી જાતને નવીન કરી લેવી પડશે. દાદ વધતો જાય છે, બોલો ભારે બનતો જાય છે, ધૂળ જામતી જાય છે, પણ એનું સદા નજીવું નથી, દિવસને અંતે માતાના હાથમાં જનું જ પડે છે, અનંત સુધાસમુદ્રમાં સ્નાન કરતું જ પડે છે, બધું કરી જાય છે, બધું હળવું થઈ જાય છે, ધૂળના ડાવ રહેતા નથી; જે

૧૧૧

વિશ્વભાવના

પ્રત્યેક જાતિ પોતાની સભ્યતા મારફતે શ્રેષ્ઠ મનુષ્યની માગણી કરે છે. જાડનાં મૃગિયાંથી તે ડાગપાંદડાં સુધી બધાનો જ જેમ એક-માત્ર પ્રયત્ન એ હોય છે કે તેના દુગ્ધમાં તેનું સૌથી સારું બી જન્મે; અર્થાત્ તેની શક્તિનો જેટલો વિકાસ થવો સંભવિત હોય તે એના બીજમાં આવિલાંવ પામે. તેજ પ્રમાણે માનવ સમાજ પણ એવા માણસને ઇચ્છે છે જેમાં તે પોતાની શક્તિના અતિમ વિકાસને પ્રત્યક્ષ કરી શકે.

શક્તિનો આ ચરમ વિકાસ શો છે, સર્વશ્રેષ્ઠ માણસ કોને કહેવાય, એની કલ્પના પ્રત્યેક જાતિની વિશેષ શક્તિ અનુસાર રૂપ કે અરૂપ હોય છે. કોઈએ બાહુબળને તો કોઈએ બુદ્ધિચાતુર્યને તો કોઈએ આરિત્વનીતિને માણસની શ્રેષ્ઠતાનું મુખ્ય ઉપાદાન માન્યું છે અને એ દિશામાં જ આગળ વધવાને માટે પોતાના બધા શિશુ સંસ્કાર અને શાસ્ત્રસાસનને કામે લગાડ્યાં છે.

ભારતવર્ષે પણ એક વખતે માનવની પૂર્ણ શક્તિનો અનુભવ કરવા માટે સાધના કરી હતી. ભારતવર્ષે મનથી પોતાના શ્રેષ્ઠ માનવની મૂર્તિ જોઈ હતી. પણ એ શું માત્ર મનમાં જ રહી હતી? બહાર જો માનવનો આદર્શ બિલકુલ જોવામાં જ ન આવે તો મનની અંદર પણ તેની પ્રતિષ્ઠા અર્થ શકતી નથી.

ભારતવર્ષે પોતાના બધા ગુણી યાની શર પીર રાગ મહારાગ-ઓમાં એવા કયા માણસો જોયા હતા, જેમને એણે નરશ્રેષ્ઠ તરીકે પસંદ કર્યા હતા? એ કોણ હતા?

સંપ્રાપ્ત્યેન ઋષયો જ્ઞાનવૃદ્ધાઃ

કૃતાત્માનો વીતરાગાઃ પ્રજ્ઞાન્તાઃ ।

તે સર્વમં સર્વતઃ પ્રાપ્ય ધીરાઃ

યુક્તાત્માનઃ સર્વમેવાવિસન્તિ ॥

તેઓ ઋષિ હતા. એ ઋષિ કોણુ ? તો કે, જેઓ પરમાત્માને જ્ઞાનમાં પામીને જ્ઞાનતૃપ્ત થયા હોય, આત્મામાં મળેલો જોઈને કૃતાત્મા થયા હોય, હૃદયમાં અનુભવીને વીતરાગ બન્યા હોય, સંસારના ઈર્મ્યક્ષેત્રમાં જોઈને પ્રશાંત થયા હોય. એ ઋષિઓ તે લોકો છે જેઓ પરમાત્માને સમજેલી પ્રાપ્ત કરીને ધીર થયા હોય છે, સહુની સાથે યુક્ત થયા હોય છે, અને સૌમાં જેમણે પ્રવેશ કર્યો હોય છે.

ભારતવર્ષે પોતાની સમગ્ર સાધના દ્વારા એ ઋષિઓને ઇચ્છ્યા હતા. એ ઋષિઓ ધનવાન નથી, ભોગી નથી, પ્રતાપશાળી નથી, એ લોકો ધીર છે, યુક્તાત્મા છે.

આ ઉપરથી જ માણસ પડે છે કે પરમાત્મા સાથેના સંબંધમાં બધા સાથેનો સંબંધ અનુભવવો, બધામાં પ્રવેશ મેળવવો, એને જ ભારતવર્ષે મનુષ્યત્વની ચરમ સાર્થકતા માની હતી. ધનવાન થઈને, પ્રબળ થઈને પોતાના સ્વાતંત્ર્યને જ આસપાસના બધા કરતાં ઊંચું બનાવી દેવું એને જ ભારતવર્ષે સૌથી મોટા ગૌરવની વાત માની નહોતી.

માણસ વિનાશ કરી શકે છે, જૂંટવી લઈ શકે છે, મેળવી શકે છે, ભેગું કરી શકે છે, શોધ કરી શકે છે, પરંતુ એટલા જ કારણે માણસ મોટો છે એમ નથી. માણસની મોટાઈ એમાં છે કે એ બધાંને પોતાનાં કરી શકે છે. માણસનું જ્ઞાન બધે પહોંચી શકતું નથી, તેની શક્તિ સર્વત્ર પહોંચી શકતી નથી, ફક્ત તેના આત્માના અધિકારને સીમા નથી. માણસોમાં જેઓ શ્રેષ્ઠ હોય છે તેઓ સંપૂર્ણ સમજણ-પૂર્વક એમ કહી શકતા હોય છે કે નાના હોય કે મોટા હોય, ઉચ્ચ હોય કે નીચ હોય, શત્રુ હોય કે મિત્ર હોય, બધા જ મારા પોતાના છે.

માણસોમાં જેઓ શ્રેષ્ઠ હોય છે તેઓ એવી જગ્યાએ બધાની

સાથે સરખા ચઢીને ઊભા રહે છે, જ્યાં સર્વવ્યાપીની સાથે તેમના આત્માનો સંબંધ સ્થાપી શકાય. જ્યાં માણસ બધાને દુઝેલી મૂકીને પોતે મોટો થવા ઇચ્છે છે ત્યાં ઈશ્વરની સાથે વિચ્છેદ થાય છે. એટલા માટે જ જેમણે માનવજન્મની સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે તેમને ઉપનિષદમાં ધીર કહ્યા છે, પુક્તાત્મા કહ્યા છે. અર્થાત્ તેઓ બધાની સાથે મળી ગયેલા છે માટે જ શાંત છે, તેઓ બધાની સાથે મળેલા છે માટે તે પરમ એકની સાથે તેમને વિચ્છેદ નથી, તેઓ પુક્તાત્મા છે.

ખ્રિસ્તના ઉપદેશવચનોમાં પણ આનો આભાસ મળે છે. તેમણે કહ્યું છે કે સોયના કાણામાં જેમ જાંટ પેસી શકતું નથી તેમ ધનવાનને માટે મુક્તિ મેળવવી મુશ્કેલ છે.

એનો અર્થ એ છે કે, ધન કહો, માન કહો, જે કંઈ આપણે બેશું કરીએ છીએ તેને લીધે આપણે સ્વર્ગ — અસમ બની જઈએ છીએ, તેને લીધે બધા સાથેનો આપણો સંબંધ નાશ પામે છે. એ વસ્તુઓને જ વિશેષભાવે સામ્યવા સંભાળવા જતાં, બધાને દૂર રાખીએ છીએ. સંઘરો જેમ જેમ વધતો જાય છે, તેમ તેમ બધા કરતાં પોતાને જુદા માનીને ગર્વ પેદા થાય છે. એ ગર્વના આકર્ષણથી એ જુદાપણાને — સ્વાતંત્ર્યને સતત વધારે જવાનો પ્રયત્ન થાય છે. એને પછી કોઈ દહ રહેતી નથી — હથ મોટો, હથ મોટો, હથ વધારે, હથ વધારે, એમ માણસ બધાની સાથેનો સંબંધ બોર્ષ બેસવાની દિશામાં જ આગળ વધતો જાય છે, તેનો સર્વ પ્રવેશનો અધિકાર દેવજ નાશ પામે છે. જાંટ જેમ સોયના નાકામાંથી ગરી શકતું નથી તેમ તે પણ સતત જડો યતો જાય છે અને વિશ્વના કોઈ પણ માર્ગમાં ચઢીને ગરી શકતો નથી, તે પોતાની મોટાઈમાં જ બંધાર્ષ જાય છે. એ માણસ મુક્તસ્વરૂપને કેવી રીતે પામી શકે જે એવા વિરાગ સ્થાને રહે છે કે જ્યાં જન્મનાં નાનાં મોટાં બધાને જ સરખું સ્થાન છે.

એટલા માટે આપણા દેશમાં આ એક બહુ મોટી વાત કહેલી છે કે, ઇશ્વરને મેળવવો હોય તો બધાને મેળવવા જોઈએ. બધાનો ત્યાગ કરવો એ જ ઇશ્વરને પામવાનો માર્ગ નથી.

યુરોપના કોઈ કોઈ આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ જેઓ પરાક્ષ કે પ્રત્યક્ષ રીતે ઉપનિષદના વિશેષ ઋણી છે, તેઓ તે ઋણનો ઇન્કાર કરીને કહેતા હોય છે કે ભારતવર્ષનું ક્ષણ એક અવિચ્છિન્ન (abstract) પદાર્થ છે. અર્થાત્ જગતમાં જ્યાં જ્યાં જે કંઈ છે, તે બધાનો ત્યાગ કરીએ, બાદ કરીએ ને જે રહે તે અનન્ત સ્વરૂપ — અર્થાત્ દૂંકમાં તે કોઈ ઠેકાણે નથી, કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનમાં છે.

આવો કોઈ દાર્શનિક મત ભારતવર્ષમાં છે કે કેમ એની જુદાં અર્થાં કરવા માગતો નથી પરંતુ એ ભારતવર્ષની મૂળ વાત નથી. વિશ્વજગતના બધા જ પદાર્થોમાં અનન્તસ્વરૂપને અનુભવવાની સાધના ભારતવર્ષમાં એટલે સુધી ગઈ છે કે બીજા દેશના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તેટલે સુધી જવાની હિંમત કરી શક્યા નથી.

ઈશ્વારમ્યમિદ સર્વં યત્ કિંચ જગત્યાં જગત્ — જગતમાં જ્યાં જ્યાં જે કંઈ છે તે બધાને જ ઇશ્વરથી આજ્ઞાદીને જોવું એવો આપણને ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે.

યો દેવોઽન્મૈ યોઽપ્સુ
યો વિશ્વં ભુવનમાવિવેશ
ય ઓષધિષુ યો વનસ્પતિષુ
તસ્મૈ દેવાય નમોનમઃ ।

આને વિશ્વમાંથી બાદ કરીને ઇશ્વરને જોવા એમ કહી શકાય ? તે જેમ અગ્નિમાં છે તેમ જલમાં પણ છે, અગ્નિ અને જલનો કોઈ વિરોધ તેનામાં નથી. ડાંગર, જવ, ઘઉં વગેરે જે આપણે ઇશ્વરનો ધોણ માસ માટે પૃથ્વી ઉપર આપીને પાછી સ્વપ્નની પેઠે અદૃશ્ય

યર્ષ્નય છે તેમાં પણ તે નિત્ય સત્ય જોમ રહેતું છે, તેમ વળી જે વનસ્પતિ અમરતાની મૂર્તિરૂપે દલ્લરો વર્ષો સુધી પૃથ્વીને ફળ અને છાયા આપે છે તેમાં પણ તે તેવી જ રીતે રહેતું છે. માત્ર છે એટલું જાણવું એમ નહિ, નમોનમઃ, તેને નમસ્કાર દો, તેને નમસ્કાર દો, સર્વત્ર તેને નમસ્કાર દો.

વળી આપણા ધ્યાનના મંત્રનું પણ એ જ બ્રહ્મ છે — તેને બધાની સાથે એક રૂપે જોવો, ભૂતોકની સાથે નક્ષત્રોકને અને બહારની સાથે અંતરને એક કરીને જોવું.

આપણા દેશમાં જુદા પણુ આવીને કહી ગયા છે કે જે કંઈ ઉપર છે, નીચે છે, દૂર છે, નિકટ છે, ગાયર છે, અગાયર છે તે બધા પ્રત્યે બાધાહીન, દિંસાહીન, શત્રુતાહીન અપરિમિત માનસ અને ગૈત્રી જાગવવાં. બધારે ઊભા હો અથવા આક્રાંતા હો, એકા હો કે સૂતા હો ત્યાં સુધી આ પ્રકારની સ્મૃતિમાં અધિષ્ઠિત રહેવું એનું જ નામ બ્રહ્મવિદાર.

અર્થાત્ બ્રહ્મનો જે ભાવ તેમાં પ્રવેશ કરવો એ જ બ્રહ્મવિદાર. બ્રહ્મનો એ ભાવ શો છે?

યથાવમસ્મિન્નાકાશે તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષઃ સર્વાનુભૂઃ, જે તેજોમય અમૃતમય પુરુષ સર્વાનુભૂ બનીને રહેતો છે તે જ બ્રહ્મ. સર્વાનુભૂ, એટલે બધું જ તે અનુભવ કરે છે એવો એનો ભાવ છે. તે કેવળ બધામાં વ્યાપેતો છે એટલું જ નહિ, બધું જ તેની અનુભૂતિમાં આવી જાય છે. બાળકને મા જે વીંટી રહે છે તે કેવળ પોતાના બાહ્ય અને શરીર વડે નહિ, પણ પોતાની અનુભૂતિ વડે વીંટી રહે છે. એ જ માતાનો ભાવ છે, એ જ એનું માતૃત્વ છે. બાળકને માતા આદિથી તે અંત સુધી અસંત પ્રમાદરૂપે અનુભવ કરે છે. તે જ પ્રભાણે એ અમૃતમય પુરુષની અનુભૂતિ સમસ્ત આકાશને ભરી દઈને સમસ્ત

જગતને સર્વત્ર પૂરેપૂરું ઢાંકી દઈને રહેલી છે. સમસ્ત શરીરથી અને મનથી આપણે તેની અનુભૂતિમાં રૂબેરૂા છીએ. અનુભૂતિ જ અનુભૂતિ — તેની અનુભૂતિ મારફતે બહુ યોગનો દરથી સર્વ પૃથ્વીને ખેંચે છે, તેની જ અનુભૂતિ મારફતે પ્રકાશનાં મોળ એક લોકમાંથી બીજા લોકમાં તરંગિત થયા કરે છે. આકાશમાં કયાંય એમાં વિચ્છેદ પડતો નથી, કાળમાં કયાંય એમાં વિરામ આવતો નથી.

માત્ર આકાશમાં જ નહિ — યજ્ઞાયમસ્મિન્નાત્મનિ તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુણઃ સર્વાનુભૂઃ — આ આત્મામાં પણ તે સર્વાનુભૂ છે. જે આકાશ વ્યાપ્તિનું રાજ્ય છે ત્યાં પણ તે સર્વાનુભૂ છે, જે આત્મા સમાપ્તિનું રાજ્ય છે ત્યાં પણ તે સર્વાનુભૂ છે.

આ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે તે સર્વાનુભૂતે મેળવવો હોય તો અનુભૂતિની સાથે અનુભૂતિનો મેળ એસાડવો પડશે. ખરું જોતાં માણસની જેમ જેમ પ્રગતિ થતી જાય છે તેમ તેમ તેની આ અનુભૂતિનો વિસ્તાર થતો જાય છે. તેનાં કાવ્ય, દર્શન, વિજ્ઞાન, કલા, ધર્મ, ખરું જ માણસની અનુભૂતિને વિશાળમાંથી વિશાળતર બનાવે છે. એ પ્રમાણે અનુભૂ થઈને જ માણસ મોટો થાય છે, પ્રજુ થઈને નહિ. માણસ જેમ જેમ અનુભૂ થશે તેમ તેમ તેની પ્રભુત્વની વાસના ઓછી થતી જશે. જગ્યા રોકવાથી માણસને અધિકાર મળતો નથી, બહારના વ્યવહારથી પણ માણસને અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી — જેટલે અંશે માણસની અનુભૂતિ હોય છે તેટલે અંશે જ તે સાચો હોય છે, તેટલે અંશે જ તેને અધિકાર હોય છે.

હારતવર્ષે આ સાધના ઉપર જ સૌથી વધુ ભાર દીધો હતો, આ વિશ્વભાવના ઉપર, આ સર્વાનુભૂતિ ઉપર. ગાયત્રીમંત્રમાં એ ભાવનાને જ હારતવર્ષે ધ્યાન મારફતે કેળવી છે, એ ભાવના જ ગાઠવાને માટે જ ઉપનિષદમાં સર્વજૂતને આત્મામાં અને આત્માને સર્વ-

ભૂતમાં અનુભવી ધૂણાનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ આપેલો છે અને છુદ્દદેવે એ ભાવનાને જ સંપૂર્ણ કરવા માટે પેલી પદ્ધતિનું અવધાન કરવાને કહ્યું છે જેથી માણસનું મન અદિસામાંથી દયામાં, અને દયામાંથી મૈત્રીમાં સર્વત્ર પ્રસાર પામે.

આ બધાને પામવા માટે, બધાને અનુભવવા માટે કિંમત ચૂકવવી પડે છે. વગર આપ્યે કશું મળતું નથી. તો આ સૌથી મોટી પ્રાપ્તિની કિંમત શી છે? પોતાની જાતને અર્પણ કરવી એ. પોતાની જાતનું અર્પણ કરીએ તો બધાને મેળવી શકાય. પોતાનું ગૌરવ એમાં જ છે — પોતાનો ત્યાગ કરવાથી બધું મેળવી શકાય છે, એ જ એનું મૂલ્ય છે, એટલા માટે જ તેનું અસ્તિત્વ છે.

એટલે ઉપનિષદમાં એક સંકેત છે — તેન ત્યક્તે મુચ્ચીયાઃ, ત્યાગ મારફતે જ મેળવો, ભોગવો. ના યયઃ, લોભ ન કરો.

છુદ્દદેવનો ઉપદેશ પણ વાસનાલાગનો જ ઉપદેશ છે; મીતામાં પણ કહ્યું છે, ક્ષત્રી અપેક્ષા ઊઠી ઈર્ષ્યે નિરાસક્ત ઈર્ષ્યે કર્મ કરવાં. આ બધા ઉપદેશો ઉપરથી ધણા એમ માને છે કે ભારતવર્ષ જગતને મિથ્યા માને છે માટે જ તેણે આવી ઉદાસીનતાનો પ્રચાર કર્યો છે. પણ વાત એથી ઊલટી જ છે.

જે માણસ પોતાને જ મદત્ત આપે છે તે બીજા બધાને ગૌણ ગણવાનો જ. જેના મનમાં વાસના છે તે કેવળ વાસનાના વિષયમાં જ બંધાઈ રહેવાનો, બાકી બધા પ્રત્યે ઉદાસીન રહેવાનો. ક્ષત ઉદાસીન નહિ, કદાચ નિષ્કુર પણ થવાનો. એનું કારણ એ કે, પ્રભુત્વ ઉપર તેને જ રુચિ હોય છે જે માણસ બધા કરતાં પોતાને જ સત્તમ માને છે, વાસના ઉપર તેને જ રુચિ હોય છે જેને મન એ વિષય જ સત્ય અને બીજું બધું માયા હોય છે. એ બધા માણસો સાચા અર્થમાં માયાવાદી હોય છે.

માણસ જેમ જેમ પોતાને વ્યાપક બનાવતો જાય છે તેમ તેમ તેનાં અહંકાર અને વાસનાનાં બંધન તૂટતાં જાય છે. માણસ જ્યારે પોતાને બિંદુકુલ એટલો નથી માનતો જ્યારે તે માથાપ બાઈ મિત્રો વગેરેની સાથે પોતાને એક અનુભવે છે. ત્યારે જ તે સમ્યક્તાને પહેલે પગથિયે પગલું ભાંડે છે, ત્યારે તે મોટા થવાની શરૂઆત કરે છે. પણ એ મોટા થવાની કિંમત શી છે? પોતાની સહજ વૃત્તિઓને, વાસનાઓને, અહંકારને ગોણુ બનાવી દેવાં. એ વગર પરિવારમાં તેને આત્મોપસંખિય થઈ શકતી નથી. ઘરનાં બધાં આગળ પોતાનો ત્યાગ કરે તો જ સાચા ગૃહસ્થ બની શકાય છે.

એવી રીતે ગૃહસ્થ બનવા માટે, સ્વદેશના બનવા માટે માણસને બાળપણથી શી શી સાધના નથી કરવી પડતી! તેની જે જે સહજ વૃત્તિઓ પોતાને મોટો બનાવીને પારકાને આધાત કરે છે તે બધીને સતત ગોણુ બનાવી દેવી પડે છે. તેની જે બધી વૃત્તિઓ બધાની સાથે પોતાનો મેળ રચવા ઇચ્છે છે તેઓને જ ઉત્સાહ અને અભ્યાસ દ્વારા સતત વધારતા રહેવું પડે છે. કુટુંબભાવના કરતાં સમાજભાવનામાં અને સમાજભાવના કરતાં સ્વદેશભાવનામાં માણસ એક બાજુ જેમ જેમ મોટો થતો જાય છે તેમ તેમ બીજી બાજુ તેણે આત્મવિલોપન સાધવું પડે છે. તેમ તેમ તેનું શિક્ષણ કપરું બનતું જાય છે, તેમ તેમ તેણે બૃહત્ ત્યાગને માટે તૈયાર થવું પડે છે. એનું જ નામ વીતરાગ થવું. એટલા માટે જ મહત્વની બધી જ સાધના માણસને કહે છે, ત્યક્તેન શુન્નોયાઃ । કહે છે, મા શ્વઃ । આ પ્રમાણે પોતાની એકચભાવનાના ક્ષેત્રને ધીમે ધીમે વિસ્તારવાનો પ્રયત્ન એ જ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન છે. આપણે આજે જોઈએ છીએ કે પશ્ચિમના દેશોમાં એ પ્રયત્ન સામ્રાજ્યભાવના સુધી પહોંચ્યો છે. એક પ્રજાની સાથે સંબંધ ધરાવના જુદા જુદા દેશોમાં જે રાજ્યો આવેલાં છે તે બધાંને એક સામ્રાજ્યના સૂત્રમાં પરોવીને બૃહત્ભાવે પ્રજા બનવાની એક ઇચ્છા

પશ્ચિમમાં જાગી છે. એ ભાવનાને સામાન્ય લોકોમાં તેજસ્વી રાખવા માટે ત્યાં જનજનતાનાં અનુદાન અને સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. વિદ્યાલયોમાં, નાટકશાળાઓમાં, ગીતોમાં અને કાવ્યોમાં, ભૂગોળમાં અને ઇતિહાસમાં સર્વત્ર એ જ સાધના જોવામાં આવે છે.

સામ્રાજ્યભાવનાને જેમ યુરોપે પરમ મંગલ માન્યું છે અને તેને માટે જનજનતાના પ્રયત્નો તે કરે છે — તેમ ભારતવર્ષે વિશ્વભાવનાને જ માનવાત્મા માટે ચરમ વસ્તુ માની હતી અને એને જાત્રાત કરવા માટે જુદી જુદી દિશામાં એણે પ્રયત્નો આરંભ્યા હતા. શિક્ષણ સંસ્કાર આહાર વિહાર બધી જ બાબતમાં તેણે પોતાના એ હેતુને સ્થાન આપ્યું હતું. એ યર્ષ સાત્ત્વિકતાની અર્થાત્ ચૈતન્યમયતાની સાધના. તુચ્છ મદાન બધી જ બાબતોમાં સદૃજ વૃત્તિને ગૌણ બનાવી દર્શને સંયમ દ્વારા ચૈતન્યને નિર્મળ અને ઉજ્જવલ બનાવવાની સાધના. કેવળ જીવ પ્રત્યે અદ્વિતિયા માત્ર જ નહિ, પણ જુદે જુદે પ્રસંગે અને કારણે પશુપક્ષી જ નહિ પણ આકાશના પ્રત્યે પણ સેવાધર્મ કેળવવો — અન્નજળ નદીપર્વત પ્રત્યે પણ હૃદયનો એક સંબંધ બાંધવો; — ધર્મનો સંબંધ બધાની સાથે છે, એ સત્યને જનજનતાનાં ધ્યાન દ્વારા, સ્મરણ દ્વારા, કર્મ દ્વારા મનમાં બદ્ધમૂલ બનાવી રેવું. વિશ્વભાવના એ વસ્તુ જેટલી મોટી છે તેટલું મોટું તેનું ચૈતન્ય પણ હોવું જોઈએ, એટલા માટે જ મૃદસ્થના ભોગમાં અને યોગીના ત્યાગમાં બધે જ આવી સાત્ત્વિક સાધના યોજવામાં આવેલી છે.

ભારતવર્ષને મન અનંત એ સદુ વ્યવહારોથી પરનો કોઈ શૂન્ય પદાર્થ નથી, કેવળ તત્ત્વ નથી, અનંત એને મન હસ્તામલકની પેઠે રપજ છે એટલે જ તે જગમાં સ્થલમાં આકાશમાં અન્નમાં પાનમાં વચનમાં અને મનમાં સર્વત્ર સદાસર્વદા એ અનંતને સર્વસાધારણ લોકોના પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં રપજ બનાવી દેવા માટે ભારતવર્ષે આવી અનેકવિધ વ્યવસ્થા કરી છે, અને એટલા માટે જ ભારતવર્ષે કૌશલ્ય

કે સ્વદેશ કે સ્વજાતિની ભાવનામાં જ માણસની ભાવનાને પૂરી રાખી તેને જ સર્વેસર્વા અને અત્યંત ઉચ્ચ બનાવી દેવા પ્રત્યે ધ્યાન આપ્યું નથી.

આ જે અબાધ ચૈતન્યમય વિશ્વભાવના ભારતવર્ષમાં અત્યંત સત્ય બની ગઈ હતી એ હકીકતને આજે આપણે સંપૂર્ણ ગૌરવ અને આનંદપૂર્વક યાદ કરીએ તો સારું. એ વાતને સંભારીને આપણી છાતી ફૂલો, આપણું ચિત્ત આશાભર્યું બની જાયો. સૌ ભાવનાઓમાં મોટી એવી એ વિશ્વભાવના, સૌ પ્રાપ્તિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કેવળ હૃદયના નથી, એની જ સાધનાનો પ્રચાર કરવા માટે આ દેશમાં મહાપુરુષોએ જન્મ લીધો છે અને બ્રહ્મનો જ બધામાં અનુભવ કરવો એને જ એ લોકોએ એવી એક નિશ્ચિત વસ્તુ માની લીધી ■ કે તેઓએ જોયી કશું છે —

इह चेत् भवेदीत् अथ सत्यमस्ति,

न चेत् इह भवेदीत् महती विलष्टिः ।

भूतेषु गूतेषु विचिन्त्य धीराः

प्रेत्यास्माश्लोकात् अमृता भवन्ति ॥

એને જો નાહી શકાયું તો જ સત્ય થનાયું — એને જો ન નાહી શકાયું તો મહાવિનાશ થયો; ભૂતે ભૂતમાં બધામાં જ તેનું ચિંતન કરીને ધીર પુરુષો અમૃતત્વ પામે છે.

ભારતવર્ષની આ મહાન સાધનાનો જે વારસો આપણને મળ્યો છે એને આપણે બીજા દેશના શિક્ષણ અને દૃષ્ટાંતથી હલકો પાડવો કે મિથ્યા બનાવવો ન જોઈએ. એ મહાન સત્યને જ શુદ્ધી શુદ્ધી રીતે ઉજ્જવલ બનાવવાનો ભાર આપણા દેશ ઉપર છે. આપણા દેશની એ તપસ્યાને મોટા પાયા ઉપર સાર્યક કરવાનો સમય આજ આપણે માટે આપ્યો છે. આપણને જિગીયા નથી જોઈતી, જિજ્ઞાસા નથી જોઈતી, પ્રભુત્વ નથી જોઈતું, પ્રગળતા નથી જોઈતી, તેમ જ વર્ણ

વર્ણ વચ્ચેના, ધર્મ ધર્મ વચ્ચેના, સમાજ સમાજ વચ્ચેના અને સ્વ-
 દેશ અને વિદેશ વચ્ચેના ભેદ, વિરોધ અને વિચ્છેદ પાંચ નથી જોઈતાં;
 આપણે તો નાના મોટા, પોતાના પારકા બધામાં જ ઉદાર ભાવે પ્રવે-
 શવાની જે સાધના, તેને જ આપણે આનંદપૂર્વક વધારી લઈશું. આજે
 આપણા દેશમાં દેટલી જુદી જુદી જાતિઓ, દેટલા જુદા જુદા ધર્મો,
 દેટલા જુદા જુદા સંપ્રદાયો છે એની ગણતરી કોણ કરી શકે એમ છે?
 અહીં માણસ માણસ વચ્ચે વાતવાતમાં અને ડાલે ને પગલે જે ભેદ
 છે, અને આહારવિહાર અને બધી બાજતમાં જ માણસના માણસ
 પ્રત્યેના વ્યવહારમાં જે નિષ્કુર અવસ્થા અને ઘુણા પ્રગટ થાય છે તેના
 જોટા જગતમાં બીજે કયાંય મળે એમ નથી. એને લીધે આપણે ધર્મરત્ને
 ખોતા જઈ એ છીએ જે બધાને પોતામાં સમાવીને એક રૂપે રહેણા છે;
 જેણે પોતાના આધિભાવને વિચિત્ર બનાવ્યા છે, પરંતુ વિરુદ્ધ બનાવ્યા
 નથી. તેને ખોલો એટલે જ મંગળને ખોલું, શક્તિને ખોલી, સામ-
 જસ્યને ખોલું, અને સત્યને ખોલું. એટલે આજે આપણી દુર્ગતિનો
 કંઈ પાર નથી, જે સાડું છે તે સદા બાધા પામ્યા કરે છે, ડાલે ને
 પગલે ખંડિત થયા કરે છે, તેનું કામ બધે ફેલાવા પામતું નથી. સાડું
 કામ કોઈ એક માણસને આશ્રયે માથું ઝીંચકે છે અને તેની સાથે જ
 લોપ પામે છે, જમાને જમાને માથાએ માથાએ તેની પરંપરા આજની
 નથી. દેશમાં જે કંઈ થોડું કલ્યાણ ઉત્પન્ન થાય છે તે સદા પદ્મપત્ર
 ઉપરના ઝાકળગિંદુની જેમ અસ્થિર ઝાકળમોઝા અવસ્થામાં રહે છે.
 એનું કારણ બીજું કંઈ નહિ, પણ એ છે કે આપણે ખાવા, પીવા,
 સૂવા, લડવા, ખેલવામાં જે સાત્ત્વિકતાની સાધનાનો વિસ્તાર કર્યો હતો
 તે જ આજે લક્ષ્યહીન અને પ્રાણહીન બનીને વિદૂત થઈ ગઈ છે.
 એનો જે ઉદ્દેશ હતો તેની વિરુદ્ધ તે કામ કરે છે. જે વિશ્વભાવનાને
 તેણે મુક્ત કરવાની હતી તેને જ તે સૌથી વધુ રૂંધે છે. પગલે પગલે
 તે નવા નવા ભેદો ઊભા કરે છે અને માનવ-મૂલ્યાંકનનાં ઝાંખરાં વડે
 તેની આસપાસ મજબૂત વાડ બાંધે છે. આ રીતે જ આપણે જમાને

ખોયા છે, મનુષ્યત્વને તેના બૃહદ્ભક્ષેત્રમાં ખડું કરી શકવા નથી, નિર્ચયક દેટલાક આચારોને પાળવા એ જ આપણું કર્તવ્ય બની ગયું, શક્તિને છુટે છુટે માર્ગે ઉદાર ભાવે ફેલાવી ન શકવા, ચિંતાના ઢરવા ફરવાના માર્ગે સાંકડા ચર્ષ ગયા, આપણી આસા નાની બની ગઈ, હિંમત રહી નહિ, એકબીજા પાસે જિભા રહેવાનું કોઈ આકર્ષણ રહ્યું નહિ, સતત આપા ખસી જવા તરફ જ વલણ રહ્યું, કેવળ ભાગલા પાડવા, ભાંગી નાખવું એવી જ વૃત્તિ રહી — નથી રહી અદ્વા, નથી રહી સાધના, નથી રહી શક્તિ કે નથી રહ્યો આનંદ. સમુદ્રની માછલી જેમ અંધારી ગુફાનાં થોડાં બંધિયાર પાણીમાં જઈ પડે તો તે જેમ ધીમે ધીમે આંધળી થઈ જાય છે અને ફીણ બની જાય છે, તેમ આપણા જે આત્માનું સ્વાભાવિક પિદારક્ષેત્ર વિશ્વ છે, અને આનંદલોક જુમા છે, તેને આ બધા સેંકડો દુઃકમાં વહેંચાઈ ગયેલા ખાવા અડવાના નાના નાના વાગઓમાં પૂરી રાખીને રોજ રોજ તેની છુદ્ધિને આંધળી, હૃદયને કેદી અને શક્તિને પાંગળા કરી નાખીએ છીએ. અત્યંત પ્રત્યક્ષ આ મહત્તી વિનષ્ટિમાંથી કોણ આપણને બચાવશે? કઈ વસ્તુ આપણને સત્ય બનાવશે? એનો સાચો ઉત્તર આપણા દેશમાં જ રહેલો છે. હા ચેત્ અવેદીત્ અથ સત્ય-મસ્તિ ન ચેત્ હા અવેદીત્ મહત્તી વિનષ્ટિઃ । એને જો જાણી શકાયું તો જ સત્ય થયાયું, એને જો ન જાણી શકાયું તો મહાવિનાશ થયો. એને શી રીતે જાણવું? તો કે મૂતેષુ મૂતેષુ વિચિન્ત્ય — પ્રત્યેકમાં, સઘળામાં તેનું ચિંતન કરીને, તેનું દર્શન કરીને. ઘરમાં કહો, સમાજમાં કહો, રાષ્ટ્રમાં કહો, જેટલે અંશે બધાની અંદર આપણે તે સર્વાનુજૂનો અનુભવ કરીશું તેટલે જ અંશે સત્ય થઈશું; જેટલે અંશે એવો અનુભવ ન કરીશું તેટલે અંશે આપણો વિનાશ થશે. એટલા માટે બધા જ દેશોમાં સર્વત્ર માણસ જાણે અને અજાણે એ જ સાધના કરે છે, તે વિશ્વાનુભૂતિમાં જ આત્માનો સાચો અનુભવ ખોળે છે, બધાની અંદર ચર્ષને તે એકને જ ઈચ્છે છે. કારણ, તે એક જ અમૃત છે, તે એકથી છૂટા પડતું એટલે જ મૃત્યુ.

પણ મારા મનમાં લગારે નિરાશા નથી. હું જાણું છું કે અમારા જ્યાં અત્યંત સ્પષ્ટ રૂપે મૂર્તિમંત થાય છે ત્યાં જ તેના પ્રતિકારની શક્તિ સંપૂર્ણ વેગથી પ્રગળા જતી જાય છે. આજે જે દેશો સ્વદેશ, સ્વજનિ, સ્વરાજ્ય, સામ્રાજ્ય વગેરેની પાછળ પડેલા છે તેઓ પણ, વિશ્વ મારફતે તે પરમ એકની ઝોજમાં સમાનપણે મડેલા નથી તેઓ પણ, તે એકની ભાવનાને એક જગ્યાએ આવીને આધાત કરે છે, પણ તેમ છતાં તેઓ બૃહત્ તરફ જ જઈ રહ્યા છે — અમુક ચોક્કસ મર્યાદામાં તેમણે એકતાની ભાવનાને વિસ્તૃત કરી લીધી છે. તેથી કરીને જ્ઞાનમાં, ભાવમાં, કર્મમાં હજી તેઓ વિસ્તાર સાધતા જાય છે. તેઓની શક્તિ હજી પણ ક્યાંય ખાસ દાર પામી નથી. તેઓ આગળ વધે છે, બંધાઈ નથી ગયા. પરંતુ એટલા માટે જ તેમને એ સ્પષ્ટપણે સમજાવું મુશ્કેલ છે કે પરમ પ્રાપ્તિ શી વસ્તુ છે. તેઓ એમ માને છે કે તેઓ જેની પાછળ પડ્યા છે તે જ ચરમ વસ્તુ છે, એની પાર કશું છે જ નહિ, અને કદાચ હોય તો માણસને તેની જરૂર નથી. તેઓ એમ માને છે કે માણસને જે કંઈ જરૂરનું છે તે વેદ આપવાના અધિકાર ઉપર અવશ્યજિત છે, આજકાલ લોકો જેને પ્રગતિ કહે છે તે જ માણસનું ચરમ અવશ્યજન છે.

પરંતુ વિધાતાએ આ ભારતવર્ષમાં જ સમસ્થાને સૌથી આકરી બનાવી દીધી છે, એટલે આપણે જ એ સમસ્થાનો ખરો જવાબ આપવો પડશે, અને એ જવાબ આપણા દેશની વાણીમાં જેવો અત્યંત સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત થયો છે તેવો બીજો ક્યાંય થયો નથી.

यस्तु सर्वाणि भूतानि जातमन्येवानुदयति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं न સતો વિજીણ્યસતે ॥

જે સર્વ ભૂતોને પરમાત્મામાં જુએ છે અને પરમાત્માને સર્વભૂતોમાં જુએ છે તે પછી કોઈની ધૂનૂ કરતો નથી.

સર્વવ્યાપી સ મગવાન્ સમ્માત્ સર્વગતઃ શિવઃ । એ ભાવના સર્વવ્યાપી છે એટલે એ જ સર્વગત મંગલ છે. ભાગલા દ્વારા, વિરોધ દ્વારા જેમ જેમ તેને ખંડિત ભાવે જાણીશું તેમ તેમ તે સર્વગત મંગલના માર્ગમાં બાધા જોવી કરીશું.

એક દિવસ ભારતવર્ષની વાણીમાં માણસની સૌથી મોટી સમસ્યાનો જે ઉત્તર દેવામાં આવ્યો હતો, તે જ ઉત્તર આજે ઇતિહાસમાં આપણે દેવો પાશે. બાજે આપણા દેશમાં અનેક જાતિઓ આવી છે, સાનસામી દિશાઓમાંથી અનેક વિરુદ્ધ શક્તિઓ આવી પડી છે, મનનું અનૈક્ય, આચારનું પાર્થક્ય, સ્વાર્થની અથડામણ ઉગ્ર બની ગયાં છે. આપણી સમસ્ત શક્તિ વડે ભારતવર્ષની વાણીને સાચી પાકવાનો વખત આજે આવ્યો છે. જ્યાં સુધી આપણે એ ન કરીએ ત્યાં સુધી વારંવાર સતત આઘાત પામ્યા કરીશું, — સતત અપમાન, સતત નિષ્ફળતા પામ્યા કરીશું, વિધાતા આપણને એક દિવસ પણ આરામથી વિસામો નહિ લેવા દે.

આપણે માણસની બધી અશક્તિઓને મિટાવી દઈને તેને એકરૂપે જોવાની સાધના કરવા માગીએ છીએ તેનું કારણ એ નથી કે, એમ કરવાથી આપણે પ્રજા જની જઈશું, આપણો વેપાર વિસ્તાર પામશે, આપણી જાતિ બધી જાતિ કરતાં મોટી બની જશે, પરંતુ એનું એકમાત્ર કારણ એ છે કે, બધા માણસોની મારફતે આપણે આત્મા તે જૂમામાં સત્ય બની જશે, જે “સર્વગતઃ શિવઃ” છે, જે “મર્મભૂતગુહાશય.” છે, જે “સર્વાનુભૂ” છે. આપણે એને જ ઇચ્છીએ છીએ, એ જ આદિમાં છે, એ જ અંતે છે. જો કોઈ એમ કહે કે એ રીતે આપણી ઉન્નતિ નહિ થાય, તો હું કહીશ કે અમારી વિનિતિ જ સારી છે. જો કોઈ કહે કે એ રીતે આપણી રાષ્ટ્રભાવના દબ નહિ થાય, તો હું કહીશ કે રાષ્ટ્રાભિમાનનો અત્યંત નિષ્કુર મોહ વટાવીને બહાર નીકળી જવું એ જ માણસને માટે શ્રેયસ્કર છે એ શિશુ આપણે માટે જ ભારત-

વર્ષ લાંબા સમયથી તૈયાર થતું આવ્યું છે. ભારતવર્ષ એમ જ કહેવું છે કે ચેનાહં નામદાસ્યામ્ કિમહં તેન કુર્યામ્ — બધી ઉદ્ધત સમ્યક્તાઓના દરબારમાં જોભા રહી ફરી એક વાર ભારતવર્ષ કહેવું પડશે, — ચેનાહં નામદાસ્યામ્ કિમહં તેન કુર્યામ્ । પ્રખળો તેનો દુર્બળ કદીને અવગણ કરશે, ધનિકો તેનો દરિદ્ર કદીને ઉપદાસ કરશે પરંતુ તેમ છતાં તેણે કહેવું જ પડશે — ચેનાહં નામદાસ્યામ્ કિમહં તેન કુર્યામ્ । એ વાત કહેવાની શક્તિ આપણા કંઠમાં તે જ આપશે ચ એક, જે એક છે, અર્જન, જેને વર્ણ નથી; વિવેચિ વાન્તે વિશ્વમાસૌ, જે બધાના આદિમાં અને બધાને અંતે રહેલો છે — જ નો સુદૃઢા ક્રમવા મંચુલ્લુ, તે આપણને શુભ છુદ્ધિ સાથે યુક્ત કરે, શુભ છુદ્ધિ દ્વારા દરના અને નિકટના, પોતાના અને પરાયા બધાની સાથે યુક્ત કરે.

હે સર્વાનુભૂ, તારી જે અમૃતમય અનંત અનુભૂતિ દ્વારા વિશ્વ ચરાચરમાં જે કંઈ છે તે બધાને તે ગાદ આશિર્વાનમાં પકડેલું છે, તે તારી અનુભૂતિને આ ભારતવર્ષના ઉજ્જવલ આકાશ તરફ જોભા રહીને એક દિવસે અહીંના ઋષિઓએ પોતાની નિર્મલ ચેતનામાં કેવી અદ્ભુત ગંભીરતાથી અનુભવી હતી તે યાદ કરનાં મારું હૃદય પુષ્કલિત થઈ જાય છે. એમ લાગે છે જાણે તેઓની તે ઉપસન્નિષ્ઠ આ દેશના આ ખુદ્ધા નીકાકારમાં, આ ધુમ્મસ વિનાના ઉદાર પ્રકાશમાં આજે પણ સંચારિત થાય છે. એમ થાય છે, જાણે આ આકાશની અંદર આજે પણ હૃદયને ખુદ્ધું કરીને, શાંત કરીને ધરીએ તો તેઓની તે વિષુદ્ધ મય ચેતનાનો આંચકો અમારા ચિત્તને વિશ્વસ્પંદનના સમાન હંદમાં તરંગિત કરી દેશે. કેવી અદ્ભુત પરિપૂર્ણતાને રૂપે તે તેઓની આગળ દર્શન દીધાં હતાં — એવી પૂર્ણતા કે કરાનો તેમને લોભ રહ્યો નહોતો. જેમ જેમ તેઓ ત્યાગ કરતા ગયા તેમ તેમ તે લરી દીધું એટલે તેઓએ ત્યાગને જ ભોગ કહ્યો. તેમની દૃષ્ટિ એવી ચૈતન્યમય બની ગઈ હતી કે, લેશમાત્ર શન્યને તેઓ ક્યાંય જોવા પામ્યા નહિ,

મૃત્યુને પણ તેઓએ વિચ્છેદરૂપે સ્વીકાર્યું નહિ. એટલા માટે અમૃતને જેમ તેઓએ તારી છાયા કહી છે તેમ મૃત્યુને પણ તેઓએ તારી છાયા કહી છે, यस્ય છાયામૃતં यस્ય મૃત્યુઃ । એટલે તેઓએ કહ્યું છે, પ્રાણો મૃત્યુઃ પ્રાણ સ્તક્ષ્મા — પ્રાણ જ મૃત્યુ છે, પ્રાણ જ વેદના છે. એટલા માટે જ તેમણે ભકિતપૂર્વક, આનંદપૂર્વક કહ્યું છે — નમસ્તે ભત્તુ જાયતે, નમો અસ્તુ પરાયતે — જે પ્રાણ આવે છે તે તને નમસ્કાર, જે પ્રાણ ચાલ્યા જાય છે એવા તને નમસ્કાર. પ્રાણો હ મૂર્ત મય્યં ચ — જે આશુ યશું છે તે પ્રાણુમાં જ છે, જે ભવિષ્યમાં આવનાર છે તે પણ પ્રાણુમાં જ રહેલું છે. તેઓ અત્યંત સહેલાઈથી એ વાત સમજી ગયા હતા કે સંબંધનો વિચ્છેદ કયાંય નથી. પ્રાણનો સંબંધ જે જગતમાં કોઈ એક જગ્યાએ પણ તૂટી જાય તો જગતમાં કયાંય એક પણ પ્રાણી જીવી ન શકે. એ વિરાટ પ્રાણુસમુદ્ર હતું જ છે. યદિવં કિંચ પ્રાણ એજિતિ નિઃસૂતમ્ — આ જે કંઈ છે તે બધું જ પેલા પ્રાણુમાંથી નીકળે છે અને પ્રાણુમાં જ કંપિત થાય છે. પોતાના પ્રાણને તેમણે અનંતથી અક્ષય પાડીને જોયો નહોતો. એટલે જ પ્રાણને તેમણે સમસ્ત આકાશમાં વ્યાપેલો જોઈને કહ્યું હતું પ્રાણો વિરાટ. એ પ્રાણને જ તેમણે ચંદ્રસૂર્યમાં અનુસરણ કરીને કહ્યું છે, પ્રાણો હ સૂર્યચન્દ્રમા । નમસ્તે પ્રાણ ક્રન્ધાય, નમસ્તે સ્તનયિત્તવે — જે પ્રાણ કંદન કરે છે, એવા તને નમસ્કાર, જે પ્રાણ ગર્જન કરે છે એવા તને નમસ્કાર. નમસ્તે પ્રાણ વિગુતે, નમસ્તે પ્રાણ વર્ષતે — જે પ્રાણ વિદ્યુતરૂપે સળગી ઊઠે છે એવા તને નમસ્કાર, જે પ્રાણ વરસાદરૂપે વરસે છે એવા તને નમસ્કાર. પ્રાણ, પ્રાણ, પ્રાણ, બધું જ પ્રાણમય — કયાંય એમાં છિદ્ર નથી, અન્ત નથી. આવી અખંડ અનવચ્છિન્ન ઉપવ્રજિધમાં તારા જે સાધકો એક દિવસ વસતા હતા તેઓ આ ભાસ્તવ્યમાં જ વિચરતા હતા. તેઓ આ આકાશ તરફ જોઈને એક દિવસ આવી નિઃસંશય પ્રતીતિપૂર્વક બોલી ઊઠ્યા હતા, વોહોવામ્યાત્ કઃ પ્રાણ્યાત્ મદેપ આકાશ ગાનન્દો ન રમાત્ — કોણ સરીર હતાવત, કોણ જીવન ધારણ કરત,

ને આ આકાશમાં આનંદ ન હોત ? જેમણે પોતાના અનુભવથી આખા આકાશને જ આનંદમય બળ્યું હતું, તેમની ચરચરજ આ ભારતવર્ષની જમીન ઉપર પડેલી છે. એ પવિત્ર રજને માથે ચઢવી હે સર્વવ્યાપી પરમાનંદ, તને સર્વત્ર સ્વીકારવાની શક્તિ અમારામાં સંચારિત થાઓ. બધી બાધાઓ અને બંધનો નાશ પામે. દેશમાં આ આનંદાનુભવની ભરતી આવે. એ આનંદના ધસારામાં માણસનાં બધાં ઉપજનવી કારેલાં બ્યવધાનોના ચૂરા થઈ જાઓ, શત્રુ અને મિત્ર એક થઈ જાઓ, સ્વદેશ અને વિદેશ એક થઈ જાઓ. હે આનંદમય, અમે દીન નથી, દરિદ્ર નથી. તારી અમૃતમય અનુભૂતિ દ્વારા અમે આકાશમાં અને આત્મામાં, અંતરમાં અને બહાર વીંટળાયેલા છીએ એ અનુભૂતિ અમારામાં રોજ રોજ જાગ્રત રહે. તો જ અમારો ત્યાગ એ જ ભોગ બની જશે, અભાવ પણ ઐશ્વર્યમય બની જશે, દિવસ પૂર્ણ બનશે, રાત પૂર્ણ બનશે, નિકટ પૂર્ણ બનશે, દૂર પૂર્ણ બનશે, પૃથ્વીની ધૂળ પૂર્ણ બનશે, આકાશના નક્ષત્રોએ પૂર્ણ બનશે. જેમણે તને નિખિલ આકાશમાં પરિપૂર્ણભાવે જોયો છે તેમણે કંઈ તને કેવળ જ્ઞાનમય રૂપે જોયો નથી. કયા પ્રેમના મુગ્ધ વસંતાનિસે તેમના હૃદયમાં એ સમાચાર સંચારિત કર્યા હતા કે, તારી વિશ્વવ્યાપી અનુભૂતિ રસમય અનુભૂતિ છે ? કહ્યું છે, રવો ને સઃ — એટલા માટે જ જગતભરમાં આટઆટલાં રૂપ, આટઆટલા રંગ, આટઆટલી ગંધ, આટઆટલાં ગીત, આટઆટલી મૈત્રી, આટઆટલો સ્નેહ, આટઆટલો પ્રેમ છે. एतस्यैवानन्दम्यान्यानि भूतानि मात्रानुभवन्ति — તારા એ અખંડ પરમાનંદ રસને જ અમે બધા જીવજંતુઓ દિશાએ દિશામાં ફરે ફરે, માત્રાએ માત્રાએ, કણે કણે પામીએ છીએ — દિવમે રાત્રે, ઋતુએ ઋતુએ, અન્નમાં અને જલમાં, ફૂલમાં અને ફલમાં, દેહથી અને મનથી, અંતરમાં અને બહાર નાનાવિધ રીતે માણીએ છીએ. હે અનિર્વાચનીય અનંત, તને રસમય રૂપે જોઈએ તો સમસ્ત ચિત્ત એકદમ બધાની નીચે નમી પડે છે. કહે છે, મને તારી ધૂળમાં,

ધાસમાં ફેલાવી દે. મને ખાલી કરી નાખ, કંગાળ બનાવી દે, ત્યાર પછી મને રસથી ભરી દે. મારે નથી જોઈતું ધન, નથી જોઈતું માન, નથી થવું મારે કોઈનાથીયે લગારે મોટા. તારો જે રસ હાટ-બળતરમાં વેચાતો મળતો નથી, રાજભંડારમાં તાળાંચાવીમાં પૂરી રાકતો નથી, જે પોતાના અનંત પ્રાચુર્યમાં પોતાને સમાવી રાકતો નથી, ચારેબેર ફેલાઈ જાય છે, તારા જે રસને લીધે જમીન ઉપર ધાસ લીધું રહે છે, વનમાં ફૂલો સુંદર લાગે છે, જે રસને લીધે બધાં દુઃખ, બધા વિશેષ, અને બધી ઝૂંટાઝૂંટ વચ્ચે પણ આજે માણસોને ઘેરે ઘેરે પ્રેમની અજસ્ર અમૃતધારા કેમે કરી સુકાઈ જતી નથી, ખૂટી જતી નથી — ક્ષણે ક્ષણે નવીન બનીને પિતામાં અને માતામાં, સ્વામીમાં અને સ્ત્રીમાં, પુત્રમાં અને કન્યામાં, બંધુમાં અને બાંધવમાં, જુદી જુદી દિશાઓમાં અને જુદી જુદી સાખાઓમાં વહે જાય છે, એ તારા નિખિલ રસનું નિખિલ સમષ્ટિ રૂપ જે અમૃત, તેનો એક છાંટો મારા હૃદયની અંદર જરા અડાટી દે. ત્યાર પછી હું રાતદિવસ તારા લીલા ધાસની સાથે મારા પ્રાણને સરસ બનાવી ભેગવી દઈ તારા ચરણને વળગી રહીશ. જેઓ તારા જ છે, એવા તારા બધા-ઓની વચ્ચે ગરીબ થઈને, નિશ્ચિંત થઈને, ખુશી થઈને જે જગ્યાનો કોઈને લાભ નથી લાં બેસીને તારા પ્રેમભર્યા મુખની શોભાના ચિર-પ્રસન્ન પ્રકાશમાં પરિપૂર્ણ બનીને રહીશ. હે પ્રભુ, ક્યારે તું મને સંપૂર્ણપણે સાચેસાચ જણાવશે કે, રિક્તતાની પ્રાર્થના એ જ તારી આગળ ચરમ પ્રાર્થના છે ? મારું સર્વસ્વ લઈ લે, સર્વસ્વ મિટાવી દે, તો જ તારું બધું હું પામીશ, માનવજીવનમાં બધાને આ છેલ્લી વાત કહેવાની હિંમત ત્યાં સુધી નહિ આવે જ્યાં સુધી અંતરની અંદરથી દહી નહિ રાકું, રનો જે સઃ રસં દેવાયં સ્વપ્નાન્દો ભવતિ — તે જ રસ છે, જે કંઈ આનંદ છે તે એ રસને પામવાથી જ મળે છે.

૧૦૨

રસનો ધર્મ

આપણી ધર્મસાધનાની જે બાજુઓ છે, એક શક્તિની બાજુ અને એક રસની બાજુ. પૃથ્વી જે રીતે જળમાં અને સ્થળમાં વિસર્જિત થયેલી છે, તેવું આ પણ છે.

શક્તિ બાજુ એ બહિષ્ક વિશ્વાસ છે. એ વિશ્વાસ જ્ઞાનની વસ્તુ નથી. ધર્મિય છે એટલું માત્ર માનવું એને હું વિશ્વાસ કહેતો નથી. હું જેની વાત કરું છું, તે વિશ્વાસ સમસ્ત ચિત્તની એક અવસ્થા છે; એ એક પ્રકારના અવિચ્છિન્ન હરોસાનો લાવ છે. મનમાં તે મુવલાવે અવસ્થાન કરે છે — પોતાને તે કોઈ પણ સ્થિતિમાં નિરાશ્રય કે નિઃસહાય માનવું નથી.

એ વિશ્વાસ પૃથ્વીના જેવી દૃઢ વસ્તુ છે. એ એક નિશ્ચિત આધાર છે. એમાં એક જગતું જોર રહેલું હોય છે.

જેનામાં આ વિશ્વાસનું જોર નથી હોતું, અર્થાત્ જેના ચિત્તમાં આ મુખ્ય સ્થિતિતત્ત્વનો અભાવ હોય છે, તે વ્યક્તિના હાથમાં સંસારમાં જે કંઈ આવે છે તેને તે જીવસટોસટ પ્રયત્ન કરીને વગળી રહે છે. તે જાણે અત્યંત જળમાં પડ્યો હોય છે — ક્યાંય તેના પગ જમીનને અડતા નથી; એટલા માટે જે બધી વસ્તુઓ સંસારની ભરતી ઝોટમાં તણાતી તણાતી આવે છે અને તણાતી તણાતી ચાલી જાય છે, તેમને જ એકદમ બે હાથથી પકડી લેવાને જ તે બચી ગયા બરાબર માને છે. તેમાંથી જે કંઈ તે ગુમાવે છે, જે કંઈ તેની મૂઠીમાંથી છૂટીને ચાલ્યું જાય છે, તેના નુકસાનને તે એવું તો આત્મતિક નુકસાન માની લે છે કે તેને ક્યાંય સાંત્વન શોધ્યું જણ્યું નથી, વાતવાતમાં તેને એમ લાગ્યા કરે છે કે સત્યાનારા વળી ગયું.

બાધા અને વિધો સતત તેના મનમાં નિરાસને ધાડી બનાવ્યા કરે છે. એ બધી બાધાઓને વટાવીને તે કયાંય કોઈ ચરમ સફળતાનું દર્શન કરી શકતો નથી. જે માણસ ડૂબી જવાય એટલા માટે પાણીમાં તરતો હોય છે, જેને પગ ઠેરવવાનું કોઈ ઠેકાણું નથી હોતું, તેને મામૂલી ઘડો, ગાગર કે કુંળનો તરાપો પણ મહામૂલી વસ્તુ થઈ પડે છે — તેના ભયની, ચિંતાની કે ઉદ્વેગની કોઈ હદ હોતી નથી. અને જે માણસના પગ નીચે નક્કર જમીન હોય છે, તેને પણ ઘડા ગાગરની જરૂર હોય છે, પરંતુ ઘડો અને ગાગર તેના જીવનના આધાર નથી હોતાં — કોઈ તેની પાસે એ ઝૂંટવી લે તો તેને ગમે એટલી અગવડ પડે, ખોટ સાથે, તોય તે ડૂબી મરવાનો નથી.

એથી કરીને દરવિશ્વાસી માણસના કામકાજમાં જોર હોય છે, પરંતુ ઉદ્વેગ નથી હોતો. તે મનમાં નિશ્ચિતપણે જાણતો હોય કે તેને ઊભા રહેવાની એક જગ્યા છે, પહોંચવાનું સ્થાન છે; પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તે ન જોઈ શકતો હોય તોય તે મનમાં મનમાં જાણે છે કે તેને જ્ઞાન મળ્યા વગર રહેવાનું નથી — વિપરીત જ્ઞાન આવે તોય તે વિપરીતતાને જ સર્વસ્વ માનતો નથી, તેમાં થઈને પણ તેને કોઈક સાધકતાની ખાતરી હોય છે. કોઈ એક અત્યંત મોટી જગ્યાએ ચિત્તની દરનિર્જ-રતા, એ જગ્યાને જ ક્રુવસ્ત્ર તરીકે અત્યંત સ્પષ્ટપણે અનુભવતું એનું નામ જ વિશ્વાસની નક્કર ભૂમિ જેના ઉપર આપણી ધર્મસાધના મંડાયેલી હોય છે.

એ વિશ્વાસના મૂળમાં એક જ્ઞાન રહેલું છે. તે એ કે ઈશ્વર સત્ય છે.

આ વાત સંભળવામાં સહેલી છે, અને સાંભળતવેંત ધણા કદાચ બોલી જાશે કે, ઈશ્વર સત્ય છે, એનો આપણે ક્યાં ઇન્કાર કરીએ છીએ ?

ગાંધે ને પગલે ઇન્કાર કરીએ છીએ. ઈશ્વર સત્ય નથી, એ રીતે

જ પ્રતિદિન આપણે સંસારનાં દામ કરના દોષીએ છીએ. ઈશ્વર સત્ય છે, એ જ્ઞાન ઉપર આપણે આધાર રાખી શકતા નથી. આપણું મન ત્યાં મુઢી પહોંચીને ત્યાં જઈને સ્થિતિ કરી શકતું નથી.

મારું ભલે ગમે તે થાઓ, જે ઈશ્વર પરમ સત્ય છે, ચરમ સત્ય છે તે છે જ, અને તેમાં જ દુઃસ્વપ્નો છે, એટલે વિશ્વાસ સર્વ અવસ્થામાં જેના મનમાં દામ દોષ છે, તે વ્યક્તિ જે રીતે જીવનનાં દાયો કરે છે, તે રીતે આપણે કરના દોષીએ છીએ. — છે, છે, છે, ઈશ્વર છે, તે મારે જ છે, સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાળમાં તે છે અને તે મારે જ છે — જીવનમાં ગમે તેટલી જિજ્ઞાસા થઈ જાય, એ સત્યથી કોઈ મને લગારે વંચિત કરી શકે એમ નથી, એનું જોર અને એવો ભરોસો જેને દોષ તે વિચારી; ઈશ્વર છે, એ સત્ય ઉપર જ તે વિશ્વાસ કરે છે, અને ઈશ્વર છે, એ સત્ય ઉપર જ તે કામ કરે છે.

પરંતુ ઈશ્વરે કેવળ સત્યરૂપે બધાને દૃઢ રીતે ધારણ કરી રાખ્યા છે. બધાને આશ્રય આપ્યો છે, એટલું જ સંપૂર્ણ સત્ય નથી.

આ જીવધાત્રી પૃથ્વી ખૂબ સખત છે — એનો પાયો પથ્થરોના અનેક ધરોનો બનેલો છે. એ કંઈ દૃઢતા એનામાં ન હોત તો એના ઉપર આપણે આટલી નિઃસંશય રીતે આધાર રાખી શકત નહિ. પણ એ કંઈપણ જ ને પૃથ્વીનું ચરમ સ્વરૂપ હોત તો તો એ એક ભયંકર પથરાળ મરુભૂમિ બની જત.

એના બધા કાર્કિન્ધ ઉપર એક રસનો વિકાસ થયેલો છે — તે જ એનું ચરમ પરિણામ છે. તે કોમળ છે, સુંદર છે, વિચિત્ર છે. લાંબું છે, ચીત છે, સાગરજલમાર છે. પૃથ્વીનું સાચું રૂપ એમાં જ પ્રગટ થયું છે.

અર્થાત્ નિત્યસ્થિતિ ઉપર એક નિત્યમિતિની લીલા વગર તેને સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત થતી નથી. પૃથ્વીના ધાતુ અને પથ્થરના અવયવ પાયા

ઉપરના છેક ઉપરના ભાગમાં આ ગતિનો પ્રવાહ, યૌવનનો પ્રવાહ, સૌન્દર્યનો પ્રવાહ વહેતો હોય છે, પ્રાણનો પ્રવાહ, યૌવનનો પ્રવાહ, સૌન્દર્યનો પ્રવાહ — તે સદા હરતો ફરતો, આવતો જતો અને હળતો મળતો હોય છે.

રસ વસ્તુ સન્ન્યસ હોય છે; — તે કંઈ નથી હોતો, નમ્ર હોય છે એટલે તેનો સર્વત્ર સંચાર હોય છે; એથી જ તે ત્રિવિધમાં હિલોળા લેતો જગતને પુલકિત બનાવી દે છે — એથી જ તે સદા પોતાની અપૂર્વતા પ્રગટ કરતો હોય છે, અને એથી જ તેની નવીનતાને અંત નથી હોતો.

એ રસ જ્યાં મુકાર્ષ જાય છે, ત્યાં ફરી પેલી નિશ્ચલ કંઠિનતા બહાર નીકળી આવે છે, ત્યાંથી પ્રાણની અને યૌવનની નમનીયતા અને અને કમનીયતા ચાલી જાય છે, અને જરા અને મૃત્યુની અછડતા જ ઉત્કટ બની જાય છે.

આપણી ધર્મસાધનામાં પણ એ રસમય ગતિતત્ત્વને રાખવામાં ન આવે તો તે સંપૂર્ણ થતી નથી, એટલું જ નહિ તેની જે અરમ સાર્થકતા તે જ નાશ પામે છે.

ધણી વાર ધર્મસાધનામાં કંઠિનતા જ પ્રગળ બની જતી જોવામાં આવે છે — તેની અવિચલિત હૃદના નિષ્કુર શુષ્કભાવે પોતાને પ્રગટ કરતી હોય છે. તે પોતાની હૃદમાં અત્યંત ઉદ્વેગ બનીને બેસી રહે છે; તેમાં કોઈ પણ જાતની હિલચાલ હોતી નથી, એનું તેને ભારે ગૌરવ હોય છે; તે પોતાનું સ્થાન છોડીને ખસતી નથી એટલે તે આખા જગતને ફક્ત એક જ બાજુએથી જુએ છે, અને જેઓ ખીછ બાજુએ છે તેઓ કશું જ જોતા નથી અને બધું જ ખોટું જુએ છે એમ માને છે. પોતાની સાથેનું જીવનનું કોઈ પણ પ્રકારનું અનૈક્ય આ કંઠિનતા માફ કરી શકતી નથી; તે બધાને જ પોતાની અચળ

પરંતુની ચાર દીવાલોની અંદર બગજખરીએ ખેંચી લાવવા હજી છે. એ દિનના માધુર્યને દુર્બળતા અને શૈથિલ્યને માયાની હંદગળ ગળી તેની અવસા કરે છે, અને બધાને બગજખરીએ એકાકાર કરી દેવાને જ સમન્વય સાધવો માની લે છે.

પરંતુ દિનના ધર્મસાધનાની અંદરની બાજુએ રહેલી દોષ છે. તેનું કામ ધારણ કરવાનું છે, પ્રકાશ કરવાનું નથી. દારૂપિંજર એ માનવદેહનો છેલ્લો પરિચય નથી — સરસ કોમલ માંસ વડે જ તેનો પ્રકાશ પૂર્ણ બને છે. તે લોચો થઈને બેંચ ઉપર ઢળી પડતો નથી, આધાન થવા છતાં બાંગી જતો નથી, પોતાનાં મર્મસ્થાનોનું બધી જાનના ઉપદ્રવોથી રક્ષણ કરે છે, તેનું ધારણ તેનું દારૂપિંજર છે. પરંતુ પોતાની એ કઠોર શક્તિને તે ઢોકેલી જ રાખે છે અને બહાર બનાવે છે પોતાના રસમય, પ્રાણમય, લાવમય, અનિર્મિતમય અને કોમલ છતાં સનેજ સૌન્દર્યને.

ધર્મસાધનાનો પણ ચરમ પરિચય તેની શ્રી પ્રગટ થતી હોય છે તેમાં દોષ છે. એ શ્રી એ રસની વસ્તુ છે. તેમાં અકલ્પ્ય શૈથિલ્ય અને અનિર્વચનીય માધુર્ય હોય છે તથા તેમાં નિત્ય ચક્ષુષ્ય પ્રાણની લીલા હોય છે. શુદ્ધતા અને અનત્રતા તેના સૌન્દર્યનો લોપ કરે છે, તેની સચ્ચક્ષુષ્યને રૂધિ છે, અને તેની સવેદનશક્તિને જડ બનાવી દે છે. ધર્મસાધનાનો જ્યાં ઉત્કર્ષ સધાયો દોષ છે ત્યાં ગતિની બાધા-હીનતા, બાવનું શૈથિલ્ય અને અશુભ્ય માધુર્યનો નિત્ય પિકાસ જોવા મળે છે.

નત્રતા વગર એ વસ્તુ પામી શકાતી નથી. પણ નત્રતા એટલે કેળવેલો વિનય નહિ. એટલે કે કંઈ લોકને તપાવી દીધીને પોતાને બનાવી તેને જે ધારદાર નમનીયતા આપવામાં આવે છે, તે આ નથી. સરસ સજીવ તરંગાખામાં જે નત્રતા હોય છે — જે નત્રતામાં ફૂલ ફૂટે છે, દક્ષિણનો વાસુ નૃત્યનાં અદિશન જગાડે છે, આવશ્યુની ધારા સંગીતથી મુખરિત બની જાય છે, અને સ્વર્નાં કિરણ રજુરજુતા

સિતારના સૂરથી પેઠે ફેંકાતાં હોય છે; ચારે દિશાના વિશ્વના નાના-વિધ છદો જે વિચિત્રરૂપે પ્રગટ કરે છે; જે નત્રતા સ્વાભાવિક રીતે બંધાની સાથે પોતાનો સંબંધ સ્વીકારે છે, હોદારો બણે છે, જવાબ આપે છે, આધાતને સંગીતમાં પકડી નાખે છે અને જુદાપણાને સૌન્દર્ય દ્વારા સૌતું પોતીકું બનાવી દે છે.

એક શબ્દમાં કહેવું હોય તો આ નત્રતા રસની નત્રતા છે — શિક્ષણની નત્રતા નથી. એ નત્રતા શુદ્ધ સંયમના બોળથી લચી પડેલી નથી, સરસ પ્રાચુર્યથી જ લચી પડેલી છે; પ્રેમથી, ભક્તિથી, આનંદથી, પરિપૂર્ણતાથી લચી પડેલી છે.

કઠોરતા જેમ સ્વભાવથી જ પોતાને જુદી રાખે છે, તેમ રસ સ્વભાવથી જ બીજા તરફ જાય છે. આનંદ સહેજે પોતાનું દાન કરે છે — આનંદનો એ સ્વભાવ જ છે કે તે પોતાને બીજામાં પ્રસારિત કરવાને ઇચ્છે. પણ ઉદ્ધત બનીને બેસી રહે તો કદી બીજાની સાર્થક લાભીમણી શકાતું નથી. — બીજાને મેળવવા હોય તો પોતાની જાનને નમાવવી જ પડે — એટલું જ નહિ, જે રાજ સાચો રાજ હોય તેણે પ્રજા આગળ નત્ર થવું જ પડે. રસની સમૃદ્ધિથી જે સમૃદ્ધ હોય છે તેના પ્રાચુર્યનું લક્ષણ જ નત્રતા હોય છે.

અટક છે, તેમની રાકિત અપાર છે, તેમનું એશ્વર્ય અનંત છે, એ જ્યાં વાન આપણે મન એના કરતાં ગોણુ છે; હિર નીચા નમીને સુંદર બનીને જાવમાં અને જમિમાં, દાસ્યમાં અને ગીતમાં, રસમાં અને રૂપમાં આપણી બધાની આગળ પોતાની જાતનું દાન કરવા આવ્યા છે, અને પોતાની અંદર આપણને સીને લેવા આવ્યા છે, એ જ આપણે માટે સૌથી મોટી વાન છે — તેમને સૌથી મોટો પરિચય એમાં જ રહેલો છે !

જગતમાં હિરને જો આ બે રીતે પરિચય થાય છે — એક અટક નિયમરૂપે, અને બીજો મુનમ્ત્ર સૌન્દર્યરૂપે, તેમાં નિયમ ધૂપે રહેલો હોય છે, અને સૌન્દર્યે તેને ઢાંકી રાખ્યો હોય છે. નિયમ એવો ઢંકાયેલો હોય છે કે તે છે એ શોધી કાઢ્યાં માણસને ધણે વખત લાગ્યો હતો, પરંતુ સૌન્દર્ય સદા નજરે પડતું હોય છે. સૌન્દર્ય મળવા માગે છે, પકડાવા માગે છે માટે જ એ સુંદર હોય છે. એ સૌન્દર્યમાં જ, રસમાં જ મિત્રતાનું રહસ્ય રહેલું છે.

ધર્મસંપ્રદાયમાં જ્યારે કાલ્પિત્ય પ્રધાન બની જાય છે ત્યારે તે માણસને મેળવતું નથી, તેમને છદ્મ પાડે છે. આથી કૃષ્ણસાધનાને જ જ્યારે કોઈ પોતાનું પ્રધાન અંગ બનાવી દે છે, જ્યારે તે આચાર-વિચારને જ મુખ્ય સ્થાન આપે છે, ત્યારે તે માણસો વચ્ચે ભેદ ઊભા કરે છે; ત્યારે તે નીરસ કઠોરતા બધાની સાથે મળવામાં તેને બાધા રૂપ થઈ પડે છે, તે પોતાના નિયમની અંદર પોતાને બીજાથી અલગ પાડીને પૂરી રાખે છે; અને તે આખો વખત જ્યાં ને જ્યાં રહે ■ કે રહેને નિયમમાં કંઈ ત્રુટિ આવી તો દોષમાં પડશે. — એટલા માટે જ બધાને દૂર રાખીને પોતાને સાચવી સાચવીને તેણે માથું પડે છે. એટલું જ નહિ, નિયમપાલનનો એક પ્રકારનો અહંકાર માણસને સખત બનાવી દે છે, નિયમપાલનનો લોભ તેને વગગે છે, અને એ બધા નિયમોને ધ્રુવ ધર્મ માનવાની તેને ટેવ પડી જાય છે, એટલે

જ ન્યાં એને એ નિયમનો અભાવ દેખાય છે તેને વિશે એના મનમાં અત્યંત અવરતા જન્મે છે.

યહૂદીઓ એટલા જ માટે પોતાના ધર્મના નિયમોમાં પોતાને માયાથી તે પમ સુધી જકડી રાખે છે; ધર્મના ક્ષેત્રમાં બધા માણસોને ખોટાવવા અને બધા માણસો સાથે હળવુંમળવું તેમને માટે સંભવિત નથી.

આજના હિન્દુસમાજે પણ ધર્મ વડે પોતાને દુનિયાના બધા માણસોથી અલગ પાડી નાખ્યો છે. તેના પોતામાં પણ ભાગલાનો કંઈ પાર નથી. ખરું જોતાં પોતાને બધાથી અલગ પાડવા માટે જ તેણે નિયમની વાડનિર્માણ કરી હતી. જૌદ્ધધર્મ ભારતવર્ષના માણસને બધા સાથે છૂટથી મેળવતો હતો, આજના હિન્દુધર્મના બધા નિયમસંયમ મુખ્યત્વે કરીને તેનો પ્રતિકાર કરવાના પ્રયત્ન પ્રયત્નરૂપ છે. એ પ્રયત્ન આજ દિન સુધી ટકી રહ્યો છે. એ સતત દૂર કાઢે છે, સતત ભાગલા પાડે છે, પોતાને સતત સંકુચિતતામાં ગોંધી રાખીને ઢાંકી રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ન્યાં હિન્દુનો ધર્મ હોય છે ત્યાં બદારના માણસો માટે બધા બારીબારણાં બંધ હોય છે અને ધરના માણસો માટે તે દેવળ વાડ અને દીવાલની ગરજ સારે છે.

ખીજા દેશોમાં અને ખીજા પ્રજાઓમાં પોતાનું જુદાપણું સાચવવા માટે કોઈ જાતના પ્રયત્નો નથી હોતા એમ કહી શકાય એમ નથી. કારણ, જુદાપણું સાચવવાની પણ જરૂર છે, અને એ જરૂરનો ઇન્કાર કરી શકાય એમ નથી. પરંતુ ખીજા દેશોમાં આ જુદાપણું સાચવવાનો આ પ્રયત્ન રાજકીય અને સામાજિક હોય છે અર્થાત્ એ પ્રયત્ન ત્યાં એના પોતાના નીચલા સ્થાનમાં રહેતો હોય છે.

મિલનની રૂિત જુદાપણાને સાચવવાના પ્રયત્ન કરતાં ચડિયાતી વસ્તુ છે. ગુલામ રાખવું ખૂન કરીને તેના સિંહાસન ઉપર ચડી બેસે ને જેવું અજીવન ચાલે, તેવું જ અજીવન જુદાપણાને સાચવવાનો

પ્રયત્ન જે મિત્રનધર્મને એકદમ પૂરાભવ પમાડી તેના કરતાં હિંમુ' રચાન હજારે કરી લે તે પણ ગણાય. એટલા માટે જ દૌરુષિક કે સામાજિક કે રાષ્ટ્રીય સ્વાયંભુદિ માણસને જુદાપણા તરફ આકર્ષ્યા કરે તોયે ધર્મભુદિ તેના કરતાં જાંએ જાંબી રહીને તેને વિશ્વ તરફ — વિશ્વ-માનવ તરફ સતત આહ્વાન કર્યા કરે છે.

આપણા દેશમાં આજકાલ એ જ જગ્યાએ ભંગાણ પડ્યું છે, અને એ ભંગાણમાંથી યનિએ પ્રવેશ કર્યો છે. જે ધર્મ માણસ સાથે માણસનું મિત્રન કરાવે છે, તે ધર્મને નામે જ આપણે માણસોને જુદા પાડીએ છીએ. આપણે કહીએ છીએ કે માણસના સ્પર્શથી, તેની સાથે એકાસને યેગી બોજન કરવાથી, તેનાં આણેણાં અન્નગળા લેવાથી, માણસ ધર્મગ્રાસ થાય છે. બંધનને કાપવાનું જ નેનું કામ છે, તે ધર્મ વડે જ આપણે બંધનને પાકા બનાવી દીધાં છે — એટલે કહે આપણે ઉદ્ધાર કોણ કરી શકે એમ છે ?

નવાઈની વાત તો એ છે કે, આજે આપણે આપણે ઉદ્ધાર કરવાનું કામ એવી એક વસ્તુના લાથમાં સોંપવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ, જે વસ્તુ પોતે ધર્મ કરતાં નીચા દરજ્જાની છે. આપણે ભારતવાર્ષમાં રહેતા માણસોનું માણસો સાથે મિત્રન સાધવાનો ભાર રાષ્ટ્રભાવના ઉપર નાખ્યો છે. આપણે કહીએ છીએ કે તે વગર આપણે મોટા થવાના નથી, બળવાન થવાના નથી, આપણું પ્રયોજન સિદ્ધ થવાનું નથી.

આપણે ધર્મને એવે ઠેકાણે આપી મૂક્યો છે કે, આપણે રાષ્ટ્રીય સ્વાયં અને પ્રયોજન સુધ્ધાં તેના કરતાં મોટાં ચર્ચ પડ્યાં છે. આજે રિયલિટી એવી ચર્ચ છે કે, ધર્મ આપણને જુદા રહેવા કહે છે, અને રાષ્ટ્રભાવના આપણને એક થવાને પ્રેરે છે !

પરંતુ જે મિત્રન કરાવનાર ધર્મભુદિ નથી તે મિત્રન ઉપર હું વિશ્વાસ બરોસો આધાર રાખી શકતો નથી. ધર્મમૂલક મિત્રનને જ આપણે દેશમાં પ્રતિષ્ઠિત કરી શકીએ તો જ આપણે સ્વાભાવિકપણે

મિશન તરફ જઈશું, તો જ આપણે આખો વખત વાડા બાંધવાની અને ભાગલા પડવાની વૃત્તિમાંથી છુટકારો પામીશું. ધર્મનાં સિંહદાર ખુશ્કાં હશે તો જ નાનામોટા બધા યજ્ઞોનાં આમંત્રણ પાઠવી આપણે માણસોને બોલાવી શકીશું; — નહિ તો ફક્ત પ્રયોગનનું કે રાષ્ટ્ર-ભાવનાનું ખડકીનું બાસણ માત્ર ખુશ્કું સમીપ્તું, તો ધર્મનિયમોની બાધાઓને વટાવીને તે સાંકડે માર્ગે ચઢીને આપણા દેશના આટઆટલા પ્રબોદો અને પ્રાર્થકો, અને વિરોધવિચ્છેદ અંદર ગરી શકશે નહિ. — મળી શકશે નહિ.

ધર્મપ્રવૃત્તિના ઇતિહાસમાં હમેશા એવું જોવામાં આવે છે કે, ધર્મ જ્યારેજ્યારે પોતાની રસ-મૂર્તિ પ્રગટ કરે છે ત્યારેત્યારે તે બંધનોને તોડી નાખે છે અને બધા માણસોને એક કરવા તરફ આગળ વધે છે. ખ્રિસ્તે જે પ્રેમભક્તિરસની રેસ વહેવડાવી હતી તે યહૂદી ધર્મના કડિત શાસ્ત્રબંધનમાં પોતાને બાંધી રાખી શકી નહોતી, અને તે જ ધર્મ આજ સુધી પ્રબળ રાષ્ટ્રોના સ્વાર્થની જંગલોને સિધ્ધિ કરવાના પ્રયત્નો સતત કર્યા કરે છે, આજ સુધી બધા સંસ્કાર અને અભિ-માનની બાધાઓને ભેદીને માણસની સાથે માણસનું મિશન કરાવવાની દિશામાં પોતાની આકર્ષણ શક્તિનો ઉપયોગ કર્યા કરે છે.

બૌદ્ધ ધર્મના મૂળમાં એક કંઠાર તત્ત્વજ્ઞાન રહેલું છે, પણ તે તત્ત્વજ્ઞાને માણસોને એક નથી કર્યાં. પણ તેમાં રહેલી મૈત્રીની અને કરુણાની ભાવનાએ અને હુદ્દદેવની વિશ્વવ્યાપી હૃદયની વિરાગતાએ જ માણસ માણસ વચ્ચેના ભેદોને જૂંસી નાખ્યા છે. નાનકે શું કે રામાનંદે શું, કમ્પીરે શું કે ચૈતન્યે શું, બધાએ જ રસના આધાત-થી બંધા તોડી નાખીને બધા માણસોને એક કેદાણે હાક મારી હતી.

એટલે હું કહેતો હતો કે ધર્મ જ્યારે આચારનો, નિયમનો, શાસનનો આશ્રય લઈને કંઠણ જની જાય છે, ત્યારે તે માણસોમાં

ભાગ્યના પાટી નાખે છે, પરંપરાની વચ્ચે અવરજવરના માર્ગો બંધ કરી દે છે. ધર્મમાં જ્યારે રસની ઝડી વરસે છે ત્યારે જે ખાઈઓ એકબીજા વચ્ચે વ્યવધાનરૂપ હતી તે જ ભક્તિના પ્રવાહથી, પ્રેમની રેણથી ભરાઈ જાય છે અને તે પૂર્ણતામાં જુદાપણાની અચૂંત સીમાઓ જ ચૂંત બનીને આગળ વધીને બધાંનું મિશ્રન કરાવવા છૂટે છે, સામસામા કાંઠાને એક કરી દે છે અને દુર્લભ દૂરને આનંદવેગથી નિકટ બનાવી દે છે. માણસ જ્યારેજ્યારે સાચી રીતે, ગંભીર રીતે મળ્યા છે ત્યારેત્યારે કોઈ એક વિપુલ રસના આવિર્ભાવથી જ મળ્યા છે, પ્રયોજનથી મળ્યા નથી, તત્ત્વજ્ઞાનથી મળ્યા નથી, આચારના શુદ્ધ શાસનથી મળ્યા નથી.

ધર્મનું ચરમ લક્ષ્ય જ જે ઈશ્વર સાથે મિશ્રન સાધવાનું હોય, તો સાધકે એ વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે, કેવળ વિધિબદ્ધ પૂજા, અર્ચના, આચાર, અનુષ્ઠાન કે શૌચ દ્વારા એ બની શકે એમ છે જ નહિ. એટલું જ નહિ, એ તો મનને કઠોર બનાવી દઈને બીજી મુશ્કેલી બીજી કરે છે, અને ધાર્મિકતાનો અહંકાર જાગ્રત થઈને ચિત્તને સંકુચિત બનાવી દે છે. હૃદયમાં રસ હશે તો જ ઈશ્વરની સાથે મિશ્રન થશે, બીજા કશાથી નહિ થાય.

પરંતુ આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઈશે કે, ભક્તિરસની, પ્રેમરસની જે બાજુ સંભોગની છે, કેવળ તેને જ સર્વેસર્વો બનાવી દઈશું તો દુર્બલતા અને વિકાર પેદા થશે. એમાં એક શક્તિની બાજુ પણ રહેલી છે. તેના વગર રસથી માણસ દુર્ગતિને પામે છે.

ભોગ એ જ કષ્ટ પ્રેમનું એકમાત્ર લક્ષણ નથી. પ્રેમનું એક પ્રધાન લક્ષણ એ છે કે, પ્રેમ આનંદપૂર્વક દુઃખને સ્વીકારી લે છે. કારણ, દુઃખ વડે જ, લાગ વડે જ તે પૂર્ણ સાર્થકતા પામે છે. ભાવાવેશમાં નહિ — સેવામાં, કર્મમાં જ તેનો પૂર્ણ પરિચય રહેલો છે. એ દુઃખ મારફતે, કર્મ મારફતે, તપસ્યા મારફતે જે પ્રેમનો પરિ-

પાક થયો હોય છે તે પ્રેમ જ વિશુદ્ધ રહે છે, અને તે પ્રેમ જ સર્વાંગસંપૂર્ણ બની જાય છે.

આ દુઃખનો સ્વીકાર એ જ પ્રેમના માથા પરનો મુગટ છે; એ જ એનું ગૌરવ છે. ત્યાગ મારફતે જ તે પોતાને પ્રાપ્ત કરે છે; વેદના દ્વારા જ તેના રસનું મંથન થાય છે; સાધ્વી સતીને જેમ સંસારનાં કર્મો મક્કિન બનાવતાં નથી, તેને વધારે દેહીપ્રમાન બનાવે છે, સંસારનાં મંગલ કર્મ જેમ તેના સતીપ્રેમને સાચક બનાવ્યા કરે છે, તે જ રીતે જે સાધકનું ચિત્ત ભક્તિથી ભરપૂર બની ગયું છે, તેને માટે કર્તવ્યનું શાસન શૂંખસારૂ નથી, — એ તો તેના અક્ષંકાર રૂપ છે; દુઃખથી તેનું છવન નથી નથી પણ, દુઃખથી જ તેની ભક્તિ ગૌરવમયિત બની જાય છે. એથી કરીને માનવસમાજમાં કર્મકાંડ ત્યારે અત્યંત પ્રબળ બનીને મનુષ્યત્વને જોગથી કચડી નાખે છે, ત્યારે કેટલાક બળવાખોર આત્માઓ જ્ઞાનની મદદથી કર્મમાત્રને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખવાના અને દુઃખમાત્રનો સંપૂર્ણ નાશ કરવાના પ્રયત્નમાં લાગી જાય છે. પરંતુ જેમણે ભક્તિ દ્વારા પૂર્ણતાનો સ્વાદ આપ્યો છે તેઓ કરાનો જ અસ્વીકાર કરવાની જરૂર જોતા નથી — તેઓ અનાપાસે કર્મને માથે ચડાવી લે છે અને દુઃખને વધાવી લે છે. નહિ તો તેમની ભક્તિનું માહાત્મ્ય જ રહેતું નથી, ભક્તિનું અપમાન થાય છે; ભક્તિ બહારના બધા અભાવ અને આધાત દ્વારા જ પોતાની અંદરની પૂર્ણતાને પોતાની આગળ પુરવાર કરવા ઇચ્છે છે — દુઃખમાં નમ્રતા અને કર્મમાં આનંદ એ જ એના ઐશ્વર્યનાં ચિહ્ન છે. કર્મ માણસને બંધનમાં નાખે છે અને દુઃખ તેને ખીડા દે છે, પણ રસના આવિર્ભાવથી માણસની આ સમસ્યા બિચકુલ લોપ પામે છે, પછી કર્મ અને દુઃખમાં જ માણસ સાચી રીતે પોતાની મુક્તિનો અનુભવ કરે છે. વસંતના ઉત્તાપથી પર્વતના ચિખર ઉપરનો જરૂર જ્યારે રસ રૂપે ઓગળી જાય છે, ત્યારે ચાંદ્રવામાં જ તેની મુક્તિ રહેલી હોય છે, નિશ્ચયતા એ જ તેનું બંધન હોય છે; તે વખતે અચાક આનંદ

પૂર્વક દેશદેશાંતરને કુળકુળ કરતો કરતો તે ચાલ્યો જાય છે; તે વખતે કાંકરા અને પથરા જેમજેમ તેના માર્ગમાં અવરોધ જિભા કરે છે તેમતેમ તેનું સંગીત જાગી જીઠે છે અને તેનું મૂલ્ય જિભારાઈ જાય છે.

બરફનો એક ગટ્ટો અને ઝરણું એ બે વચ્ચે તફાવત શો છે? તો કે, બરફના ગટ્ટોમાં પોતાનામાં ગતિ નથી હોતી. તેને બાંધીને, તાણીને લઈ જઈએ તો જ તે ચાલે છે. એટલે 'આશ્રય' એ જ તેના બંધનનો પરિચય આપે છે. એટલા માટે બહારથી તેને ધક્કા મારીને ચલાવતા લઈ જઈએ છીએ ત્યારે પ્રત્યેક આધાતથી તે ભાંગી જાય છે, તેનો ક્ષય થતો રહે છે — એટલા માટે આશ્રવામાંથી અને આધાતમાંથી છુટકારો મેળવીને સ્થિર નિશ્ચય ચર્ચને થડી રહેવું એ જ તેને માટે સ્વાભાવિક અવસ્થા છે.

પરંતુ ઝરણાની ગતિ તેની પોતાની હોય છે, — એટલે એ ગતિમાં જ તેની વ્યાપ્તિ, શુક્તિ અને સૌંદર્ય રહેલાં છે. એટલે ગતિના માર્ગમાં તે જેમ જેમ આધાત પામે છે તેમ તેમ તેનું શૈથિલ્ય વધે છે. બાધાથી તેને તુકસાન નથી, આશ્રવામાં તેને થાક નથી.

માણુસમાં પણ ત્યારે રસનો આવિર્ભાવ થયો નથી હોતો ત્યારે તે જડ પિંડ જેવો હોય છે. તે વખતે ક્રુધા, તૃપ્ત્યા, જય, ચિંતા એ જ તેને ધક્કા મારીમારીને કામ કરાવે છે, એ કામમાં તેને કમલે ને પગલે થાક લાગે છે. એ નીરસ અવસ્થામાં માણુસ અંતરની નિશ્ચિન્તામાંથી બહાર પણ સતત નિશ્ચિન્તા ફેલાવ્યા કરે છે. તે વખતે તે ઝીણી ઝીણી આગતોમાં, આચારવિચારમાં, શાસ્ત્રશાસનમાં ભરાઈ પડ્યો હોય છે. તે વખતે માણુસનું મન ગતિહીન હોય છે એટલે બહાર પણ તે મુરકેટાટ બધાથેલો હોય છે. તે વખતે તેને ખાવામાં પીવામાં, જીવામાં બેસવામાં બધામાં જ બંધન હોય છે. તે વખતે તે એવાં બધાં નિર્ચક કમોંતિ સ્વીકારી લે છે, જે તેને આગળ વધવા દેતાં નથી, જે તેને ધાંતીના બગદની પેઠે એક જ. જગ્યાએ ફેરવ્યા કરે છે.

રસનો આવિર્ભાવ થતાં માણસની જડતા દૂર થઈ જાય છે. એટલે પછી ચાલવું એ તેને માટે અસ્વાભાવિક નથી રહેતું; પછી અગ્રગામી શક્તિના આનંદથી જ તે કર્મ કરે છે, સર્વજની પ્રાણ-શક્તિના આનંદથી જ તે દુઃખનો સ્વીકાર કરે છે.

. ખરું જોતાં માણસની મુખ્ય સમસ્યા એ નથી કે કઈ શક્તિ વડે તે દુઃખનો સંપૂર્ણપણે નાશ કરી શકશે.

તેની સમસ્યા તો એ છે કે કઈ શક્તિ દ્વારા તે દુઃખને સહેસાઈથી સ્વીકારી લઈ શકે. દુઃખનો નાશ કરવાનો માર્ગ જોઈને બતાવવા માગે છે, તેઓ બહુને જ બધા અનર્થનું મૂળ કહીને તેનો એકદમ લોપ કરવાનું કહે છે; જોઈને દુઃખનો સ્વીકાર કરવાની શક્તિ આપવા માગે છે તેઓ બહુને પ્રેમ દ્વારા પરિપૂર્ણ બનાવી તેને સાર્થક બનાવી દેવાનું કહે છે. અર્થાત્ ગાડીઓથી ઘોડાને છોડી નાખવો એ જ ગાડીને ખાડામાં પડતી બચાવવાનો સાચો ઉપાય નથી. ઘોડા ઉપર સારથિને બેસાડવો એ જ ગાડીને આશ્વત્થમાંથી બચાવવાનો અને તેને મુકામ તરફ ચલાવવાનો સાચો ઉપાય છે. એથી કરીને માણસની ધર્મ-સાધનામાં ક્યારે ભક્તિનો આવિર્ભાવ થાય છે, ત્યારે સંસારમાં જે કંઈ છે તે બધું જ કાયમ રહેવા છતાં માણસની બધી સમસ્યા ઊકડી જાય છે — પછી કર્મમાં તેને આનંદ આવે ॥ અને દુઃખમાં તેને ગૌરવ લાગે છે; પછી કર્મ જ તેને મુક્તિ આપે છે અને દુઃખ તેને ક્ષતિનું કારણ રહેતું નથી.

૧૧૩

ગુહાહિત

૨૩મી થિય ૧૯૧૬

ઉપનિષદમાં તેને વિષે કશું છે — ગુહાહિતં ગદ્ગંધમ્ — અર્થાત્ તે શુદ્ધ છે, ગંધીર છે. તે કેવળ બહારથી દેખાતું નથી, તે છુપાયેલું છે. બહાર જે કંઈ પ્રગટ છે, તેને જાણવા માટે આપણી પાસે ઇન્દ્રિયો છે — તે જ રીતે જે ગૂઢ છે, જે ગંધીર છે, તેના અનુભવ કરવા માટે જ આપણી પાસે ગંધીરતર અંતરિન્દ્રિય છે. તે જો ન હોત તો એ તરફ આપણે જૂઠ્ઠાથી પણ મોં ફેરવવા નહિ; ગદ્ગંધને પામવા માટે આપણને બેથ પણ તૃપ્તિ ન હોત.

એ અગોચરની સાથે યોગ સાધવા માટે આપણી પાસે વિશેષ અંતરિન્દ્રિય છે એટલા માટે જ માણસ આ જગતમાં જન્મીને કેવળ બહારની વસ્તુથી સંતોષ પામીને બેસી રહેતો નથી. એટલે તે ચારે ઢોર શોધાશોધ કરે છે, દેશવિદેશમાં બટકે છે, ફેરે ફેરે ફરીને બેસી શકતો નથી. ક્યાંથી એ આ શોધી શકવાનો પરવાનો લઈને દુનિયામાં આવી પહોંચ્યો? જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં આપણને સંપૂર્ણ પ્રાપ્ત થતું નથી — જે પ્રાપ્ત થતું નથી તેમાં જ આપણી ખરી મેળવવાની વસ્તુ રહેલી છે, એવી એક વિચિત્ર ખાતરી માણસના મનમાં શી રીતે જન્મી?

પશુઓના મનમાં તો એ ગ્રેરણા નથી. જે ઉપર છે તેટલામાં જ તેમની પ્રવૃત્તિ મર્યાદિત છે — એક ક્ષણભર પણ તેમને એવો વિચાર આવતો નથી કે જે દેખાતું નથી તેને પણ શોધવું જોઈએ, જે પ્રાપ્ત થતું નથી તેને પણ મેળવવું જોઈએ. તેમની ઇન્દ્રિયો એ બહારના પદાર્થો આગળ જ ધંબી ગઈ છે. તેની પાર જઈ શકતા નથી એનું તેમને લગાડે દુઃખ નથી.

પણ આ એક આશ્ચર્યની વાત છે કે માણસને પ્રગટ કરતાં ગોપનની ઇચ્છા લગારે ઓછી હોતી નથી. — એટલું નહિ, વધારે હોય છે. તેની બધી ઇન્દ્રિયોની સાક્ષી વિરુદ્ધમાં હોવા છતાં માણસ કહે છે કે ‘હું જોઈ શકતો નથી પણ બીલું કંઈક છે, હું સાંભળી શકતો નથી, પણ બીલું કંઈક છે.’

જગતમાં એવી અનેક ગુપ્ત વસ્તુઓ છે, જેનું આગાહન ઉપાડી લેતાં જ જે પ્રત્યક્ષગોચર બની જાય છે, પણ આ તેવું નથી — એ દશાથી ટંકાયેલું છે માટે ગુપ્ત છે એમ નથી, એ ગભીર છે માટે ગુપ્ત છે, એટલે એને જ્યારે આપણે જાણવા પામીએ છીએ ત્યારે પણ એ ગભીર જ રહે છે.

ગાય ઉપર ઉપરથી ધાસ કાતરી ખાય છે, જૂંડ દાંત વડે જમીન તોડીને તે ધાસનાં મૂળ ઉખાડીને ખાઈ જાય છે, પરંતુ અહીં ઉપરના ધાસમાં અને નીચેના મોચમાં કોઈ પ્રકૃતિગત ભેદ નથી. બંને સ્પર્શ-ગમ્ય છે અને બંને વડે સરખું જ પેટ ભરાય છે. પરંતુ માણસ ગોપનમાંથી જે સોધી કાઢે છે તેને જે પ્રગટ છે તેની સાથે સંબંધ છે, પણ સાદૃશ્ય નથી. તે ખાણમાંથી ખનિજની પેઠે ખોદી લાવીને ભંડારમાં ભરવાની વસ્તુ નથી. તેમ છતાં માણસ તેને રત્ન કરતાં વધારે મૂલ્યવાન સમજે છે.

એનો અર્થ એટલો જ કે માણસને એક અંદરની ઇન્દ્રિય છે, — તેની જૂખ પણ અંદરની છે, તેનું ખાણ પણ અંદરનું છે અને તેની તૃપ્તિ પણ અંદરની છે.

એટલા માટે જ માણસ આંખથી જે દેખાય છે તેને ભેદવાને માટે એકાગ્ર દષ્ટિએ જોઈ રહ્યો છે. એટલા માટે માણસ, આકાશમાં તારા છે એટલું માત્ર જોઈને જ પૃથ્વી તરફ નજર ફેરવી લેતો નથી — એટલા માટે જ દૂરદૂરના જૂનાકાળમાં ખાદિયાની મરુભૂમિમાં

થેટાં ચરાવનાર ભરવાડોએ થેટાં ચરાવનાં ચરાવનાં બધરાતના આકાશ-
ના પૃથ ઉપર નક્ષત્રોતું રહસ્ય પાંચવા માટે રાતની રાત અનિમેષ
નિદ્રાદીન નેત્રે પસાર કરી છે, — તેમનાં જે થેટાં ચરાવનાં દતાં તેમાંથી
હોઈને એક વાર સુધ્ધાં એ તરફ જોવાની જરૂર જણાઈ નહોતી.

પરંતુ માણસ જે જુએ છે તેની ગુદાદિત બાહ્ય પણ જોવા
જાય છે, તે વગર તેને કેમે કેમો જાં પ વળતો નથી.

આ અગોચરનો પ્રદેશ શોધનાં શોધતાં માણસે કેવળ સત્યને જ
ખુણ્ણું કયું છે, એમ કહી શકાય એમ નથી. કેટકેટલી જૂઓમાં ધર્મને તે
ગણે છે, તેનો કંઈ પાર નથી. ઇન્દ્રિયગોચર વસ્તુઓના ક્ષેત્રમાં તેને
ઇન્દ્રિયની સદાય છાં તે રોજરોજ એક વસ્તુને બીજી તરીકે જુએ
છે. કેટકેટલી જૂઓને તેણે વટાવરી પડે છે તેનો કંઈ દિસાવ નથી, તેમ
છતાં પ્રત્યક્ષના ક્ષેત્રને કંઈ એકદમ મિથ્યા કહીને ઉઝાવી દઈ શકાય
એમ નથી. તે જ પ્રમાણે અગોચરના ક્ષેત્રમાં પણ જ્યાં આપણે જોવાન-
ને શોધતા હોઈએ છીએ, ત્યાં આપણે અનેક વખતે સત્ય તરીકે
સ્વીકારી લઈએ છીએ, એ વાતમાં શક નથી. એક સમયે વિશ્વના
વ્યાપારોના મૂળમાં આપણે કેટકેટલાં ભૂતપ્રેત અને કેટકેટલી અદ્ભુત
કાવ્યનિક મૂર્તિઓને માની લીધાં દતાં તેનું કંઈ ઠેકાણું નથી, પરંતુ
એટલા માટે માણસની એ મનોવૃત્તિનો ઉપદાસ કરવાને કંઈ કારણ
નથી. જોડા પાણીમાં જાળ નાખનાં તેમાં કાદવ અને છીપડાં ભરાઈ
આવે તેટલા ઉપરથી જ જાળ નાખવાના પ્રયત્નનો વિચાર ન કરી
શકાય. એ જ રીતે માણસ અગોચરને તળિયે જે જાળ નાખે છે,
તેમાંથી આજ સુધી કાદવ પુષ્કળ નીકળ્યો છે — પરંતુ તેમ છતાં
આપણે એની અવમણના કરી શકતા નથી. જે બધું દેખાય છે તેના
કરતાં વધારે જોવાની અને જે બધું પ્રાપ્ત થાય છે તેના કરતાં વધારે
પ્રાપ્ત કરવાની દિશામાં માણસ પોતાના પ્રયત્નને પ્રેરતો રહે છે, એ
જ એક આશ્ચર્યની વાત છે; — આદિકાના જંગલી ખર્ખર લોકોમાં

પણ ત્યારે એ પ્રયત્ન જોવા મળે છે ત્યારે તે લોકોનો અદ્ભુત વિશ્વાસ અને વિકૃત કદરૂપી દેવમૂર્તિ જોઈને પણ માણસની આ અંદર રહેલી શક્તિના એક પ્રકારના વિશેષ ગૌરવનો અનુભવ થયા વગર રહેતો નથી.

માણસની એ શક્તિ સત્ય છે — અને એ શક્તિ સત્યનો જ ગોપનતામાંથી ઉદ્ધાર કરવા માટે અને માણસના ચિત્તને ગભીરતાના વાસ્તવ્યમાં સર્જી જવા માટે છે.

એ શક્તિ માણસને મન એટલી તો સાચી છે કે, એને વિજયી બનાવવા માટે માણસ મુશ્કેલીની કોઈ પણ બાધાનો સ્વીકાર કરતો નથી. આ બાબતમાં સમુદ્ર કે પર્વતનો નિષેધ માણસ આગળ નકામો નીવડે છે, એમાં ભય તેને રાહી રાખી શકતો નથી, વારંવાર મળતી નિષ્ફળતા તેની ગતિને રૂંધી શકતી નથી; — એ શક્તિની પ્રેરણાથી માણસ પોતાના સર્વસ્વનો સાગ કરે છે, અને અનાયાસે પ્રાણ પણ અર્પી દઈ શકે છે.

માણસ તો દ્વિજ છે; તેના જન્મ એ છે; એકમાં તે પ્રગટ છે અને બીજામાં તે શુદ્ધાદિત છે, ગભીર છે. એ બહારનો માણસ ટકી રહેવા માટે પ્રયત્ન કરે છે, એટલે તેને ચારે કોર ફેટફેટલો સંપ્રદ કરવો પડે છે, ફેટફેટતા સંપ્રાપ્ત બેસવા પડે છે, તે પ્રમાણે વળી અંદરનો માણસ ટકી રહેવા માટે સતત ઝૂંઝતો હોય છે. તેનાં જે અન્નપાણી છે તે બહારનું જીવન ટકાવી રાખવા માટે અનિવાર્યપણે આવશ્યક નથી, તેમ છતાં માણસ એ ખોરાક મેળવવા માટે પોતાના બહારના જીવનનો ત્યાગ કરે છે. આ અંદરના જીવનનો માણસ અનાદર નથી કરતો. — એટલું જ નહિ, તેનો જ વધારે આદર કરે છે, અને એમ જોયો કરે છે તેઓ જ સમ્યક્તાના સર્વોચ્ચ શિખરે ચઢવા પામે છે. માણસ બહારના જીવનને ત્યારે અત્યંત મહત્ત્વનું બનાવી મૂકે છે ત્યારે બધી બાબતો તે નીચો પડે છે. માણસોનો પુરુષાર્થ ત્યારે દુર્ભગ તરફ, ગોપન તરફ, ગભીરતા તરફ આકર્ષાય છે, ત્યારે જ માણસ મોટો બની જાય.

છે, — જૂમાની દિશામાં આગળ વધે છે, — ત્યારે જ માણસનું ચિત્ત સવિતાભાવે જનમત થતું રહે છે. જે શુભ છે, જે પ્રત્યક્ષ છે, તે માણસની સમસ્ત ચેતનાને કામ આપી શકતું નથી, એટલા માટે કેવળ એકલી એ જ દિશામાં આપણું મનુષ્યત્વ સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી.

એનો અર્થ એ થયો કે માણસની અંદર પણ એક સત્તા છે, જે શુદ્ધાદિત છે; તે ગંભીર સત્તા જ વિશ્વવ્યાપ્તના જે શુદ્ધાદિત છે તેની સાથે જ કામ પાડે છે — એ જ તેનું આકાશ છે, એ જ તેનો વાયુ છે, એ જ તેનો પ્રકાશ છે, તેમાં જ તેની ગતિ છે, એ શુદ્ધાભાસ જ તેનો ભોલ છે.

ત્યાંથી તેને જે કંઈ મળે છે તેની વૈશ્વિક પ્રાપ્તિ સાથે વૃદ્ધિના જ કરી શકાતી નથી — તેને માપીને જોખીને જોવાનો કોઈ ઉપાય નથી — કોઈ સ્થૂલદષ્ટિ બ્રહ્મા જે તેનો ઇન્કાર કરી બેસે, એમ કહે કે ‘તને શું મળ્યું જરા જોવા દે તો.’ — તો આપણે બારે મુસ્કેલીમાં મુકાર્ધ જઈએ. એટલું જ નહિ, જે વૈજ્ઞાનિક સત્ય છે, પ્રત્યક્ષ સત્ય જ જેનો પાયો છે, તેની બાબતમાં પણ પ્રત્યક્ષતાની સ્થૂલ હક આપતી નથી. આપણે, બારે વસ્તુ હાથમાથી પડતી બતાવી શકીએ છીએ, પણ શુદ્ધતાકર્ષણ બતાવી શકતા નથી. અત્યંત મૂઠ માણસ પણ જો એમ કહે કે ‘મારે સમુદ્ર જોવો છે, દિમાગય પર્વત જોવો છે,’ તો તેને આપણે એનું નથી કહેવું પણ કે ‘પહેલાં તારી આંખ મોટી બનાવ, ત્યારે પછી તને સમુદ્ર બતાવી શકીશું.’ — પણ એ મૂઠ જ ત્યારે જુવિઘાની વાત પૂછે ત્યારે તેને કહેવું જ પડે કે ‘જરા થોભ, પહેલેથી સરખાત કરવી પડશે; પહેલાં તારા મનને સંસ્કારમુક્ત બનાવ ત્યાર પછી તને એમાં દાખલ થવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થશે. અર્થાત્ કેવળ આંખ ઉઘાડી રાખ્યે જ નહિ ચાલે, કેવળ કાન ખુલ્લા રાખ્યે જ નહિ ચાલે, તારે શુદ્ધામાં પ્રવેશ કરવો પડશે.’ મૂઠ

જે એમ કહે કે 'ના, હું સાધના કરવા તૈયાર નથી, એ બધું જ તમે મને આંખે જોયેલી અને કાને સાંભળેલી વસ્તુ જેવું સહેલું કરી આપો,' તો કાં તો તેને જૂઠ્ઠી બોળવવા પડે અથવા તેની વિનંતી સાંભળવી એ પણ વખત વેડી નાખવા બરાબર છે એમ માનવું પડે.

એમ જો હોય તો તો ઉપનિષદમાં જેને ગુહાહિતં ગહવેન્દ્રમ્ કહ્યું છે, જે ગભીરતમ છે, તેને આંખેકાને જોવાસાંભળવાની વસ્તુ બનાવી બહાર આણી આપવાની આપણી વિચિત્ર હક ચાલી જ ન શકે. એ હક પૂરી કરી શકે એવા ગુરુને આપણે ધણી વાર શોધીએ છીએ, પણ જો ઠાઈ ગુરુ કહે કે 'વારુ, એ વસ્તુ હું ખૂબ સહેલી કરી આપું છું' — અને જે નિહિનં ગુહ્યવામ્ છે તેને આપણી આંખ આગળ મરજીમાં આવે તેવા એક રૂપે ખડું કરી દે, તો આપણે કહેવું જ પડે કે, તેણે અસત્ય વડે જે ગોપન છે તેને વધારે ગોપન બનાવી દીધું. આવે પ્રસંગે શિષ્યને એમ જ કહેવું જોઈએ કે, માણસ જ્યારે એ ગુહાહિતને, એ ગભીરને ઇચ્છે છે, ત્યારે એ ગભીર છે માટે જ એને ઇચ્છે છે, — એ ગભીર આનંદ ખીબ કરાથી મળતો નથી માટે જ તેને ઇચ્છે છે, — આંખે દેખાય અને કાને સંભળાય એવી વસ્તુઓ જગતમાં ઘણી છે, તેને માટે આપણો બહારનો માણસ રાતદહાડો ભટક ભટક કરે છે, પરંતુ આપણો અંતરતર ગુહાહિત તપસ્વી એ કશું ઇચ્છતો નથી માટે જ એકાગ્ર મને એ અદ્વિત તરફ ચાલ્યા કરે છે. તારે જો તેને મેળવવું હોય તો ગુહામાં પ્રવેશ કરીને તેની સાધના કર — અને જ્યારે તે તને પ્રાપ્ત થશે ત્યારે તારા 'ગુહાશય' રૂપે જ પ્રાપ્ત થશે; બીજો રૂપે જે તેને મેળવવા ઇચ્છે છે, તે તેને મેળવવા માગતા જ નથી, તેઓ કેવળ વિષયને જ બીજો નામે મેળવવા ઇચ્છે છે. માણસ બધી પ્રાપ્તિ કરતાં જેને મેળવવા વધુ ઇચ્છે છે, તે મેળવવું સહેલું છે એમ માનીને તેને ઇચ્છતો નથી — પણ તે જુમા છે માટે તેને ઇચ્છે છે. જે જુમા છે તે સર્વ જ ગુહાહિત હોય છે,

શું સાદિત્યમાં, કે શું ઇતિદાસમાં, શું દગામાં કે શું ધર્મમાં કે શું કર્મમાં.

આ જે સૌથી મોટું છે, સૌથી ગંભીર છે, તેને જ મેળવવા ઇચ્છું એમાં જ એક પ્રકારની સાર્થકતા રહેલી છે. એ બૃહાની આકાંક્ષા સેવવી એમાં જ આત્માની મદત્તા છે — મૂંઝવણનું નાલ્પે મુક્તમણિ — એમ માણસ દલી શક્યો છે એમાં જ તેનું મનુષ્યત્વ છે. નાની વસ્તુમાં તેને સુખ નથી, સહેલી વસ્તુમાં તેને સુખ નથી, એટલા માટે જ તે ગંભીર વસ્તુને મેળવવા ઇચ્છે — તેમ છતાં જો તમે કહો કે ‘માગ દાઘની દઘેળીમાં સહેલાઈથી આળી આપો’ — તો એનો અર્થ એ થયો કે તમે કોઈ બીજી જ વસ્તુ માગો છો.

ખરું જોનાં, જે સહેલું છે, અર્થાત્ જોને આપણે અનાયાસે જોઈએ છીએ, અનાયાસે સાંભળીએ છીએ, અનાયાસે સમજીએ છીએ, એના જેવું કંઈ કોઈ આવરણ નથી. જે ગંભીર છે તે એ અતિ-પ્રવ્યક્તગોચર સહેલા દારા જ પોતાને ઢાંકી રાખે છે. લાંબા સમયની બહુ મહેનતને અંતે એ સહેલાઈથી દેખાય છે, સંભળાય છે તેનું આવરણ બેઠીને માણસે વિચિત્રતા સત્ત્વને, દર્શનના તત્ત્વને ભાળ્યું છે, અને જે કંઈ ખરેખર મેળવવા જેવી પ્રાપ્તિ છે તે મેળવી છે.

એટલું જ નહિ, કર્મક્ષેત્રમાં પણ માણસ બહુ સાધનાને અંતે પોતાની સ્વાભાવિક વૃત્તિને બેઠીને અંતે કર્તવ્યની ભાવનાને પહોંચી શક્યો છે. માણસ પોતાની સ્વાભાવિક બૂખતરસને જ વગર વિચારે સ્વીકારી લઈ પરુની પેઠે સ્વાભાવિક જીવનને જ સ્વીકારી લેતો નથી; એટલા માટે જ છેક બાળપણથી સદૃશ વૃત્તિ ઉપર વિજ્ય મેળવવાનું શિક્ષણ લઈ તેણે કઠોર સંત્રાપ કરવો પડે છે — વારંવાર પરાજય પામ્યા છતાં તે પરાજયને સ્વીકારી લઈ શકતો નથી, કેવળ ચારિત્રમાં અને કર્મમાં જ નહિ, હૃદયના ભાવની બાબતમાં પણ માણસ સદૃશને અતિક્રમી જવાને માગે આગમ વધી રહ્યો છે; પ્રેમને માણસ

પોતામાંથી પરિવારમાં, પરિવારમાંથી દેશમાં, દેશમાંથી સમસ્ત માનવ-સમાજમાં વિસ્તારવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ દુઃસાધ્ય સાધનામાં તે ગમે તેટલો નિષ્ફળ જાય, તેમ છતાં એને વિશે તે અશ્રદ્ધા શ્રેયી શકે એમ નથી; તેણે એમ કહેવું જ પડશે, ‘જોકે સ્વાર્થ માટે માટે અત્યંત પ્રત્યક્ષ અને સહજ છે અને પરાર્થ ગૂઢ અને દુઃસાધ્ય છે, તેમ છતાં સ્વાર્થ કરતાં પરાર્થ જ વધારે સાચો છે.’ અને એ દુઃસાધ્ય સાધના દ્વારા જ માણસની શક્તિ સાર્થક થાય છે -તેથી તે ગંભીરતર આનંદ પામે છે, અર્થાત્ એ કહેણ વ્રત જ આપણા શુદ્ધાદિત માણસનું સાચું જીવન છે — કારણ, તેને માટે નાલ્પે શુભમસ્તિ.

જ્ઞાન, ભાવ અને કર્મની વ્યાખ્યામાં માણસને જો સર્વત્ર આ વાત લાગુ પડતી હોય, જ્ઞાનમાં, ભાવમાં અને કર્મમાં સર્વત્ર જ જો માણસ સહજને અતિક્રમીને ગંભીરની દિશામાં પ્રયાણ કરીને જ સમસ્ત એવને પ્રાપ્ત કરતો હોય, તો દેવજ પરમાત્માની વ્યાખ્યામાં જ શું માણસ દીન-ભાવે સહજની માગણી કરીને પોતાના મનુષ્યત્વને વ્યર્થ બનાવશે ? માણસ જ્યારે પૈસા મેળવવા માગે છે ત્યારે તે એવું કહેતો નથી કે, ‘શિપિયાને કાંકરા બનાવી દો જેથી હું સહેલાઈથી મેળવી શકું.’ — શિપિયા મેળવવા મુશ્કેલ છે માટે આપણે તેની મજા કરીએ છીએ; શિપિયા કાંકરાની જેમ સુમલ થઈ જતાં જ માણસ તેની મજા કરતો બંધ પડી જશે. તો પછી ઈશ્વરની વ્યાખ્યામાં જ શા માટે આપણે બિલ્લટી વાત કરીએ ? શું કરવા કહીએ કે ‘ઈશ્વરને અમે સહેલાઈથી અર્થાત્ સસ્તામાં મેળવવા માગીએ છીએ ?’ આપણે શા માટે કહીએ કે ‘અમે તેનું બધું અસીમ મૂલ્ય દરી લઈને તેને હાથમાં લઈને કરતા કરીશું ?’

ના, આપણે કદી પણ એવું ઇચ્છીશું નહિ. ઈશ્વર તો આપણી જન્મભરની સાધનાની વસ્તુ છે, એમાં જ આપણો આનંદ રહેતો છે. તેનો અંત નથી, અંત નથી જીવનનો અંત આવી વ્યય તોયે એનો

૧૧૪

દુર્લભ

ધ્વિરમાં મનને સ્થિર કરી શકતો નથી, મન વિદિષ્મત યર્ષભય છે, એવું ધણાને મોટે સાંભળીએ છીએ.

‘હું’ અમુક કરી શકતો નથી’ એમ જ્યારે આપણે કહીએ છીએ ત્યારે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે હું સહેજાઈથી અમુક કરી શકતો નથી. જે રીતે આપણે શ્વાસ લઈએ છીએ, એમાં કોઈ સાધનાની જરૂર પડતી નથી, તે રીતે આપણે ધ્વિરને આપણી એનનામાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી.

પણ પહેલેથી જ માણસને માટે કશું જ સહેજું નથી હોતું; ઇન્દ્રિયાનુભવથી માંડીને ધર્મશુદ્ધિ સુધી બધું જ માણસે એટલે દૂર સુધી તાણીને લઈ જતું પડે છે કે, માણસ બનતું એ બધી બાજુથી તેને માટે કંઈ સાધનાનો વિષય બની જાય છે. જે જે બાબતમાં તે એમ કહેશે કે ‘હું’ નથી કરી શકતો’ તે તે બાબતમાં તેના મનુષ્યત્વનો પાયો ખવાઈ જશે, તેની દુર્દશાની સરખામ યશે; તેણે બધું જ કરવું પડશે.

પશુઓનાં બચ્ચાંને જિભા ચતાં કે ચાલતાં શીખવું પડતું નથી. માણસને અનેક દિવસ સુધી વારંવાર જિભા ચર્ષ પડી આખરીને ચાલવાની ટેવ પાડવી પડી છે; ‘હું’ નથી ચાલી શકતો’ એમ કહીને તે છૂટી જઈ શકતો નથી. કોઈ કોઈ વાર એવા બનાવો બન્યાતું આપણે સાંભળીએ છીએ કે કોઈ પશુમાતા માનવ બાળકને ઉપાડીને વનમાં લઈ જઈને તેને ઉછેરે છે. એવા માણસો પશુઓની પેઠે હાથે પગે ચાલે છે. ખરું જોતાં એ પ્રમાણે ચાલવું એ સહેજું છે. એટલે બાળકો માટે ઘૂંટણિયે ચાલવું સુરક્ષિત નથી.

પણ માણસે તો માથું 'ઢિંચું' રાખીને ટટાર ઊભા રહેવાનું હોય છે. એ ટટાર ઊભા રહેવામાંથી જ માણસની પ્રગતિનો આરંભ થયો છે. એ રીતે જે ધડીએ તે પોતાના બે હાથોને છૂટા કરી શક્યો તે જ ધડીએ પૃથ્વી ઉપર સત્તા ચલાવવાનો તેને અધિકાર મળી ગયો. પરંતુ શરીરને સીધી લીટીમાં ટટાર રાખીને એ પગ ઉપર ચાલવું સહેલું નથી. તેમ છતાં જીવનની શરૂઆતમાં જ આ કંઠણ કામને તેણે સહેલું કરી લેવું પડે છે; જે ચુરુત્વાકર્ષણ તેના આપ્તા શરીરના વજનને નીચે ખેંચે છે, તેની આગળ દાર ન કબૂલવાનું શિક્ષણ એ જ તેનું પહેલું કંઠણ શિક્ષણ હોય છે.

અનેક પ્રયત્નોને અંતે આ ટટાર ઊભા રહેવાનું તેને માટે સહેલું થઈ ગયું. જ્યારે તે આકાશના પ્રકાશમાં અનાયાસે માથું ઊંચું કરી શકતો થયો, ત્યારે મહનક્ષત્રોથી શોભીતા બૃહત્ત વિશ્વજગત સાથેના પોતાના સંબંધનો અનુભવ થતાં તે આનંદ અને ગૌરવ બંને પામ્યો.

આ જન્મતની અંદર ચાલતાં માણસે જેમ મહેનત કરીને શીખવું પડ્યું છે, તેમ જ સમાજમાં ચાલતાં પણ તેણે ખૂબ મહેનત કરીને શીખવું પડ્યું છે. ખાવું, પીવું, સૂવું, બેસવું, બોલવું બધું જ તેણે ખાસ પ્રયત્ન કરીને શીખવું પડ્યું છે. કેટલાય રીતરિવાજો, નિયમ, સંયમ સ્વીકારીને ચાલે ત્યારે આસપાસના માણસો સાથેના તેના આપણેના અને કામકામના તથા આનંદના સંબંધો સંપૂર્ણ અને સહેલા થઈ શકે છે. જ્યાં સુધી એ યત્ન નથી ત્યાં સુધી તેણે જાને ને પગલે દુઃખ અને અપમાન સહન કરવાં પડે છે — ત્યાં સુધી તેણે જે આપવાનું છે અને તેણે જે લેવાનું છે તેમાં જાનેમાં બાધા આવવાની.

જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નમાં પણ માણસે એટલી મહેનત નથી કરતી પડતી. જે નજરે દેખાય છે, કાને સંભળાય છે, તેને જ આરામથી સ્વીકારી લીધે માણસનું ચાલવું નથી. એટલા

અંત નથી. બાળપણથી આજ સુધી દેટકેટલાં નવાનવાં જ્ઞાનમાં અને રસમાં તેને પામના પામના આવ્યા છીએ, અગ્નિજ્વતાં પણ તેને આભાસ પામ્યા છીએ, જ્ઞાનપૂર્વક તેનો આસ્વાદ પામ્યા છીએ, એ રીતે તે અનન્ત ગોપનની અંદર નવાનવા વિરમયના આધાતથી આપણા ચિત્તની પાંખડીઓ એકેએકે ધીમેધીમે ખીંચતી જાય છે. હે ગૂઢ, હું ગૂઢતમ છે માટે જ તારું આકર્ષણ રોજરોજ માણસના જ્ઞાનને, પ્રેમને અને કર્મને ગભીરમાંથી ગભીરતરમાં ખેંચી લઈ જાય છે. તારી આ અનન્ત રહસ્યમય ગોપનના જ માણસને સૌથી પ્રિય છે; એ અત્યંત ગભીરના જ માણસની વિષયાશક્તિને બૂઝવે છે, તેનાં બંધનને ખોટી નાખે છે, નેના છવન મરણની દુષ્ક્રિયાને દૂર કરે છે; તારી એ પરમ ગોપનતામાંથી જ તારી બંસીનો મધુરતમ અને ગભીરતમ સૂર અમારા પ્રાણમાં રેણાય છે; મહત્ત્વની ઉચ્ચતા, પ્રેમની ગાંઠના, સૌંદર્યનો ચરમોત્કર્ષ, મધુ જ તારી એ અનિર્વચનીય ગભીરતા તરફ ખેંચી લઈ જઈને અમને મુઘામાં ડુબાવી દે છે. માનવચિત્તની એ આકાંક્ષાના આવેગને, એ આનંદની વેદનાને તું આ રીતે સદાશય જગતાં રાખી સદા તૃપ્ત કરતો જાય છે. હે સુદાહિત, તારી ગોપનતાનો અંત નથી, માટે જ જગતના બધા પ્રેમિકો, બધા સાધકો, બધા મહાપુરુષો તારા ગભીર આહ્વાનથી પોતાની જાતનો આમ પૂરેપૂરો ત્યાગ કરી શક્યા હતા; આવી મધુર રીતે તેઓ દુઃખને અસંકાર બનાવી દઈ શક્યા હતા; મૃત્યુને માથે વધાવી લઈ શક્યા હતા. તારી એ સુધામય અતઃકરમણી ગભીરતાને જેમણે પોતાની મૂઠના વડે ઢાંકીને સીમાબદ્ધ કરી છે, તેઓ જ પૃથ્વીમાં દુર્ગતિના કીચડમાં રોજાય છે — તેઓ બળ, તેજ, સંપદ બધું ખોઈ બેસા છે — તેમના પ્રયત્નો અને વિચારો સદા નાના રહ્યા છે અને જગતમાં તેમના બધા અધિકારો સતત સંકુચિત થતા રહ્યા છે. પોતાને દુર્બળ કદીને તને જેમણે સુવશ બનાવવા ઇચ્છ્યું છે, તેમણે મનુષ્યત્વના સર્વોચ્ચ ગૌરવને ધૂળમાં રોજાવું કહ્યું છે.

હે ગુહાહિત, અમારામાં જે ગોપન પુરુષ છે, જે નિભૂતનિવાસી તપસ્વી રહેલો છે, તેનો છું ચિરંતન મિત્ર છે; પ્રગટ ગમીરતામાં જ તમે બે જણ પાસે પાસે, અડોઅડ રહેલા છો — તે હાયાગમીર નિગિડ શાંતિમાં જ તમે દ્વા મુખર્ણ સયુજા સલાયા. તમારા તે ચિરકાલના પરમાશ્વર્થ ગમીર સખ્યને અમે અમારી કોઈ ક્ષુદ્રતા દ્વારા ક્ષુદ્ર ન બનાવી દઈએ તો સારું. તમારા એ પરમ સખ્યને દિવસે દિવસે માથુસ નેમ નેમ સમજતો જાય છે, તેમ તેમ તેનાં કાવ્ય, સંગીત અને લલિતકલા અનિર્વચનીય રસના આલાસથી રહસ્યમય બનતાં જાય છે, તેમ તેમ તેનું જ્ઞાન સંસ્કારના દૃઢ બંધનને તોડતું જાય છે, તેનું કમ સ્વાર્થની દુર્લ્લઘ્ય સીમાને અતિક્રમી જાય છે, તેના જીવનનાં સઘળાં ક્ષેત્રોમાં અનંતની વ્યંજના પ્રગટ થતી જાય છે.

તારી તે ચિરંતન પરમ ગોપનતા તરફ આનંદ પ્રસ્થાન કરી ચાલ્યા કરશે, — મારાં બધાં પ્રવાસગીતો એ નિગૂઢતાના નિગિડ સૌંદર્યની જ સદાકાળ ઘોષણા કરે, — રસ્તાની વચ્ચે કોઈ ફિઝિમથી, કોઈ ક્ષુદ્રથી કે કોઈ સહજથી બોળવાઈ ન જાયો, — મારા આનંદની આવેગધારા સમુદ્રમાં સદાકાળ વહેવાના સંકલ્પનો લાગ કરીને મરુ-વાણિકના હિંદને માર્ગે પોતાને માર્ગમાં જ ખસાસ ન કરી નાણો.

માટે જ વિદ્યાત્રય નામનો કેવડો મોટો એક જગી બોલો માનવ સમાજે ઉપાડ્યા કર્યો પડે છે — તેની દેટથી તૈયારી, દેટથી વ્યવસ્થા ! છવનનાં પહેલાં વીસપચીસ વર્ષો માણસે કેવળ શિક્ષણ પૂરું કરવામાં જ વિતાવવાં પડે છે, અને જેમની જ્ઞાન મેળવવાની આકાંક્ષા પ્રયત્ન હોય છે તેમનું શિક્ષણ તે આખી જિંદગી ખર્ચે પણ પૂરું થતું નથી.

આમ બધાં જ ક્ષેત્રમાં આપણે જોઈએ છીએ કે માણસ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરવાની સાધના માટે તપસ્યા કરે છે. ખોરાક માટે વરસાદ અને તાડકો માથે લઈને ખેતી કરવી એ પણ તેની તપસ્યા જ છે, અને નક્ષત્રતોડનું રહસ્ય જાણવા માટે આકાશમાં દૂરબીન જોઈવી જગતા રહેવું એ પણ તેની તપસ્યા છે.

એ જ રીતે પ્રાણના ક્ષેત્રમાં હોય કે જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં હોય કે સામાજિક સંબંધોના ક્ષેત્રમાં હોય, બધે જ પોતાનો પૂર્ણ અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે માણસે છવસટોસટના પ્રયાસ કરવા પડે છે. જે કોઈએ કશું કે 'કુ' નથી કરી શકતો' તે નીચે પડ્યો જ છે. જે સદજ સહેલું નથી તેમાં જ માણસે સદજ બનવું પડશે — સદજનાં પ્રયત્ન શુરુઆતપણે તાણે થયા વગર તેણે સર્વત્ર માથું ઊંચું રાખીને ઊભા રહેવું પડશે.

પહેલેથી જ સહેલાની વિરુદ્ધ લડાઈ કરી કરીને માણસને એ વૃત્તિ એટલી સ્વાભાવિક થઈ ગઈ છે કે, અનાવશ્યક મુશ્કેલ કામો કરવામાં પણ તેને આનંદ આવે છે. ખીજા કોઈ પ્રાણીમાં આ અદ્ભુત વસ્તુ નથી. જે સહેલું હોય, આરામદાયક હોય, તેનાથી શરૂં જોતાં જ ખીજું કોઈ પણ પ્રાણી સુખ અનુભવી શકતું નથી. ખીજાં પ્રાણીઓ જે લડાઈ કરે છે તે કેવળ પ્રયોજન સિદ્ધ કરવા માટે, આત્મરક્ષણ માટે, અર્થાત્ નાણૂટકે કરે છે; એ લડાઈ જીતીને જોઈને મુશ્કેલ કામ કરવા માટે નથી હોતી. પરંતુ માણસ જ રૂઝા મુશ્કેલ કામ પૂરું પાડવામાં ખાસ આનંદ અનુભવે છે.

એટલા માટે જ જે વ્યાવામકોશમાં કશું પ્રયોજન જ હોતું નથી તે જોવામાં માણસને એક પ્રકારનો આનંદ આવે છે. જ્યારે આપણે એમ સાંભળીએ છીએ કે વારંવાર પરાગ્રય થવા છતાં પણ માણસ ઉત્તર ધ્રુવ પ્રદેશના બરફના રણના કેન્દ્રમાં પોતાની વિગ્ન-પતાકા રોપી આવ્યો છે, ત્યારે એ કાર્યના લાભનો દિસાગ કર્યા વગર જ આપણામાં રહેલું તપસ્વી મનુષ્યત્વ પુત્રકિત બની નય છે. માણસની લગભગ એકેએક રમતમાં સરીસતું કે મનનું ઠોર્ષ પ્રકારનું કષ્ટ રહેલું હોય છે — એનું કંઈક હોય છે, જે સહેલું નથી હોતું માટે જ માણસને સુખકર થઈ પડે છે.

જે કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં માણસને ‘હું’ નથી કરી શકે, એમ જોશવા દેવામાં આવ્યું નથી, તો બ્રહ્મમાં માણસ સદૃજ બની જશે, સત્ય બની જશે, એ બાબતમાં પણ તે ‘હું’ નથી કરી શકે. એમ કહે તે આશ્ચર્ય નહિ. બધી જ શ્રેષ્ઠતામાં તેણે પ્રવૃત્ત કરી સફલતા મેળવવી પડી હોય છે, અને જે સૌથી પરમ શ્રેષ્ઠતા છે તેમાં જ તે બિજાકુલ સામાન્ય પ્રવૃત્ત કરીને જ સફળ ન થાય, તો તેને એમ કહેવું શોભતું નથી કે ‘મારાથી આ બિજાકુલ બને એમ જ નથી.’

ગમે એટલું સહેલું અને ગમે એટલું આરામદાયક હોય તોયે આપણે સતત જીવીત તરફ માથું રાખીને પશુની માફક ચાલવાના નથી, માણસમાં આવી એક પ્રેરણા હતી માટે જ માણસે જેમ પુષ્કળ મહેનત કરીને આકાશમાં માથું જીંચું કર્યું છે — અને આકાશમાં માથું જીંચું કર્યું છે માટે જ પૃથ્વીના અધિકારથી તે વચિત થયો નથી, બલકે પશુઓ કરતાં તેનો અધિકાર પુષ્કળ બહોળા રીતે વિસ્તર્યો છે, તે જ પ્રમાણે આપણા મનના અંતરતમ પ્રદેશમાં બીજા એક જીવીતમ ઉત્તેજના રહેલી છે કે આપણે સતત સંસાર તરફ માથું રાખીને આખું જીવન ધોર સંસારીની પેઠે ધૂજ સૂઘવામાં જ કાઢી શકીએ એમ નથી — અર્નાતમાં, અભયમાં, અશોકમાં માથું

જિંમું કરીને આપણે ટટાર બનીને ઉન્નત બનીને ફરીશું. જે એમ કરીશું તો કંઈ આપણે સંસારથી બ્રહ્મ નહિ ચર્ચી શકીએ, બલકે સંસારમાં આપણો અધિકાર વિશાળ બનશે, સત્ય બનશે, સાર્થક બનશે. પણી મુક્તપણે આપણે સંસારમાં વિચરી શકીશું એટલે આપોઆપ જ સંસારમાં આપણો વ્યર્થ અધિકાર વિસ્તાર પામશે.

પશુ જેમ ચાર પગે ચાલે છે એટલે હાથનો ઉપયોગ કરી શકતાં નથી, તેમ સંસારી માણસો પણ સંસારમાં ચાર પગે ચાલે છે એટલે દેવળ ચાલે છે એટલું જ, તેઓ રૂડી પેરે કશું જ આપી શકતાં નથી કે લઈ શકતાં નથી. પરંતુ જેઓ સાધનાને જોરે બ્રહ્મ તરફ માથું જિંમું કરીને ચાલતાં શીખ્યા હોય છે, તેઓના હાથ પગ બંને જમીન સાથે બંધાયેલા હોતા નથી, — તેમના બંને હાથ છૂટા થયેલા હોય છે — તેમની લેવાની શક્તિ અને આપવાની શક્તિ પૂર્ણતાને પામી હોય છે — તેઓ દેવળ ચાલતા નથી હોતા, તેઓ કર્તા હોય છે, સ્રષ્ટા હોય છે.

જે સ્રષ્ટા હોય છે તે પોતાને સર્જે છે; પોતાનો ત્યાગ કરીને જ તે સર્જન કરે છે. એ ત્યાગની શક્તિ જ સૌથી મોટી શક્તિ છે. એ ત્યાગની શક્તિ દ્વારા જ માણસ મોટો થયો છે. જેટલા પ્રમાણમાં તે પોતાનો ત્યાગ કરી શક્યો છે તેટલા પ્રમાણમાં જ તે પ્રાપ્ત કરી શક્યો છે. એ ત્યાગની શક્તિ એ જ સર્જનની શક્તિ છે. એ સર્જનની શક્તિ જ ઈશ્વરનું ઐશ્વર્ય છે. ઈશ્વર બંધનહીન છે માટે જ આનંદપૂર્વક સદા પોતાનો ત્યાગ કરે છે. એ ત્યાગ એ જ તેમનું સર્જન છે. આપણું ચિત્ત જેટલા પ્રમાણમાં સ્વાર્થરહિત બની મુક્ત આનંદપૂર્વક ઈશ્વરને સાચા આપે છે, તેટલા જ પ્રમાણમાં તે પણ સર્જન કરે છે, તેટલા જ પ્રમાણમાં તેનું ચિંતન અને તેનાં કર્મ સર્જન બની જાય છે.

જેઓ સંસારમાંથી જિંવા ચર્ચને બ્રહ્મમાં માથું જિંમું કરીને

ચાક્રતાં શીખ્યા હોય છે, તેમની એ સાપની શક્તિ જ મુક્તિ પામી હોય છે. એ આસક્તિના બંધન વગરના આત્મ્યાત્રની અવ્યાદ્ય શક્તિ દ્વારા જ આધ્યાત્મિક લોકમાં તેઓ શ્રેષ્ઠ અધિકાર પામે છે. એ અધિકારને જોઈને તેઓ સર્વત્ર વિજયી નીવડે છે. એ અધિકાર જ માણસને પરમ અધિકાર છે. એ અધિકારમાં જ માણસની ચરમ સ્થિતિ રહેલી છે. અહીં માણસ ‘મારાથી નહિ બને’ એમ કહે તે નહિ ચાલે; — જીવનજર સાધના કરીને પણ તેણે એ ચરમ ગતિ પ્રાપ્ત કરવી પડશે, નહિ તો તે આખી જૃથ્વીનો સમ્રાટ બને તોયે તેની મક્કતિ વિનશ્ચિ.

જે બ્રહ્મની શક્તિ મારા અંતરમાં અને બહાર સર્વત્ર પોતાનું અર્પણ કરી રહી છે, જે જાત્યજા છે, હું જળમાં સ્થળમાં અને આકાશમાં, સુખમાં અને દુઃખમાં, સર્વત્ર અને સર્વ અવસ્થામાં તેમાં જ રહેલો છું, એ લાવનાને પ્રતિદિનના પ્રયત્નથી સહજ બનાવી દેવી પડશે. એ સાધનાનું ધ્યાન એ જ ગાયત્રી. એ સાધના એટલે જ બ્રહ્મમાં ઊભા રહેતાં અને ચાક્રતાં શીખવું. અનેક વાર પગ ડગી જશે, અનેક વાર પડીશું, પણ તેથી કંઈ ડરી જઈએ એ નહિ ચાલે, ‘મારાથી નહિ ચાલ’ — એમ બોલાય જ નહિ. નહિ કેમ ચાલ, જરૂર થશે. કારણ, માણસના અંતરમાં એ બાજુની એક પ્રેરણા રહેલી છે, — એટલા માટે માણસ મુશ્કેલીથી ડરતો નથી, તેને પધાવી લે છે — એટલા માટે જ માણસ મૂર્ખેવ સુખ, નાલ્પે સુખમસ્તિ. જેવી એક મોટી આશ્ચર્યકારક વાત ઉચ્ચારીને જગતનાં બીજાં બધાં પ્રાણીઓ દરતાં મોટો બની ગયો છે.

૧૧૫

જન્મોત્સવ

૨૫મી વૈશાખ, ૧૩૧૯

[વક્તાના જન્મદિવસે બોધપુર બ્રહ્મવિદ્યાલયનાં બાળકો આગળ કહેણું]

આજે મારા જન્મદિવસે તમે ઉત્સવ કરીને મને બોલાવ્યો છે, — એથી મારી ધણી દિવસનો સ્મૃતિ તાજી થઈ છે.

જન્મદિવસે વિશેષભાવે પોતાના જીવન તરફ દૃષ્ટિ કરવાની વાન ધણી દિવસથી મારા મનમાં જાગી નહોતી. કેટલીય ૨૫મી વૈશાખ ચાલી ગઈ છે, તે બધીએ બીજી તારીખો કરતાં પોતાને મારી આગળ લગાડે વધુ મદત્વની જણાવી નથી.

ખરું જોતાં, પોતાનો જન્મદિવસ વરસના બીજા ૩૬૪ દિવસ કરતાં પોતા આગળ લગાડે મદત્વનો હોતો નથી. જે બીજાએ આગળ એનું મૂલ્ય હોય તે જ તેનું કંઈ મૂલ્ય છે.

જે દિવસે આપણે આ પૃથ્વી ઉપર જન્મ લીધો હતો, તે દિવસે નવા અતિથિને કારણે જે ઉત્સવ થયો હતો તે આપણે પોતાનો ઉત્સવ નહોતો. અજાત એપનતામાંથી આપણે તરતના જ પ્રગટ થયા હતા એને જેમણે પોતાનો એક પરમશાલ માન્યો હતો, તેમનો એ ઉત્સવ હતો. આનંદલોકમાંથી એક આનંદઉપહાર પામતાં તેમણે આત્મીયતાના ક્ષેત્રનો વિસ્તાર અનુભવ્યો હતો, એટલે તેમણે ઉત્સવ કર્યો હતો.

આ અનુભવ સદાસર્વદા બધાને મન સરખો તાજો રહેતો નથી. અતિથિ ધીમે ધીમે જૂનો થઈ જાય છે, — સંસારમાં તેનો આવિર્ભાવ એક પરમ સ્વરૂપ છે, અને તે સદાકાળ અદી રહેવાનો નથી, એ વાત શૂંઝી જવી પડે છે. વરસ પછી વરસ લગભગ એકસરખી

રીતે ચાલ્યાં જતાં હોય છે — આપણને લાગે છે કે એમાં કંઈ વધારે પણ નથી થતાં. પણ નથી, એ જોવા છે તેવો જ છે — તેનામાં પછી અંતરનો પ્રકાશ આપણે જોવા પામતા નથી. તે વખતે જો આપણે ઉત્સવ કરીએ, તો તે કેવળ પ્રયાગન ઉત્સવ કહેવાય — એ એક રીતે કહીએ તો નાછૂટકે કરેલો ઉત્સવ કહેવાય.

જ્યાં સુધી માણસમાં નવી નવી સંભાવનાઓનો ભાગ ખુલ્લો હોય છે, ત્યાં સુધી તેને આપણે નવો જ માનીએ છીએ; તેની બાબતમાં ત્યાં સુધી આપણી આસાનો અંત હોતો નથી, તે આપણા ઔત્સુક્યને એકસરખું જાગતું રાખે છે.

જિંદગીમાં એવી એક ડંભર આવે છે જ્યારે માણસની બાબતમાં કોઈ નવી આશા અપેક્ષા રાખવાની રહેતી નથી; ત્યારે તે આપણા મનથી જાણે એક દૃષ્ટિએ ખત્રાસ થઈ ગયો હોય છે. એવી સ્થિતિમાં તેના વડે આપણો રોજિંદો બ્યવહાર ચાલી શકે પરંતુ ઉત્સવ નહિ આણે; કારણ, ઉત્સવ એટલે જ નવીનતાનો અનુભવ — એ આપણા રોજિંદા જીવનની પાસની વસ્તુ હોય છે. ઉત્સવ છે એ જીવનનું કવિત્વ છે, જ્યાં રસ હોય ત્યાં જ તે પ્રગટ થાય.

આજે હું ઓગણપચાસ વર્ષ પૂરાં કરી પચાસમામાં પડ્યો છું. પરંતુ મને તે દિવસો યાદ આવે છે જ્યારે મારો જન્મદિવસ નવીનતાના ઝગમગાટથી ઉત્સવને લાયક હતો.

ત્યારે મારી તરણ વય હતી. સવાર ચતાં ન ચતાંમાં પ્રિયજનો કેટલા આનંદપૂર્વક મને યાદ કરાવતા કે ‘આજે તારો જન્મદિવસ છે.’ આજે તમે લોકોએ જેમ ફૂલ બેમાં કર્યાં છે, ઘર શણગાર્યું છે, તેવી જ તૈયારી તે વખતે પણ ચલી હતી. આત્મીયજનોના તે આનંદ-ઉત્સાહમાં મનુષ્યજન્મનું એક વિશેષ મૂલ્ય હું તે દિવસે જોવા પામતો. જે બાજુએ સંસારમાં હું અસંખ્ય માણસોમાંનો કેવળ એક-

જલુમાત્ર હતો, તે બાબુએથી. મારી દષ્ટિ ફરીને ત્યાં હું હું જ હતો, ત્યાં હું વિશેષભાવે એકનો એક હતો, ત્યાં મારી દષ્ટિ પડી — પોતાના ગૌરવથી તે દિવસે સવારે મારું હૃદય ફૂલી જતું.

એ રીતે આત્મીયજનોની રુનેહદષ્ટિને માર્ગે યર્ષને ત્યારે હું મારા જીવન તરફ જોતો, ત્યારે મારા જીવનનું દૂર દૂર વિસ્તરેલું અવિધ્ય તેના અલુચ્છિત રહસ્યસ્રોતમાંથી એવી એક બંસી બનવતું જેથી મારું આખું હૃદય ડોકી જાયું. ખરું જોતાં, જીવન તે વખતે મારી સામે પડ્યું હતું — પાછળ તો તેનો બહુ ઓછો ભાગ હતો. જીવનમાં જે કંઈ જોયર હતું તેના કરતાં અજોયર જ ધણું વધારે હતું. મારી તરફ વધનાં ચોક્કસ વર્ષોની ગીતના ધ્રુવપદની પેઠે અવ-લંબીને આખું અનાગત અવિધ્ય તેના ઉપર અનિર્વાચનીયની તાન લગાવ્યા કરતું.

માર્ગ હજી નક્કી થયો નહોતો. અનેક દિશાઓમાં તેના ફાંટા ફાંટા હતા. દર દિશામાં યર્ષને ક્યાં જઈશ અને ક્યાં જવાથી શું મળશે, તે મોટે ભાગે કલ્પનામાં જ હતું. એટલા માટે વરસો વરસ જન્મદિવસે જીવનની તે અનિર્દેશ્ય અસીમ આશાઓ અને અપેક્ષાઓથી ચિત્ત વિશેષભાવે જાગી જાયું.

મરણું ત્યારે પહેલપહેલું જાગે છે, નહીં ત્યારે પહેલપહેલી ચાલવા માંડે છે, ત્યારે પોતાને અનુકૂળ માર્ગ શોધી કાઢનાં તેણે અનેક દિશામાં અનેક વાર ચિત્ત બદલવી પડે છે. આખરે બાધાઓથી સીમાબદ્ધ યર્ષને ત્યારે તેનો માર્ગ મુનિદિષ્ટ બને છે, ત્યારે નવા માર્ગની શોધ તેને માટે બંધ ચર્ચ જાય છે. ત્યારે પોતે જોહેલા માર્ગને અતિક્રમી જવું એ જ તેને માટે મુશ્કેલ બની જાય છે.

મારા જીવનની ધારાએ પણ ત્યારે આઘાત પ્રવાહાતમાં યર્ષને પોતાનો માર્ગ તૈયાર કરી લીધો, ત્યારે વર્ષોનાં પૂરનો વેગ પણ તે

માર્ગે જ ફૂલી ફૂલીને વહેવા લાગ્યો અને ગ્રીષ્મની રિક્તતા પણ તે જ માર્ગે સંકુચિત થઈને ચાલવા લાગી. પછી પોતાના જીવનની વારંવાર નવેસરથી આલોચના કરવાની જરૂર ન રહી. એટલા માટે ત્યારથી જન્મદિવસ બીજા કોઈ નવી આરાના સરથી ગાજતો રહ્યો નહિ. તેથી જન્મદિવસનું સંગીત જ્યારે પોતાની અને બીજાની આગળ બંધ થઈ ગયું, ત્યારે ધીમે ધીમે ઉત્સવના દીવા પણ છુટાઈ ગયા. મારે કે બીજા કોઈને મન પછી એની કશી જરૂર જ રહી નહિ.

એવામાં આજે તમે લોકોએ જ્યારે આ જન્મોત્સવની સભા શણગારીને તેમાં મને બોલાવ્યો, ત્યારે પહેલાં તો મારામાં સંકેત જાગ્યો હતો. મને થયું, જન્મ તો મારો અરથી સદીને સીમાડે કોણ જાણે ક્યાં પડી રહ્યો છે, એ વાત કોણ જાણે કેટલી જૂની ઘઈ છે તેનોયે પત્તો નથી — એના કરનાં તો મૃત્યુદિનની મૂર્તિ વધારે પાસે આવી પહોંચી છે — એ જૂના જન્મદિવસનો ઉત્સવ કરવાની કંઈ મારી ઉંમર છે!

એવામાં એક વાત મારા મનમાં ઉદય પામી, અને તે વાત જ તમારી આગળ હું કહેવા માગું છું.

જન્મોત્સવની સાર્થકતા શામાં છે એનું સૂચન હું પહેલાં કરી ગયો છું. જગતમાં આપણે ઘણી વસ્તુઓને નજરે જોઈએ છીએ, કાને સાંભળીએ છીએ અને વ્યવહારમાં મેળવવાની રીતે મેળવીએ છીએ. પરંતુ જાડુ જ એાછી વસ્તુઓને આપણે પોતાની કરીને મેળવીએ છીએ. પોતાનું કરીને મેળવવામાં જ આપણને આનંદ આવે છે — એ રીતે જ આપણે પોતાની જાતને અનેકગણી કરીને પામીએ છીએ. પૃથ્વીમાં અસંખ્ય માણસો છે; તેઓ આપણી આસપાસ જ રહેતા છે, પરંતુ તેમને આપણે પામતા નથી, તેઓ આપણા પોતાના નથી, તેથી તેઓમાં આપણને આનંદ આવતો નથી.

એટલે હું કહેતો હતો કે પોતાનું કરીને મેળવવું એ જ એક-

માત્ર મેળવ્યું કહેવાય, એને માટે જ માણસની બધી સાધના હોય છે. બાળક પરમાં જન્મનાવિંત તેનાં માખાપ અને ધરનાં માણસોને એક કાણમાં પોતાનું માણસ મળી જાય છે, — પરિચયની શરૂઆતથી જ જાણે એ ચિરંતન બની જાય છે. થોડા સમય પહેલાં જ તે કશું નહોતો — અન્નપ્રાના અનાદિ અધિકારમાંથી બહાર આવતાં જ તે પોતાના કરીને જાણેલામાં બિવ્રકુલ વગર મહેનતે દાખલ થઈ ગયો; એ માટે પરસ્પર કોઈ સાધનાની, હજવામગવાની, કે અવરજવરની જરૂર સુધ્ધાં ન પડી.

જ્યાં જ્યાં આ પોતાનું કરીને મેળવવાની વાત હોય છે ત્યાં ત્યાં ઉત્સવ હોય છે. ઘર શણગારીને, શરણાર્થ વગાડીને તે પ્રાપ્તિને માણસ સુંદર બનાવીને પ્રગટ કરવા ઇચ્છે છે. લગ્નમાં પણ પરને સદાને માટે પોતાનું બનાવીને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, ત્યારે પણ આ જ સાજશણગાર અને આ જ ગીતવાદ્ય જોવા મળે છે. ‘તું’ મારો પોતાનો છે’ — એ શબ્દો માણસ રોજિંદા સૂરમાં બોલી શકતો નથી — એમાં સૌંદર્યનો સુર રેડવો પડે છે.

બાળકના પ્રથમ જન્મ વખતે જે દિવસે તેનાં આત્મીયજનોએ આનંદધ્વનિ સાથે કહ્યું હતું કે ‘તને અમે પામ્યા છીએ’ — તે દિવસે ફરી ફરીને વરસો વરસ તેઓ એ જ એકની એક વાત રટવા માગે છે કે તને અમે પામ્યા છીએ. તને પામ્યા એ અમારું સૌભાગ્ય છે. તને પામ્યા એનો અમને આનંદ છે કારણ, તું અમારો પોતાનો છે, તને પામીને અમે અમારી જાનને જ અધિક લાવે પામ્યા છીએ.

આજે મારા જન્મદિવસે તમે લોકો જે ઉત્સવ કરો છો, તેમાં જો એ વાત રહેલી હોય, તમે જો મને તમારા પોતાના તરીકે પામ્યા હો, આજે પ્રભાતે એ પામવાના આનંદને જ પ્રગટ કરવાની જો તમારી ઇચ્છા થઈ હોય, તો જ આ ઉત્સવ સાર્થક થશે. તમારા જીવન સાથે મારું જીવન જો વિશેષ રૂપે મળી ગયું હોય, આપણી

પરસ્પરની વચ્ચે જે કોઈ મબીરતર સંબંધ બંધાયો હોય, તો જ ખરેખર આ ઉત્સવનું કંઈ પ્રયોજન છે, એનું કંઈ મૂલ્ય છે.

આ જીવનમાં માણસનો ફક્ત એક વાર જન્મ યાય છે, એમ નથી કહી શકતા. બીજે મરીને અંકુર થતું પડે છે, અંકુરે મરીને છેડ થતું પડે છે — તે જ પ્રમાણે માણસે વારંવાર મરીને નવીન. જીવનમાં પ્રવેશ કરવો પડે છે.

એક દિવસ મેં મારાં માતાપિતાના ઘરમાં જન્મ લીધો — ક્યા રક્તસંધામમાંથી પ્રગટ થયો હતો, કેને ખબર. પરંતુ જીવનનાટ્ય, પ્રકાશની લીલા તે ઘરમાં જ પૂરેપૂરી પતી ગઈ નહોતી.

ત્યાંનાં સુખદુઃખ અને રનેહપ્રેમના પરિવેષનમાંથી આજે જીવનના નવીન ક્ષેત્રમાં હું જન્મ પામ્યો છું. માઆપના ઘરમાં જ્યારે જન્મ્યો હતો ત્યારે અકસ્માત કેટલાં બધાં નવાં માણસો સદાને માટે મારાં પોતાનાં બની ગયાં હતાં ! આજે ઘરની બહાર બીજા એક ઘરમાં મારા જીવને જે જન્મ લીધો છે તેમાં પણ એકસાથે કેટલાં બધાં માણસો સાથે મારો સંબંધ બંધાઈ ગયો છે ! એ કારણે જ આજનો આ આનંદ.

મારી તરુણ વયમાં, તે પૂર્વજીવનમાં આજના આ નવજન્મની સંભાવના એવી તો સંપૂર્ણપણે ગુપ્ત રહેતી હતી કે, તે કલ્પનામાં પણ આવી શકતી નહોતી. આ લોક મારે માટે અજ્ઞાત લોક હતો.

તેથી મારી આ પચાસ વર્ષની ઉંમરે પણ તમે લોકો મને નવીન ભાવે પામ્યા છો; મારી સાથેના તમારા સંબંધમાં જરાચૂર્ણતાનું નામનિશાન નથી. એટલે આજ સવારમાં તમારા આનંદ ઉત્સવની વચ્ચે બેઠો બેઠો મારા આ નવજન્મની નવીનતાનો અંદરથી અને બહારથી અનુભવ કરું છું.

ત્યાં હું તમારા બધાની સાથે પોતીકો થઈને બેઠો છું, જે

મારો સંસારલોક નથી, એ મંગલલોક છે. એમાં દૈહિક જન્મનો સંબંધ નથી, અદૈત્યક દૈત્યાણુનો સંબંધ છે.

માણસ દ્વિજ છે; તે એક વાર ગર્ભમાં જન્મે છે અને બીજી વાર મુક્ત પૃથ્વીમાં જન્મે છે. તે જ પ્રમાણે બીજી દૃષ્ટિએ જોતાં માણસના એક જન્મનો સંબંધ તેની પોતાની સાથે હોય છે, બીજા જન્મનો સંબંધ બધા સાથે હોય છે.

પૃથ્વી ઉપર જન્મ્યો એટલે માણસનો જન્મ સમાપ્ત થયો, તે જ પ્રમાણે સ્વાર્થના આવશ્યકતાથી મુક્ત થઈ મંગલમાં ગયો એટલે મનુષ્યત્વની સમાપ્તિ થઈ. જંઠરમાં બ્રહ્મ જ કેન્દ્રસ્થાને હોય છે, આપ્તું જંઠર તેનું જ ધારણ પોષણ કરે છે, પરંતુ પૃથ્વી ઉપર જન્મતાં વેંત તેનું તે પોતે જ એકમાત્ર કેન્દ્ર હોવાપણું ટણી જાય છે — અહીં તે અનેકોમાંનો એક બની જાય છે. સ્વાર્થલોકમાં પણ હું જ કેન્દ્રમાં હોઉં છું, બીજા બધા તેના પરિધિ હોય છે, — મંગલલોકમાં હું જ કેન્દ્રમાં નથી હોતો, હું બધામાં સમાઈ ગયેલો હોઉં છું; એટલે એ બધાના પ્રાણમાં જ મારો પ્રાણ અને બધાના ભક્ષાપૂરામાં જ મારું ભક્ષુબ્ધુ હોય છે.

પૃથ્વી ઉપર આપણું શારીરિક જીવન એકે સપાટે પાકું થઈ જતું નથી. આપણે મુક્ત આકાશમાં જન્મ લઈએ છીએ એ ખરું, તેમ જોતાં શક્તિના અભાવે આપણે મુક્તભાવે હરીફરી રાક્ષતા નથી; માના ખેળામાં જ, ઘસી સીમામાં જ આપણે પુરાઈ રહીએ છીએ. ત્યાર પછી ધીમે ધીમે પરિપુષ્ટ થતાં થતાં અને સાધના કરતાં કરતાં પૃથ્વી ઉપર આપણો મુક્ત અધિકાર વિસ્તાર પામતો રહે છે.

આ જેમ બહારની વાત થઈ, તેમ જ અંદરની બાજુથી પણ આપણા બીજા જન્મનો પણ એવો જ એક પ્રકારનો ક્રમિક વિકાસ થાય છે. ઈશ્વર જ્યારે સ્વાર્થના જીવનમાંથી આપણને મંગલના જીવનમાં લઈ આવે છે, ત્યારે આપણે એકે સપાટે પૂરી તાકાતથી તે જીવનનો

અધિકાર મેળવી શકતા નથી. ગર્ભાવસ્થાની જડતા આપણે એકે સપાટે ખંખેરી નાખતા નથી. તે વખતે આપણને ચાલવાની ઇચ્છા થાય છે, કારણ, ચારે બાજુએ ચાલવાનું ક્ષેત્ર અત્યાધ વિસ્તરેલું હોય છે — પરંતુ આપણે ચાલી શકતા નથી, કારણ, આપણી શક્તિ પાકી નથી હોતી. એ દુનુની સ્થિતિ હોય છે. બાળકની પેઠે ચાલવા જતાં વારે વારે પડી પડી જઈએ છીએ અને વાગે છે; જેટલું ચાલીએ છીએ તેના કરતાં વધારે પડીએ છીએ. તેમ છતાં જિભા ચવાના અને પડવાના એ અત્યંત કઠોર વિરોધમાં યઈને જ મંગલલોકમાં આપણો મુક્તિનો અધિકાર ધીમે ધીમે વિસ્તાર પામતો જાય છે.

પરંતુ બાળક જ્યારે જાના ખોળામાં લગભગ સતદલાડો સૂઈને અને જીંઘીને વિતાવતો હોય છે ત્યારે પણ આપણે જાણી શકીએ છીએ કે તે આ હરવાફરવા ને જાગવાની પૃથ્વીમાં જ જન્મેલો છે અને તેની સાથેના મોટાં માણસોના સાંસારિક સંબંધ સમજાવામાં કોઈ વાતની શંકા જ રહેતી નથી, તે જ પ્રમાણે આપણે જ્યારે સ્વાર્થલોકમાંથી મંગલલોકમાં પહેલવહેલા જન્મીએ છીએ ત્યારે ડાલે ને પગલે આપણી જડતા અને નિષ્ફળતા છતાં આપણા જીવનનું ક્ષેત્ર બદલાતું રહે છે, એ વાત કોઈક રીતે સમજાયા વગર રહેતી નથી. એટલું જ નહિ, જડતાની સાથેના નવી મળેલી ચેતનાના પુષ્કળ વિરોધ મારફતે જ એ વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

ખરું જોતાં, સ્વાર્થના જઠરમાં માણસ જ્યારે સૂતેલો હોય છે ત્યારે તે દ્વિધાહીન આરામમાં જ વખત વિતાવતો હોય છે. એમાંથી જ્યારે તે પહેલવહેલો મુક્તિ પામે છે, ત્યારે તેણે અનેક દુઃખો સ્વીકારી લેવાં પડે છે, પોતાની સાથે અનેક યુદ્ધો ખેલવાં પડે છે.

તે વખતે ત્યાગ તેને માટે સહેલો નથી હોતો, તોપણ તેણે ત્યાગ કરવો જ પડે છે, કારણ, આ લોકનું જીવન એટલે ત્યાગ. તે વખતે તેના બધા પ્રયાસોમાં આનંદ નથી હોતો, તેમ છતાં તેણે પ્રયાસ

કરવો જ પડે છે. તે વખતે તેનું મન જે કહે છે તેનો, તેનું આચરણ વિરોધ કરે છે; તેનો અંતરાત્મા જે ડગતો આશ્રય લે છે, તેના ઉપર જ તેની ઇન્દ્રિય કુદાડો મારે છે; જે શ્રેયનો આશ્રય લઈને તે અદંકારના હામાંથી છૂટવા ધારે છે, તે શ્રેયનો જ આશ્રય લઈને અદંકાર ગમીરતર રૂપે પોતાનું પોષણ કરે છે. આવી રીતે શરૂઆતમાં વિરોધ અને અસંગતિના વિષમ ચક્કરમાં પડીને તેના દુઃખનો કંઈ પાર રહેતો નથી.

આજે હું તમારી વચ્ચે જ્યાં આવ્યો છું, ત્યાં મારા પૂર્વ-જીવનનું અનુવર્તન નથી. ખરું જોનાં, તે જીવનને બેઢીને જ મારે અહીં જન્મ લેવો પડ્યો છે. એટલા માટે જ મારા જીવનનો ઉત્સવ ત્યાં લોપ પામ્યો છે અને અહીં જ પ્રગટ થયો છે. દીવાસળીને છેડે જે પ્રકાશ ઘોડી વાર માટે દેખાયો હતો, તે જ પ્રકાશ આજે દીવાની વાટને છેડે ધ્રુવતર રૂપે પ્રગટી નીકળ્યો છે.

પરંતુ તમારી આગળ એ વાત બેચક અનુભવી નથી કે, આ નવા જીવનમાં હજી હું બાગક છું, મોટા માણસની પેઠે એના ઉપર પ્રભુત્વ મેળવી શક્યો નથી. તેમ છતાં મારાં બધાં દુન્દ અને અપૂર્ણતાની જાતજાતના અસંગતિઓમાં ઘર્ષને પળુ હું તમારી પાસે આવ્યો છું, એટલું તમે સમજી શક્યા હો — કેઈ એક મંગલ-લોકના સંબંધથી તમારી સાથે જોડાઈને હું તમારો પોતાનો બન્યો છું, એટલું તમે હૃદયમાં સમજ્યા હો — અને એટલા માટે જ આજે તમે મારે માટે આ ઉત્સવની તૈયારી કરી છે, એ જો સાચું હોય, તો જ હું મારી જાનને ધન્ય માનીશ; તમારા બૃધના આનંદમાં મારા જીવનને સાર્થક થયેલું સમજીશ.

આ સાથે જ એક વાત તમારે યાદ રાખવી જોઈશે કે જે લોકના સિંદ્ધદ્વારમાં તમે બધા આજે મને આત્મીય તરીકે વધારી લેવા આવ્યા છો, તે લોકમાં તમારું જીવન પણ પ્રતિષ્ઠિત થયું છે, નહિ તો મને તમે

પોતાના તરીકે પિજાની શક્તિ નહિ. આ આશ્રમ તમારા દ્વિજત્વનું જન્મસ્થાન છે. ઝરણાંઓ જેમ પરસ્પરને અપરિચિત જુદાં જુદાં દૂર દૂરનાં શિખરોમાંથી નીકળીને એક મોટા પ્રવાહમાં ભેગાં થઈને નદીરૂપે જન્મ પામે છે — તે જ પ્રમાણે તમારાં નાનાં નાનાં જીવંતોની ધારાઓ કેટકેટલાં દૂર દૂરનાં ધરોમાંથી નીકળીને આવી છે — તે બધી આ આશ્રમમાં આવીને અદ્વગપણું છોડી દઈને એક સંમિશ્રિત વિશાળ મંગલની ગતિ પામી છે. ઘેર હતા ત્યારે તમે તમારી જાતને ધરના છોડરા તરીકે જ પિજાનતા હતા — એ પિજાનની સંકુચિતતાને તોડી નાખીને અહીં તમે જ્ઞાની વચ્ચે પોતાને જોવા પામે છો — એ રીતે તમે અહીં પોતાની મહત્તર સત્તાને પિજાનવાની શરૂઆત કરી છે, આ થયો તમારા નવજન્મનો પરિચય. એ નવ જન્મમાં વંશગૌરવ નથી, આત્માભિમાન નથી, લોહીના સંબંધની મોટાઈ નથી, આત્મપરનો કોઈ સંકુચિત અંતરાય નથી; અહીં તો તે ધૈર્ય જ પિતા અને પ્રભુ છે — ય એક, જે એક છે, — અવર્ગ, જેને જાતિ નથી, — વર્ણાનુક્રમ નિહિતાર્યો દયાતિ, જે અનેક વર્ણનાં અનેક નિગૂઢ નિહિત પ્રયોગોનાં વિધાન કરે છે, — વિચૈતિ ચાન્તે વિષમાશૈ, વિધના બધા પ્રારંભોમાં અને પરિણામોમાં પણ જે રહેલો છે, — ન દેવ, તે જ દેવ છે. ત નો જુદાવા શમયા સયુનસ્તુ । તે આપણને સૌને મંગલ શુદ્ધિ દ્વારા સંયુક્ત કરે. આ મંગલમોહમાં સ્વાર્થ શુદ્ધિ નથી, દુનિયાદારીની શુદ્ધિ નથી, અહીં આપણે પરસ્પરનો જે સંબંધ છે તે કેવળ તે એકના જ્ઞાનથી અનુપ્રાણિત મંગલશુદ્ધિ દ્વારા જ સંભવે છે.

૧૧૬

શ્રાવણમંથ્યા

આજે શ્રાવણની અઘ્રાંતપણે વરસની ધારાએ જગતની ખીણ બધી જ બામતોને ડુબાડીને વહેવડાવી દીધી છે. મેદાનમાં આજે અધિકાર ગાઢ છે — અને જે કદી બોલતો નથી તે મૂક આજે વાણીથી જભરાય છે. અધિકારને જોઈને તેને ચોખ્ખ વાણીમાં બોલાવી શકવું હોય, તો તે આ શ્રાવણની ધારા પડવાનો ખવનિ. અધિકારની શાંતિ ઉપર આ ઝર ઝર કલશબ્દ જાણે પડ્યા ઉપર પડ્યા ઢાંકી દઈને તેને વધારે ગભીર અને નિબિડ બનાવી દે છે, વિશ્વજગતની નિદ્રાને ગાઢ બનાવી દે છે. વરસાદ પડવાનો આ અવિરમ શબ્દ એ જાણે શબ્દનો અધિકાર છે.

આજે આ કામકાજ વગરના સંખ્યાસમયના અધિકારને તેને પેલો જપનો મંત્ર મળી ગયો છે. એટલે વારંવાર તેનું રટણ ક્યાં કરે છે — બાળક જેમ નવો શીખેલો શબ્દ કારણુ વગર કે પ્રયોજન વગર ફરી ફરીને ઉચ્ચાર્યાં કરે છે તેમ — તેને નથી ચાક કે નથી અંત કે નથી તેમાં ધૈર્યિય.

આજે મૂંગી સંખ્યાપ્રકૃતિનો એકાએક કંઈ ખૂલી ગયો છે અને આશ્ચર્ય પામીને સ્તબ્ધ બનીને તે જાણે સતત પોતાની વાણી પોતાને કાને સાંભળ્યા કરે છે, એનો પ્રતિધ્વનિ આપણા મનમાં પણ પડે — તે પણ કંઈકે બોલવા ઇચ્છે છે. — એની પેઠે ખૂબ મોટા પાયા ઉપર જ તે બોલવા ઇચ્છે છે, એની પેઠે જલંસ્યસ અને આકાશને બિંદુકૂલ ભરી દઈને તે બોલવા ઇચ્છે છે, — પણ એ વાણી વડે બની શકે એમ નથી, એટલે તે કોઈ સૂરને શોધે છે. જળના કલોલ-માં, વનના મર્મરમાં, વસંતના ઉજ્જ્વાલમાં, ચરતના પ્રકાશમાં, વિશ્વ-પ્રકૃતિની જે કંઈ વાણી છે તે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પ્રગટ થતી નથી — તે દેવળ આભાસ અને ઇમિત રૂપે, ચિત્ર અને ગીત રૂપે હોય છે. એટલે

પ્રકૃતિ જ્યારે વાત કરતી હોય છે, ત્યારે તે આપણા મુખની વાણીને યંભાવી દે છે, આપણા પ્રાણની અંદર અનિર્વચનીયતા આભાસથી ભરેલા ગીતને જગાડે છે.

વાણી એ વસ્તુ જ માણસની છે, અને ગીત એ પ્રકૃતિની વસ્તુ છે. વાણી સુસ્પષ્ટ અને વિશેષ પ્રયોજનથી સીમાબદ્ધ હોય છે, અને ગીત અસ્પષ્ટ અને સીમાહીનની વ્યાકુળતાથી ઉત્કંઠિત હોય છે. એટલા માટે વાણી દ્વારા માણસ મનુષ્યલોક સાથે અને ગીત દ્વારા માણસ વિશ્વ-પ્રકૃતિ સાથે મિલન સાધે છે. એટલા માટે વાણીની સાથે માણસ જ્યારે સૂરને જોડી દે છે, ત્યારે તે વાણી પોતાના અર્થને આપોઆપ અતિક્રમીને વ્યાપક બની જાય છે — તે સૂર માણસનાં મુખદુઃખને સમસ્ત આકાશની વસ્તુ બનાવી દે છે, તેની વેદના પ્રભાતસંધ્યાની ક્ષિતિજમાં પોતાના રંગો બેજવી દે છે, જગતના વિરાટ અવ્યક્તની સાથે યુક્ત થઈને એક વિરાટ અપૂર્વતા પ્રાપ્ત કરે છે, માણસના અંસારની દૈનંદિન અપરિચિત સંકુચિતતાની સાથે પછી તેને ઐકાન્તિક ઐક્ય રહેતું નથી.

એટલે પોતાની રોજની ભાષાની સાથે પ્રકૃતિની સદાકાળની ભાષાનું મિલન સાધવા માટે માણસનું મન પહેલેથી જ પ્રયત્ન કરતું આવ્યું છે. પ્રકૃતિમાંથી રંગ અને રેખા શર્ધને પોતાના વિચારને માણસ ચિત્ર બનાવી દે છે, પ્રકૃતિમાંથી સૂર અને ઊંદ શર્ધને પોતાના ભાવને માણસ કાવ્ય બનાવી દે છે. આમ કરવાથી ચિંતા — વિચાર અચિંતનીયતા અને ભાવ અભાવનીયતા ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરે છે. આમ કરવાથી માણસના મનની વસ્તુઓ વિશેષ પ્રયોજનની સંકુચિતતા અને નિત્યતા વ્યવહારની અચિન્તા ખંખેરી નાખીને ચિરંતનની સાથે જોડાઈને એવી તો સરસ નવીન અને મહાન રૂપે દેખા દે છે.

આજે આ ધનવર્ષાના સંધ્યાસમયે પ્રકૃતિની શ્રાવણ-અધિકારની ભાષા આપણી ભાષાની સાથે લગી જવા છપ્પે છે. અવ્યક્ત આજે

વ્યક્તની સાથે લીલા કરવા આપણે બારણે આવી બારણાં ખખડાવે છે. આજે દલીલ, તર્ક, વ્યાખ્યા, વિશ્લેષણ નહિ ચાલે. આજે તો ગીત સિવાય બીજું કશું જ નહિ ચાલે.

એટલે હું કહું છું કે, મારી વાણી આજે રહેવા દો. સંસારનાં કામકાજની મર્યાદાને, મનુષ્યલોકાલયની વાડને જરા ખસેડી દો, આજ આ આદારાવ્યાપી આવણીની ધારાના વર્ષણને ખુદલા અંતરમાં આવાહન કરી લો.

પ્રકૃતિની સાથે માનવ અંતરનો સંબંધ ખૂબ વિચિત્ર છે. બહાર પોતાના કમંક્ષેત્રમાં પ્રકૃતિનું એક રૂપ હોય છે, અને આપણા અંતરમાં તેનું બીજું જ રૂપ હોય છે.

એક દૃષ્ટાંત લો — હોય ઉપરનું ફૂલ. એ ગમે એટલી શીખની વસ્તુ લાગતી હોય તોયે એ આવ્યું હોય છે કામ માટે. એનો જે કંઈ સાગરાણુગાર છે તે બધો જ ઓદિસનો સાગ્ર હોય છે. ગમે તે ઉપાયે તેણે ફળ ઉત્પન્ન કરવું જ પડશે, નહિ તો વૃક્ષનો વંશ પૃથ્વી ઉપર ટકશે નહિ, બધું જ રણ બની જશે. એટલા માટે જ તેનો રંગ છે, એટલા માટે જ તેની સુગંધ છે. મધમાખીની ચરચુરજથી જેવો તેનો પુષ્પજન્મ સફળતા પામવાની શરૂઆત કરે છે કે તરત જ તે પોતાની રંગીન પાંખડીઓ ખેરવી નાખે છે, પોતાની મધુરી સુગંધનો નિર્દય રીતે ત્યાગ કરે છે; તેને શોષ કરવાનો વખત જ નથી હોતો, તે ખૂબ કામમાં હોય છે. પ્રકૃતિના બહારના ખંડમાં કામની વાત સિવાય બીજી કોઈ વાત નથી હોતી. ત્યાં તો કળી ફૂલની દિશામાં, ફૂલ ફળની દિશામાં, ફળ બીજની દિશામાં, બીજ વૃક્ષની દિશામાં દોટ મૂકીને દોડતાં હોય છે, — જ્યાં સહેજ પણ અડચણ આવે છે ત્યાં કોઈ માફ કરવું નથી, ત્યાં કોઈ પણ ભતનો ખુલાસો કોઈ સ્પીકારવું નથી, તરત જ તેના કપાળ ઉપર હાથ મરાઈ જાય છે — ‘નામંજૂર’, તરત જ ખરી પડીને સુકાઈ જઈને

માર્ગ કરી આપવો પડે છે. પ્રકૃતિની વિરાટ ઓદિસમાં અગણિત વિભાગો છે, અસંખ્ય કામો છે. તમે પેલું જે સુક્રમાર ફૂલ જુઓ છો, ઘેરેરી લાક્ષાની પેઠે શરીરે સુગંધ લગાડીને રંગીન પોશાક પહેરીને આવ્યું હોય છે, તે પણ ત્યાં તડકામાં અને વરસાદમાં મજૂરી કરવા આવ્યું હોય છે. તેણે પોતાની પળેપળનો હિસાબ આપવો પડે છે, વગર કારણે જરા પવન ખાઈ જરા સૂકવા માટે તેને એક પળનો પણ વખત નથી હોતો.

પરંતુ એ ફૂલ જ જ્યારે માણસના અંતરમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તેને લગારે ઉતાવળ નથી હોતી, ત્યારે તે પૂરેપૂરો કુરસદનો અવતાર હોય છે એ એક જ વસ્તુ બદાર પ્રકૃતિમાં કામનો અવતાર હોય છે, અને માણસના અંતરમાં શાંતિ અને સૌન્દર્યનો અવતાર બની જાય છે.

ત્યારે વિજ્ઞાન આપણને કહે છે કે તમે ખોટું સમજ્યા છો — ‘વિશ્વમાં ફૂલનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ કામ કરવાનો હોય છે; તેની સાથે સૌન્દર્ય-માધુર્યનો અહેતુક સંબંધ તમે બાંધી બેઠા છો, તે તમારો પોતાનો બધિતો છે.’

આપણું હૃદય ઉત્તર આપે છે, ‘હું લગારે ખોટું સમજ્યું નથી. એ ફૂલ કામનો પરિચયપત્ર લઈને પ્રકૃતિમાં દાખલ થાય છે, અને સૌન્દર્યનો પરિચયપત્ર લઈને આપણે બારણે આવી કડું ખખડાવે છે — એક તરફ એ કેદોની પેઠે આવે છે, બીજી તરફ એ મુક્ત સ્વરૂપે આવે છે — એમાંનો એક જ પરિચય સાચો અને બીજો સાચો નરિ, એવું શી રીતે માનવું? એ ફૂલ ઝાડપાનમાં અનવનિહન્ન કાપકારણ-પરંપરાએ ફટકું છે, એ વાત પણ સાચી છે, પણ એ તો બહારનું સત્ય છે; — અને અંતરનું સત્ય એ છે કે બાદન્દાદ્યપેવ રાત્રિમાનિ મૂતાનિ જાયન્તે.

ફૂલ મધુકરને કહે છે, ‘તારા અને મારા પ્રયોજનના ક્ષેત્રમાં

તને બોલાવી લાવવા માટે તારે ખાતર જ મેં આ રાણ્યમાર સન્ન્યા છે ' — તેમ તે માણસના મનને કહે છે, 'આનંદના ક્ષેત્રમાં તને બોલાવી લાવવા માટે તારે ખાતરજ મેં આ રાણ્યમાર સન્ન્યા છે.' મધુકર ફૂલની વાન ઉપર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ મૂકે છે તેથી તે લગારે ઠગાતો નથી, અને માણસનું મન પણ જ્યારે વિશ્વાસ મૂકીને પકડાય છે ત્યારે તેને માણસ પડે છે કે ફૂલે તેને ખોડું નહોતું ક્યું.

ફૂલ કેવળ વનમાં જ કામ કરે છે એવું નથી, — માણસના મનમાં પણ એણે જે કામ કરવાનું છે તે એ સતત જનવતું હોય છે.

આપણી આગળ એવું કામ શું છે ? પ્રકૃતિને બારણે જે ફૂલને ઋતુ પ્રમાણે વખતસર મજૂરની પેઠે હાજર થવું પડે છે, તે જ ફૂલ આપણા હૃદયને આંગણે રાજકુતની પેઠે ઉપસ્થિત થાય છે.

સીતા જ્યારે રાવણના ઘરમાં એકલાં બેસીને રડનાં હતાં ત્યારે એક દિવસ જે દૂત તેમની આગળ હાજર થયો હતો, તે રામચંદ્રની વીંટી સાથે લઈ આવ્યો હતો; એ વીંટી જોઈને તરત જ સીતા સમજી ગયાં હતાં કે આ દૂત તેમના પ્રિયતમ પાસેથી જ આવ્યો છે, — એટલે તેઓ સમજી ગયાં કે રામચંદ્ર તેમને જુલ્યા નથી, તેમનો ઉદ્ધાર કરવા માટે જ તેમની પાસે આવ્યા છે.

ફૂલ આપણી પાસે તે પ્રિયતમનો દૂત બનીને આવે છે. સંસારની સોનાની લંકામાં રાજવૈભવની વચ્ચે આપણે નિર્વાસિત થયેલા છીએ, રાક્ષસ આપણને સતત કળા કરે છે, 'હું જ તારો પતિ છું, મારું જ લગન કરે.'

પરંતુ સંસારની સામે પારની ખજાર લઈને આવે છે પેટું ફૂલ. તે છાનુંમાનું આપણા કાન આગળ આવીને કહે છે, 'હું આવ્યું છું, મને તેમણે મોકલ્યું છે. હું તે સુંદરનો દૂત છું. હું તે આનંદમયના સમાચાર લાવ્યો છું. આ અગમતાના ટાપુની સાથે તેમનો સેતુ બધોઈ

ગયો છે, તેઓ તને એક ક્ષણ પણ જુલ્યા નથી, તેઓ તારો ઉદાર કરશે. તે તને પોતાની પાસે ખેંચી લઈને પોતાનો બનાવી દેશે. મોઢ તને આવી રીતે સદાને માટે બાંધી રાખી નહિ શકે.’

જો આપણે તે વખતે જાગતા હોઈએ છીએ તો તેને કહીએ છીએ, ‘તું તેનો દૂત છે એ અમારે શી રીતે જાણવું?’ તે કહેશે, ‘આ જુઓ, હું તે સુંદરની વીંટી લઈ આવ્યો છું. એનો રંગ કેવો છે, એની શોભા કેવી છે.’

વાત સાચી છે. આ વીંટી તેની જ છે, મિલનની વીંટી છે. બીજું બધું જુલાવી ઈર્ષને તે આનંદરૂપણ આપણા ચિત્તને બ્યાકુળ બનાવી દે છે. તે જ ક્ષણે આપણે સમજી જઈએ છીએ કે આ સોનાની લાંકા એ જ મારું સર્વસ્વ નથી—એની બહાર મારી મુક્તિ રહેલી છે. —ત્યાં મારા પ્રેમનું સાક્ષ્ય, મારા જીવનની ચરિતાર્થતા રહેલી છે.

પ્રકૃતિમાં મધુકરને મન જે કેવળ માત્ર રંગ છે, કેવળ માત્ર ગંધ છે, જૂખ મટાડવાનો ઉપાય ઓળખવાનાં ચિહ્નો છે, તે જ માણસના હૃદયની વ્યાગળ સૌન્દર્ય છે, પ્રયોજન વગરનો આનંદ છે. માણસના મનમાં તે રંગીન શાહીથી લખેલો પ્રેમપત્ર લઈને આવે છે.

એટલે હું કહેતો હતો કે બહાર પ્રકૃતિ ગમે એટલી કામમાં ધાંધી દોષ, ગમે એટલી કાજગરી હોય, આપણા હૃદયમાં તેની વગર કામની અવરજવર છે. ત્યાં તેની લુહારની લાટીનો અગ્નિ આપણા ઉત્સવની દીપમાત્રા બનીને દેખા દે છે, તેના કારખાનાનો ઘોંઘાટ સંગીત બનીને ગુંજે છે. બહાર પ્રકૃતિની કાર્યકારણની લોહાની સુખશા ખણ ખણ થાય છે, પણ અંતરમાં તેના આનંદની અહેતુકતા સોનાના તાર ઉપર વીણાનો ધ્વનિ બજાવે છે.

મને એની જ ભારે નવાઈ લાગે છે—એકી વખતે પ્રકૃતિનાં

વિરહસંધ્યાના અધિકારને જો દેવળ એટલું દહીને જ રડું પડું હોત કે ' કેવી રીતે તારાં રાતરિવસ પીનરો, ' તો તો બધો રસ મુકારી જત, અને આરાનો અંકુર મુધમાં બચન નહિ, — પરંતુ દેવળ કેવી રીતે પીતરો એટલું જ નથી, પણ કેવી રીતે પીતરો હરિ જિને દિન-રાત્રિયા એમ છે, — એટલે જ એ ' હરિ જિને ' શબ્દની આસપાસ આટઆટલું અજસ્ર અવિરજ વર્ષણ થઈ રહ્યું છે. શાશ્વત કાળનાં દિવસરાત્રિ જોની સાથે વિનાશી સકાય, એનું એક જીવનભરનું ધન કોઈક છે — તેને પામ્યા હોઈએ કે ન પામ્યા હોઈએ, તોયે તે છે જ, છે જ, — વિરહની આખી ઊત્તી ભરી છે તે છે જ — તે હરિ જિને કૈસે ગોંધાયણિ દિનરાત્રિયા. આ જીવનઆખી વિરહનો જ્યાં આરંભ છે ત્યાં જો રહેલો છે અને એનો જ્યાં અંત છે ત્યાં જો રહેલો છે, અને એ બેની વચ્ચે જો ગભીરભાવે પ્રગ્ભવ રહીને કરુણ સૂરે બસી બળવે તે હરિ જિને કૈસે ગોંધાયણિ દિનરાત્રિયા !

૧૧૭

દ્વિધા

માણસનો વહેવાર બેને લઈને ચાલે છે. તે પ્રકૃતિનો પણ છે, અને વળી તે પ્રકૃતિથી ઉપરનો પણ છે. એક બાજુથી જોતાં તે કાયાથી ઘેરાયેલો છે, અને બીજી બાજુથી જોતાં તે કાયા કરતાં ખૂબ ખૂબ વિશેષ છે.

માણસને એકી સાથે બે ક્ષેત્રોમાં વિચરતું પડે છે. એ બે વચ્ચે એવો વિરોધ છે કે, તેનો મેળ સાધવાના મુશ્કેલ કામમાં માણસે જીવન-ભર શેકાઈ રહેતું પડે છે. સમાજનીતિ, રાજનીતિ, ધર્મનીતિ દ્વારા

થયેલી માણસની પ્રગતિનો ઇતિહાસ એટલે એ મેળ સાધવાના પ્રયત્નોનો ઇતિહાસ. જે કંઈ અનુશાન, પ્રતિજ્ઞાન, શિક્ષાદીક્ષા અને સાહિત્ય-કળા નિર્માણ મયાં છે તે બધાં જ માણસના હૃદયો વચ્ચે સમન્વય સાધવાના પ્રયત્નોનાં નાનાવિધ ફળ છે.

હૃદયમાં જ બધાં દુઃખો રહેલાં છે અને એ દુઃખ જ પ્રગતિનું મૂળ છે. પ્રાણીઓમાં હોજરી અને તેમનો ખોરાક એ બે વચ્ચે વિચ્છેદ પડી ગયો છે — એ બેને બેમાં કરવા માટે તેમણે એટલી બધી મહેનત કરવી પડે છે કે એ જ તેમની શુદ્ધિને અને શક્તિને સદા સર્વદા જામત રાખે છે; જાડ પોતાના ખોરાકમાં જ ઊભું હોય છે — જૂખની સાથે આહારનો મેળ સાધવા માટે તેને નિરંતર મહેનત કરવી પડતી નથી. પ્રાણીઓમાં પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચે વિચ્છેદ પડી ગયો છે — એ વિચ્છેદનો મેળ સાધવાના પ્રયત્નોમાં કેટકેટલાં વીરત્વ અને સૌન્દર્યનું સર્જન થાય છે તેનો કંઈ ખાર નથી; વનસ્પતિમાં જ્યાં સ્ત્રીપુરુષનો બેદ નથી અને જ્યાં તેમનું મિશ્રન સાધવા માટે બહારની કોઈ વસ્તુ કામ કરતી હોય છે ત્યાં કશી મુશ્કેલી નથી, બધું સદૃજ હોય છે.

મનુષ્યત્વના મૂળમાં બીજું એક જગતસ્ત ૬૦૬ રહેલું છે; તેને પ્રકૃતિ અને આત્માનું ૬૦૬ કહી શકાય. સ્વાર્થની બાજુ અને પરમાર્થની બાજુ, બંધનની બાજુ અને મુક્તિની બાજુ, સીમાની બાજુ અને અનન્તની બાજુ — એ બંનેનું મિશ્રન સાધીને માણસે ચાલવું પડે છે.

‘ જ્યાં સુધી બે વચ્ચે સારી રીતે મેળ ન સધાય ત્યાં સુધીના પ્રયત્નનું દુઃખ, ચડતીપડતીનું દુઃખ એ બહુ કપરું દુઃખ છે. જે ધર્મમાં માણસના આ હૃદયનું સમાધાન થઈ શકે તે ધર્મને માર્ગે ચાલવું માણસને માટે કેટલું મુશ્કેલ છે ! અસ્થાની ધાર જેવા દુર્ગમ માર્ગે જ માણસે ચાલવાનું છે; — તે એમ કહી શકે એમ નથી કે, ‘ આ દુઃખ હું ટાળીને ચાલીશ, ’ એ દુઃખનો જે સ્વીકાર નથી કરતો તેણે.

આં બે રૂપ, બંધન અને મુક્તિ. — એક જ રૂપ રસ રાજ્ય મંધર્માં એ બંને સર, પ્રયોગનનો અને આનંદનો — બહાર તેની ચંચલતા હોય છે, અંદર શાંતિ હોય છે — એકી વખતે એક બાજુ કર્મ અને બીજી બાજુ છુટ્ટી; બહારની બાજુએ કિનારો અને અંદરની બાજુએ સમુદ્ર.

આજે આ ક્ષણે આવણની પડતી ધારથી સંધ્યાનું આકાશ ગાંજી જાય છે, એણે આપણી આગળ તેની કામની બધી વાન છુપાવી દીધી છે. પ્રત્યેક ધાસના અને પ્રત્યેક ઝાડના પ્રત્યેક પાંદડાની ખાત્રા-પીવાની વ્યસ્થા કરવામાં એ અતિશય શકાયેલી છે, એનો સગારે આભાસ મુખમાં તે આ અંધકારસભામાં આપણને આપતી નથી. આપણા અંતરના સંધ્યાકાશમાં પણ આ આવણ અત્યંત નિખિડ ભાવે વસે છે પણ ત્યાં તેણે ઓહિસનો વેશ પહેર્યો નથી, તે કેવળ ગીતની મહેફિસ જમાવવા, કેવળ લીલાની તૈયારી કરવા તે આવે છે. ત્યાં તે કવિના દરબારમાં બેઠો છે, એટલે ક્ષણે ક્ષણે મેઘમલ્લારના મુરમાં સતત કરણ ગીત ગાંજી જાય છે —

તિનિવ દિગ્ભરિ ધોર યામિની,
અધિર બિજુરિક પાતિયા,
વિધાપતિ કહે, કેસે મોંઘાપણિ
હરિ જિને દિન રાતિયા.

પહોરના પહોર સુધી તે આ જ સમાચાર જણાવ્યા કરે છે, ‘અરે, તું તો વિરહિણી છે, તું શવે છે શી રીતે, તારાં રાતદિવસ શી રીતે પીતે છે !’

તે રાશ્વત હરિ જ જોઈએ, તેના વગર રાતદિવસ અનાથ છે. આખા આકાશને રાખીને આ જ વાન આજે જાણે પૂરી થવા માગતી નથી.

આપણે તેમના જ વિરહમાં આમ દિવસો ગાળાએ છીએ એ સમાચાર આપણે જાણવા જ જોઈએ. કારણ, વિરહ મિત્રનું જ એક

અંગ છે. ધુમાડો જેમ અગ્નિની જ્વાળાની રશ્મિઆત છે તેમ વિરહ પણ મિત્રનના આરંભનો ઉત્પ્લવાસ છે.

સમાચાર આપણને કોણ આપે છે? તમારું વિજ્ઞાન જેમને વિશે એમ માને છે કે તેઓ તો પ્રકૃતિના કેદખાનામાં કેદી છે, તેઓ પગે સાંકળ વડે એકબીજા સાથે બંધાઈને રાતદિવસ સતત મૂંગાં મૂંગાં હામ ક્યેં જાય છે — તેઓ જ આપણને સમાચાર આપે છે. જેવો તેઓની સાંકળનો અવાજ આપણા હૃદયની અંદર જઈને પ્રવેશ કરે છે કે તરત જ આપણને માલૂમ પડે છે કે આ તો વિરહનું વેદનાગીત છે, અથવા મિત્રનનું અહ્વાનસંગીત છે. જે બધા સમાચારો કોઈ પણ ભાષા મારફતે કહી શકાતા નથી તે બધા સમાચાર એ લોકો જ શુપ્તશુપ્ત કહી જાય છે — અને માનવ કવિ એ બધા સમાચારને જ કંઈક શબ્દમાં અને સૂરમાં ગૂંથીને ગાતો હોય છે:

ભરા બહર, માઠ બાદર

શબ્દ મંદિર માર !

આજે વારે વારે મને એમ થયા કરે છે કે આ વર્ષો છે એ કંઈ એક સંધ્યાની વર્ષો નથી, એ જાણે મારા આખા જીવનની અવિરલ શ્રાવણધારા છે. જ્યાં સુધી નજર કરું છું ત્યાં સુધી હું જોઉં છું કે મારા આખા જીવન ઉપર સાથીહીન વિરહસંધ્યાનો માઠ અંબહાર વ્યાપેલો છે — તેના દિગ્દિગંતરોને ઘેરીને અચાંત શ્રાવણની વર્ષામાં પહોરના પહોર વહી જાય છે; મારું આખું આકાશ જર જર કરતું હોય છે, ‘દૈસે ગોંચાયબિ હરિ બિને દિનરાતિયા.’ પણ તેમ છતાં આ વેદના, આ રુદન, આ વિરહ તદ્દન ખાલી નથી; — આ અંધકારના, આ શ્રાવણના દેવામાં એક નિમિત્ત રસ અલંકૃત શુભ રીતે ભરેલો પડેલો છે; કોઈ એક વિકસિત વનની સમગ્ર ગંધ આવે છે, એવું એક અનિર્વચનીય માધુર્ય કે જે જ્યારે જ્યારે પ્રાણને વ્યયાર્થી રાગી મૂકે છે, ત્યારે ત્યારે તે વિદીણ વ્યથાના બીતરમાંથી અશ્રુસિક્ત આનંદને એવીને બદાર લઈ આવે છે.

વિદ્યમધ્યાના અંધકારને જે દેવજ એટલું સ્વીને જ રજું પડું
 દોન કે 'કેલી રીને નારી કાનલિવસ પીનમે, ' નો નો બર્ષા રમ મુદ્ધ
 જનન, અને આશાનો અંકુર મુખમાં ખમન નદિ, — પરંતુ દેવજ કેલી
 રીને પીનમે એટલું જ નથી, પણ કેલી રીને પીનમે દરિ જેને કિન-
 શાનિત એમ છે, — એટલે જ એ 'દરિ જિને' શબ્દની આશ્વપાશ
 આટઆટલું અજ્ઞતા અવિદ્યમ વર્ણન કર્મ રજું છે. સાચન કાગનાં
 દિવસનન જેની માથે વિનાલી શકાય, એનું એક જીવનમનુષ્યન કોઈક
 છે — તેને પામ્યા દોષએ કે ન પામ્યા દોષએ, તોયે તે છે જ, છે
 જ, — વિદ્યની આખી છાની બગીદર્મને તે છે જ — તે દરિ જેને
 હમે મોંવાપણિ દિનાગનિયા. આ જીવનઆખી વિદ્યનો ત્યાં આરંભ છે
 ત્યાં જે રહેતો છે અને એનો ત્યાં અંત છે ત્યાં જે રહેતો છે,
 અને એ એની વચ્ચે જે મહાદબાવે પ્રચલ્લ સ્વીને કરજુ મુદે બર્ષા
 જનનયે છે તે દરિ જેને હમે મોંવાપણિ દિનાગનિયા !

૧૧૭

દ્વિધા

માણસનો વહેવાર બેને લઈને આવે છે. તે પ્રકૃતિનો પણ છે,
 અને વળી તે પ્રકૃતિથી ઉપરનો પણ છે. એક બાહ્યથી જોતાં તે
 કાયાથી ઘેરાયેલો છે, અને બીજી બાહ્યથી જોતાં તે કાયા કરતાં ખૂબ
 ખૂબ વિશેષ છે.

માણસને એટલી સાથે બે ક્ષેત્રોમાં વિચરતું પડે છે. એ બે વચ્ચે
 એવો વિરોધ છે કે, તેનો મેજ સાધવાના મુરકેલ કામમાં માણસે જીવન-
 ભર શેકાઈ રહેતું પડે છે. સમાજનીતિ, રાજનીતિ, ધર્મનીતિ દ્વારા

યથેલી માણસની પ્રગતિનો ઇતિહાસ એટલે એ મેળ સાધવાના પ્રયત્નોનો ઇતિહાસ. જે કંઈ અનુજ્ઞાન, પ્રતિજ્ઞાન, શિક્ષાદીક્ષા અને સાહિત્ય-કળા નિર્માણ ચયાં છે તે બધાં જ માણસના દન્દો વચ્ચે સમન્વય-સાધવાના પ્રયત્નોનાં નાનાવિધ ફળ છે.

દન્દમાં જ બધાં દુઃખો રહેલાં છે અને એ દુઃખ જ પ્રગતિનું મૂળ છે. પ્રાણીઓમાં હોજરી અને તેમનો ખોરાક એ બે વચ્ચે વિચ્છેદ પડી ગયો છે — એ બેને બેગાં કરવા માટે તેમણે એટલી બધી મહેનત કરવી પડે છે કે એ જ તેમની શુદ્ધિને અને શક્તિને સદા સર્વાદા જાગ્રત રાખે છે; આ પોતાના ખોરાકમાં જ જીજ્ઞાં હોય છે — જૂખની સાથે આહારનો મેળ સાધવા માટે તેને નિરંતર મહેનત કરવી પડતી નથી. પ્રાણીઓમાં પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચે વિચ્છેદ પડી ગયો છે — એ વિચ્છેદનો મેળ સાધવાના પ્રયત્નોમાં કેટકેટલાં વીરત્વ અને સૌન્દર્યનું સર્જન થાય છે તેનો કંઈ ખાર નથી; વનસ્પતિમાં જ્યાં સ્ત્રીપુરુષનો બેદ નથી અને જ્યાં તેમનું મિશ્રન સાધવા માટે બહારની ઠોઈ વસ્તુ કામ કરતી હોય છે ત્યાં કશી મુશ્કેલી નથી, બધું સહજ હોય છે.

મનુષ્યત્વના મૂળમાં બીજું એક જળરહસ્ત દન્દ રહેલું છે; તેને પ્રકૃતિ અને આત્માનું દન્દ કહી શકાય. સ્વાર્થની બાજુ અને પરમાર્થની બાજુ, બંધનની બાજુ અને મુક્તિની બાજુ, સીમાની બાજુ અને અનન્તની બાજુ — એ બંનેનું મિશ્રન સાધીને માણસે આશુ પડે છે.

‘ જ્યાં મુઠી બે વચ્ચે ચારી રીતે મેળ ન સધાય ત્યાં મુઠીના પ્રયત્નનું દુઃખ, ચડતીપડતીનું દુઃખ એ બહુ કપરું દુઃખ છે. જે ધર્મમાં માણસના આ દન્દનું સમાધાન થઈ શકે તે ધર્મને માર્ગે ચાલવું માણસને માટે કેટલું મુશ્કેલ છે! અસ્થાની ધાર જેવા દુર્ગમ માર્ગે જ માણસે ચાલવાનું છે; — તે એમ કહી શકે એમ નથી કે, ‘ આ દુઃખ હું ટાળીને ચાલીશ, ’ એ દુઃખનો જે સ્વીકાર નથી કરતો તેણે.

દિશી: — મને આધાન ન કરશો, મને દવે વધુ આધાત ન કરશો. દવે-
નું આમ દ્વિધામાં ને દ્વિધામાં છતી શકતો નથી.

પરંતુ એ આધાત પિતાના હાથનો જ આધાત છે — એ
મંગલલોકના આકર્ષણની વેદના છે. નહિ તો પાપમાં દુઃખ ન હોત —
પાપ જેવી કોઈ વસ્તુ જ ન હોત, માણસ પશુઓના જેવો અપાપ બની
જનન. પરંતુ માણસે માણસ ચલાવું છે માટે જ આ દુઃખ છે, આ
વિદ્રોહ છે, વિરોધ છે, આ પાપ છે, આ પાપની વેદના છે.

એટલે માણસ સિવાય આ પ્રાર્થના કોઈ કદી કરી શકતું નથી
કે વિદ્વાનિ દેવ ગવિતુરિતાનિ પરામુવ — હે દેવ, હે પિતા, મારા બધાં
પાપો દૂર કરો. આ બૂબ્બ મટાડવાની પ્રાર્થના નથી, એ કોઈ પ્રયોજન
સાધવાની પ્રાર્થના નથી — માણસની પ્રાર્થના એ છે કે ‘મને પાપ-
માંથી મુક્ત કરો. તે વગર મારી દ્વિધા મટશે નહિ — પૂર્ણતામાં હું
જન્મ પામી શકતો નથી — હે અપાપવિદ્ધ નિર્મલ પુરુષ, તમે જ
મારા પિતા છો, એ જ્ઞાન મારું સ્વપૂર્ણ ધર્મ શકતું નથી — તમને
સાચી રીતે નમસ્કાર કરી શકતો નથી.”

ચન્દ્ર તન્ન આમુવ — જે સારું છે તે જ મને આપો. માણસને
માટે આ પ્રાર્થના સૌથી કઠિન પ્રાર્થના છે, કારણ, માણસ એ દુઃખનો
છવ છે — સારું માણસને માટે સદજ નથી. તેથી ચન્દ્ર તન્ન આમુવ,
એ આપણી ત્યાગની પ્રાર્થના છે — નાહી કાપી નાખવાની પ્રાર્થના
છે. પિતાની પાસે એ કઠોર પ્રાર્થના માણસ સિવાય બીલું કોઈ કરી
શકે એમ નથી.

પિતા મોડલિ, પિતાનો લોલિ, નમસ્તેહસ્તુ — મણુવેદનો આ મંત્ર નમ-
સ્કારની પ્રાર્થના છે. તમે અમાન પિતા છો, તમને અમારા પિતા
તરીકે પિછાનીએ અને તમારી પ્રત્યેના અમારા નમસ્કાર સત્ત બનો.

‘અર્થાત્ મારા પેતા તરફ જ એવવાની જે એક વૃત્તિ છે, તેને
ચંભાવી દઈને તમારા તરફ જ બધું નમાવી દઈને સમર્પણ કરી દઈ

શકું એમ કરો. તો જ દુન્દુનો અંત આવે — મારી જ્યાં સાર્થકતા છે ત્યાં પહોંચી શકું. ત્યાં પહોંચ્યો છું એની ખબર ફક્ત તમને નમસ્કાર કરવા દ્વારા જ પડી શકે છે; — ત્યાં ઠોઠાં અંહકાર ટકી શકતો નથી — ધનવાન ત્યાં ગરીબની સાથે તમારે ચરણે આવીને મળે છે, તત્ત્વજ્ઞાની ત્યાં મૂખની સાથે તમારે ચરણે આવીને નમે છે; — માણસનું દુન્દુ જ્યાં મટી જાય છે ત્યાં તમને પરિપૂર્ણ નમસ્કાર થાય છે, અંહકારનું સંપૂર્ણ વિસર્જન થાય છે.

એ નમસ્કાર કેવો નમસ્કાર છે ?

નમઃ શમ્ભવાય ચ મયોમવાય ચ,

નમઃ શંકરાય ચ મયસ્કરાય ચ,

નમઃ શિવાય ચ શિવર્ત્તાય ચ ।

જે સુખકર છે તેમને પણ નમસ્કાર, જે મંગલકર છે તેમને પણ નમસ્કાર; જે સુખનો આકર છે તેમને પણ નમસ્કાર, જે મંગલના આકર છે તેમને પણ નમસ્કાર; જે મંગલ સ્વરૂપ છે તેમને નમસ્કાર, જે ચરમ મંગલરૂપ છે તેમને નમસ્કાર.

સંસારમાં પિતા અને માતાનો ભેદ છે, પરંતુ વેદના મંત્રમાં જેને પિતા કહીને નમસ્કાર કરીએ છીએ તેમાં પિતા અને માતા બંને સમાયેલાં છે. એટલે તેમને કેવળ પિતા કહ્યાં છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એવું બોવામાં આવે છે કે વિગ્રહી કહેવાથી પિતા અને માતા બંને ભોગ સમજાય છે.

માતા પુત્રને સર્વસ્વ માને છે — તેનો પુત્ર તેને મન ખીળ બધાથી વધુ હોય છે. એટલા માટે તેની દેખરેખ રાખવામાં, તેને ખવડાવવા પિયડાવવામાં, તેને પહેરાવવા ઓઢાડવામાં, રમાડવા નચાવવામાં અને તેને મુખી કરવામાં જ મા મુખ્યચણે રોકાયેલી રહે છે. ગર્ભમાં જેમ તે તેની અંદર એકમાત્ર રૂપે વીંટળાયેલો રહેલો હતો, તે જ

પ્રમાણે બહાર પણ તે જાણે તેને માટે એક વિશાળ ગર્ભવાસ તૈયાર કરીને પુત્રની પ્રુષ્ટિ અને તુષ્ટિ માટે બધી જાતની તૈયારી કર્યા કરે છે. માતાના એ એકાંત સ્નેહમાં પુત્ર સ્વર્ગત્ર મૂલ્ય અનુભવે છે.

પરંતુ પિતા પુત્રને ફક્ત ધરના ઊંડા તરીકે એક સંકુચિત પરિધિમાં કેન્દ્રસ્થ એકમાત્ર વ્યક્તિ તરીકે ઉછેરનો નથી. તેને તે બધાની વસ્તુ, સમાજનો માણસ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એટલે તેને ફક્ત સુખી કરીને તે જાણી શકતો નથી, તેને દુઃખ આપતું પડે છે. તે જો એકમાત્ર હોત, તો તે જો માત્રે તે તેને આપવામાં તુલ્યતા નહોતું; પરંતુ તેને બધાની સાથે મળવાને લાયક બનાવવો હોય તો તેને તેની કામનાની અનેક વસ્તુઓથી વંચિત રાખવો પડે છે — તેને ધણી વાર રડાવવો પડે છે. નાનો ન રહેતા મોટો થવાનું જો દુઃખ તેનો તેને અનુભવ કરાવ્યા વગર ગાતતું નથી. મોટો થઈને બધાની સાથે સંયુક્ત થાય તો જ તે સાચો થઈ શકે, તો જ તેનાં સમસ્ત શરીર, મન, જ્ઞાન, લાવ અને શક્તિ સમગ્રલાવે સાર્થક થઈ શકે અને એ સાર્થકતામાં જ તે સાચી મુક્તિ પ મી શકે — એ વાત સમજીને કઠોર તાલીમ મારફતે પુત્રને માણસ બનાવવો એ જ પિતાનું કર્તવ્ય બની જાય છે.

ઈશ્વરમાં માતા અને પિતા એક બનીને રહેલાં હોય છે. એટલે આપણે જોઈએ છીએ કે આપણે સુખી થઈએ એ માટે જગતમાં તૈયારીનો કંઈ પાર નથી. આકાશની નીલિમા અને ધરણીની સ્વામ્યતાથી આપણી આંખ દરે છે — આંખ ન દરત તોયે આ જગતમાં આપણો વાસ અસંભવિત થઈ જવાનો નહોતો. ફળથી અને અનાજથી આપણી રસના તૃપ્ત ન થાત તોયે જીવ બચાવવા આપણે પેટ ભરતું જ પડત. જીવનધારણ આપણે પોતાને માટે અને પ્રકૃતિ માટે આવશ્યક છે એટલું જ નહિ, એમાં આપણને આનંદ પણ પડે છે; શરીર ચલાવવામાં આપણને આનંદ પડે છે, વિચાર કરવામાં આપણને

આનંદ આવે છે, કામ કરવામાં આપણને આનંદ આવે છે, પ્રગટ કરવામાં આપણને આનંદ આવે છે. આપણી બધી આવશ્યકતાઓ સાથે સૌન્દર્ય અને રસનો સંબંધ છે.

એટલે આપણે જોઈએ છીએ કે, વિશ્વના નાનાવિધ વ્યાપારોમાં એવાં પ્રવત્ત પણ હંમેશાં રહેલો છે કે, જગત ચાલતું રહે, જીવન ચાલતું રહે અને તેની સાથે સાથે આપણે પણ જાગે ને પગલે ખુશ થતા રહીએ. ગ્રહનક્ષત્રોનાં પ્રયોજન ગમે એટલાં મોટાં બહુવિધ અને આપણા જીવનને માટે ગમે એવાં દૂરનાં હોય, તોયે રાત્રિના આકાશમાં આપણી નજરને મનોહર લાગતું એ પણ તેઓનું એક કામ છે. એટલા માટે આવી મોટી એક અકલ્પ્ય વિરાટ રચના પણ પ્રયોજનહીન ગૃહ-શણગારરૂપ બની જઈને આપણા દુઃ સીમામદ્દ આકાશમંડપને દીપકીઓથી જડી દે છે.

આમ આપણે જાણે ને પગલે જોઈએ છીએ કે, જગતના રાજાએ આપણને ખુશ કરવા માટે પોતાના લાખજો યોજન કરના અનુચર-પરિચરોને આજ્ઞા કરી મૂકી છે; તેમનાં બધાં કામોમાં એને પણ તેઓ મૂલી શક્તા નથી. આ જગતમાં આપણું મૂલ્ય જેતું તેતું નથી.

પરંતુ આપણે જ્યારે સુખની સામગ્રીમાં જ પૂરેપૂરા પ્રવેશ કરવા માગીએ છીએ ત્યારે વળી કોઈ આપણો હાથ જોરથી પકડે છે, અને કહે છે, ‘તને બંધાવા નહિ દઈ’. આ બધી સુખની સામગ્રી વચ્ચે ત્યાગી બનીને, મુક્ત બનીને તારે રહેવાનું છે. તો જ એ સામગ્રી સાર્થક થશે. બાળક જેમ ગર્ભમાંથી મુક્ત થાય છે ત્યારે જ યથાર્થ રીતે સંપૂર્ણપણે સન્મેતન હાવે પોતાની માતાને પામે છે, તે જ રીતે આ બધાં સુખનાં બંધનોમાંથી છૂટો થઈને જ્યારે મંગલલોકમાં મુક્તિ-લોકમાં જન્મ પામશે ત્યારે જ સમસ્તને સંપૂર્ણપણે પામશે. જ્યારે જ્યારે તે આસક્તિની દિશામાં જશે ત્યારે ત્યારે સમસ્તને ખોવાને

માગે' જશે — વસ્તુ જ્યારે જ્યારે આંખ ઉપર ખેંચી લાવશે ત્યારે ત્યારે તેને જોઈ નહિ સકે, ત્યારે ત્યારે આંખ આંધળી બની જશે.'

આપણા પિતા આપણને સુખમાં જાંઘાઈ જવા દેતા નથી. કારણ, સમગ્રની સાથે આપણે એક થવાનું છે — અને એ એકતા મારફતે જ તેમની સાથે આપણે સાચો સંબંધ જાંઘાય છે.

એ સમગ્રની સાથે જે આપણે સંબંધ જોડે છે તેને જ મંગલ કહે છે. એ મંગલનું જ્ઞાન જ માણસને કેમે ક્યું સુખમાં સ્થિર રહેવા દેતું નથી — એ મંગલનું જ્ઞાન જ પાપની વેદનાથી માણસને રક્ષાવે છે — મા મા દિસીઃ, વિદ્યાનિ દંભ યતિદુરિતાનિ પરામુખ, મદ્મદ્ તન્ન આમુખ । બધા ખાવાપીવાના રુદનને ટપી જઈને આ રુદન બંધાયું છે, 'મને હૃદની વચ્ચે રાખીને દરે આઘાત કરશે નહિ, મને પાપમાંથી મુક્ત કરે; મને સંપૂર્ણપણે તમારી અંદર આનંદથી નભાવી દો.'

એટલે માણસ એવું કહીને નમસ્કારની સાધના કરે છે કે, નમઃ શમ્ભવાય ચ મયોન્મવાય ચ — જે સુખકર છે તેને પણ નમસ્કાર, અને જે કલ્યાણકર છે તેને પણ નમસ્કાર — એક વાર માતા રૂપે તેને નમસ્કાર, એક વાર પિતારૂપે તેને નમસ્કાર. માનવજીવનના હૃદના ઝોલામાં ચડીને જે તરફ ઝૂકીએ તે તરફ તેને જ નમસ્કાર કરતાં સીખવું પડશે. એટલે કહીએ છીએ નમઃ શમ્ભવાય ચ મયસ્કારાય ચ — જે સુખના આકર છે તેને પણ નમસ્કાર, જે મંગલના આકર છે તેને પણ નમસ્કાર — જે માતારૂપે સીમામાં બાંધી રાખીને ધારણ-પોષણ કરે છે તેને પણ નમસ્કાર અને જે પિતારૂપે બંધન કાપી નાખીને અસીમમાં આપણને પગડે પગડે આગળ ને આગળ લઈ જાય છે, તેને પણ નમસ્કાર. આખરે દ્વિધા મટી જાય છે જ્યારે બધા નમસ્કાર એકમાં આવીને મળે છે — ત્યારે નમઃ શિવાય ચ શિવત્રાય ચ — ત્યારે સુખમાં અને મંગલમાં બેદ રહેતો નથી, વિરોધ રહેતો નથી, — ત્યારે શિવ, શિવ, શિવ, ત્યારે શિવ અને શિવતર — ત્યારે પિતા અને માતા

જ થઈ જાય છે — ત્યારે એકમાત્ર પિતા જ રહે છે; — અને
 વિહીન પ્રશાંત માનવજીવનનો એકમાત્ર ચરમ નમસ્કાર રહે છે —

નમઃ શિવાય ચ શિવતરાય ચ ।

નિર્વાત નિષ્કંપ દીપશિખાની ચેટે ઊર્ધ્વગામી એકાગ્ર એ નમસ્કાર
 નતરંગ મહાસમુદ્રના જેવો દશદિગંતવ્યાપી વિપુલ એ નમસ્કાર —
 નમઃ શિવાય ચ શિવતરાય ચ ।
